

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

ЛЮДИНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Серія «Філософія». Випуск 44

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 28.04.2022 р.)

Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі філософських наук (спеціальність 033 «Філософія») відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 5), зареєстровано у міжнародних наукометричних базах: Google Scholar, Research Bib, ICI World of Journals, Index Copernicus International (ICV 2017 = 56.65; ICV 2018 = 73.92; ICV 2019 = 59.69). Кожному опублікованому матеріалу присвоюється міжнародний цифровий ідентифікатор DOI (digital object identifier).

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 24075-13915 Р від 02.08.2019 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Мови: українська, англійська, польська, російська.

У збірнику публікуються статті з актуальних проблем філософського знання. Особливу увагу звернуто на антропологічні виміри історико-філософського процесу, освітньо-педагогічного простору, соціально-культурних проблем сучасності.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також тих, хто цікавиться проблемами філософії, історії філософії, світової і вітчизняної духовної культури.

Редакція журналу не несе відповідальності за зміст статей та може не поділяти думку автора.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» / ред. кол. В. Бодак (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 44. 332 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

HUMAN STUDIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Series of «Philosophy». Issue 44

Publishing House
"Helvetica"
2022

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

Recommended for printing
by Academic Council of Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University
(28 April 2022, Minutes № 5)

Human Studies. Series of «Philosophy» is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category B in the field of philosophical sciences (specialty 033 "Philosophy") according to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1188 dated 24.09.2020 (Annex 5), Google Scholar, Research Bib – Academic resource index, ICI World of Journals, Index Copernicus International (ICV 2017 = 56.65; ICV 2018 = 73.92; ICV 2019 = 59.69). Each published material is assigned an international numeric identifier DOI (digital object identifier).

The state registration of mass media: Certificate KB № 24075-13915 P of August 2, 2019.

Journal languages: Ukrainian, English, Polish, Russian.

This edition includes articles on the topical issues of philosophical knowledge. Particular attention is drawn to the anthropological dimensions of the historical-philosophical process, educational and pedagogical space and current socio-cultural problems.

For scientists, lecturers, postgraduates, students, as well as those who are interested in the problems of philosophy, history of philosophy, world and domestic spiritual culture.

The Editorial Board bears no responsibility for the content of the articles and may not share the author's opinion.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Human Studies. Series of «Philosophy» : a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University / Valentina Bodak (Editor-in-Chief) & others. Drohobych : Publishing House "Helvetica", 2022. Issue 44. 332 p. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44>.

РЕДАКЦІЙНИЙ ШТАТ

Головний редактор – Валентина Анатоліївна Бодак, доктор філософських наук, професор, ректор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна.

Відповідальний секретар – Олександр Анатолійович Ткаченко, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна.

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

Якуб Бартошевський, доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва Державної вищої професійної школи (м. Конін), Польща;

Валентина Анатоліївна Бодак, доктор філософських наук, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Володимир Степанович Возняк, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Степан Володимирович Возняк, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), Україна;

Анна Валеріївна Ільїна, кандидат мистецтвознавства, докторантка Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ), Україна;

Алла Анатоліївна Кравченко, доктор філософських наук, професор кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ), Україна;

Віра Володимирівна Лімонченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Анатолій Миколайович Малівський, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціології Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна – ДНУЗТ (Дніпро), Україна;

Наталія Григорівна Мозгова, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ), Україна;

Людмила Григорівна Павлишин, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та суспільних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль), Україна;

Пшемислав Пачковський, доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії Жешувського університету (м. Жешув), Польща;

Вікторія Володимирівна Полюга, кандидат філософських наук, доцент кафедри методики музичного виховання і диригування Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Надія Володимирівна Скотна, доктор філософських наук, професор кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна.

Марина Борисівна Столяр, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та культурології філологічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів), Україна;

Людмила Олександрівна Филипович, доктор філософських наук, професор, завідувачка відділу історії релігій та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ, (м. Київ), Україна;

Володимир Васильович Хміль, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології, Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна – ДНУЗТ (Дніпро), Україна;

Юлія Олександрівна Шабанова, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Національного гірничого університету (м. Дніпро), Україна;

Олег Михайлович Шепетяк, доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ), Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor in chief – Valentyna Bodak, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Rector, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

Executive secretary – Oleksandr Tkachenko, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Jakub Bartoszewski, Habilitated Doctor, Professor, Vice-Rector for Science, Development and International Cooperation, State University of Applied Sciences (Konin), Poland;

Valentyna Bodak, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Volodymyr Vozniak, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Stepan Vozniak, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk), Ukraine;

Anna Ilyina, PhD in Art Criticism, Junior research fellow of the Department of the History of Foreign Philosophy, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS Ukraine (Kyiv), Ukraine;

Alla Kravchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Management Information and Analytical Activities and European Integration, National Pedagogical Drahomanov University (Kyiv), Ukraine;

Vira Limonchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Anatolii Malivskiy, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Philosophical Sciences, Department of Philosophy and Sociology of Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan – DNURT (Dnepr), Ukraine;

Natalia Mozgova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, National Pedagogical Drahomanov University (Kyiv), Ukraine;

Lyudmila Pavlyshyn, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ternopil), Ukraine;

Przemysław Paczkowski, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Director of the Institute of Philosophy of the Rzeszow University (Rzeszow), Poland;

Viktoriiia Poliuha, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Music Education and Conducting, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Nadiya Skotna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

Maryna Stoliar, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies, Faculty of Philology of the T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (Chernihiv), Ukraine;

Lyudmyla Fylypovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Religions and Practical Religious Studies, Department of Religious Studies of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Ukraine;

Volodymyr Khmil, Doctor of Philosophy, Professor, the Head of Department of Philosophy and Sociology of Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan – DNURT (Dnepr), Ukraine;

Yuliia Shabanova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, State Higher Educational Institution «National Mining University» (Dnepr), Ukraine;

Oleh Shepetyak, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Institute of Society of the Borys Hrinchenko Kyiv Institute (Kyiv), Ukraine.

ЗМІСТ

Альохін Михайло. Середня освіта як соціальне благо та послуга: трагедія суспільного замовлення.....	13
Баліцка Мар'яна. Юрій Новосільський та нова парадигма сучасного українського ікономалювання.....	31
Бауліна Таміла. Цифрова риторика: специфіка та перспективи ...	43
Біланов Олег. Місце модусу здоров'я в системі цінностей людини та суспільства.....	60
Бодак Валентина. Проблеми буття людини та людяності у філософській спадщині Григорія Сковороди.....	76
Возняк Володимир, Возняк Ореста, Возняк Степан. Принцип діалектичної суперечності та його філософсько-освітнє значення.....	86
Гегечкорі Олександр. Військова субкультура та її соціально-філософський аналіз	103
Горохолинська Ганна. Особливості семантичної знаковості образу коня у діалозі Платона «Федр».....	118
Гуйван Петро. Різні наукові концепції вивчення часу як об'єктивної реальності, що опосередковує рух матерії.....	134
Добродум Ольга, Мартинюк Едуард, Никитченко Олена. Свобода совісті в Україні під час пандемії COVID-19.....	146
Кобетяк Андрій. «Нові» автокефалії та їх місце у структурі вселенської церкви.....	161
Лімонченко Віра. Фаталізм стоїчного світогляду і антропологічна ситуація наших днів.....	178

Петрова Людмила, Брик Тетяна. Феномен особистості сучасного військового керівника як предмет соціально-філософської рефлексії.....	194
Піхорович Василь, Пономаренко Віталій. Деякі критичні зауваження на думку Михайла Драгоманова про відсутність систематичного світогляду та систематичної освіти у Тараса Шевченка.....	209
Плахтій Маріанна, Сулятицька Тетяна. Історія української філософії та історія логіки: спільні та відмінні персоналії	235
Рабокоровка Ганна. До проблеми формування наукової раціональності.....	248
Севрук Ірина, Соколовська Юлія. Інституціональні форми забезпечення етичних норм у зонах ведення бойових дій: українські реалії.....	260
Старікова Галина. Етапи розвитку етосу наукового пізнання.....	276
Ткаченко Олександр. Людяність як міра відкритості людської душі до Бога.....	290
Федорова Ксенія. Техніка і людина: сучасна репрезентація.....	300
Чабанов Василь, Найчук Антон, Маркітантов Вадим. До питання концептуалізації понять: «культура», «самобутність», «ідентичність», «етнокультурна самобутність».....	312

CONTENTS

Alokhin Mykhailo. Secondary education as a social good and service: the tragedy of public demand.....	13
Balitska Mariana. Yurij Nowosil's'ky and the new paradugm of the modern ukranian icon painting.....	31
Baulina Tamila. Digital rhetoric: specifics and perspectives.....	43
Bilanov Oleh. Place of health modus in system of human and society values.....	60
Bodak Valentina. Problems of human existence and humanness in the philosophical heritage of Hryhoriy Skovoroda.....	76
Vozniak Volodymyr, Vozniak Oresta, Vozniak Stepan. The principle of dialectical contradiction and its philosophical and educational value.....	86
Gegechkori Alexander. Military subculture and its socio-philosophical analysis.....	103
Horokholynska Hanna. The peculiarities of semantic significance of the image of a horse in Plato's dialogue «Phaedrus».....	118
Guyvan Petro. Various scientific concepts of the study of time as an objective reality that mediates the movement of matter.....	134
Dobrodum Olga, Martinuk Eduard, Nykytchenko Olena. Freedom of conscience in Ukraine during the COVID-19 pandemic.....	146
Kobetiak Andrii. "New" autocephalies and their place in the structure of the universal church.....	161
Limonchenko Vira. Fatalism of the stoic worldview and anthropological situation of our days.....	178

Petrova Luidmyla, Bryk Tetyana. Personality phenomenon of modern military leader as subject of socio-philosophical reflection.....	194
Pikhorovych Vasyl, Ponomarenko Vitaliy. Some critical remarks on Mykhailo Drahomanov's opinion on the lack of systematic worldview and systematic education of Taras Shevchenko.....	209
Plakhtiy Marianna, Suliatytska Tetyana. The history of ukrainian philosophy and history of logic: common and different personalities.....	235
Rabokorovka Anna. To the problem of the formation of scientific rationality.....	248
Sevruk Irina, Sokolovska Yulia. Institutional forms of ensuring ethical standards in combat zones: ukrainian realities.....	260
Starikova Halyna. Stages of development of the ethos of scientific knowledge.....	276
Tkachenko Oleksandr. Humanness as a measure of openness of the human soul to God.....	290
Fedorova Kseniia. Technics and a human: modern representation.....	300
Chabanov Vasyl, Naichuk Anton, Markitantov Vadym. On the issue of conceptualization of concepts: «culture», «identity», «identity», «ethnocultural identity».....	312

УДК 37.01+304.2

АЛЬОХІН Михайло – заступник директора з навчально-методичної роботи, Приватний заклад освіти «КМДШ», 14Л, Дніпровська набережна, м. Київ, Україна, індекс 02095 (*themichelianian@gmail.com*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9800-0268>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.1>

Бібліографічний опис статті: Альохін, М., (2022). Середня освіта як соціальне благо та послуга: трагедія суспільного замовлення. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 13–30, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.1>*

СЕРЕДНЯ ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНЕ БЛАГО ТА ПОСЛУГА: ТРАГЕДІЯ СУСПІЛЬНОГО ЗАМОВЛЕННЯ

***Анотація.** Метою статті є критичний аналіз відповідності української середньої освіти існуючому цивілізаційному та суспільному запиту з позиції освіти як суспільного блага та послуги. **Методологічними засадами** дослідження є синтез та аналіз, у межах яких здійснюється рефлексивно-критичний розгляд освіти, відповідності суспільного замовлення на неї із процесами та результатами його виконання. **Наукова новизна.** У статті представлено багатоаспектне дослідження викликів та неузгодженостей суспільного запиту на середню освіту та його втілення в умовах сьогодення. **Висновки.** Нами виокремлено численні неузгодженості між суспільним запитом на середню освіту та процесом її результатами її реалізації. До ключових таких викликів належить монополізація державними органами влади права на замовлення змісту освіти як суспільних блага й послуги та безініціативність її суспільна апатія щодо участі громад у контролі якості наданих освітніх послуг; відсутність КРІ щодо якісних освітніх послуг та персональної відповідальності керівників та педагогів шкіл, з одного боку, та нормалізація з боку суспільства протягом тривалого часу посереднього або формального навчання – фіктивної освіти,*

внаслідок якої формується фіктивний людський капітал. Крім того, наразі в Україні відсутні політики та механізми щодо впливу на заклади освіти, залежно від результатів їх основної діяльності – освітньої, як у ключі позитивної, так і негативної мотивації, а розподіл якісних освітніх ресурсів є завчасно нерівномірним та несправедливим. Зрештою, трагедією суспільного замовлення є і те, що батьки учнів приватних шкіл, двічі сплачуючи за освітню послугу, не мають змогу обійти встановлену МОН України монополію на зміст навчання, що спонукає до мінізації ринку приватних освітніх послуг, а у більш глобальному вимірі – блокує впровадження концепту соціальної відповідальності та трансферу інноваційних педагогічних технологій, які продукують приватні школи, у середовище державних та комунальних шкіл через вимушену інституційну самоізоляцію, що не сприяє консолідації зусиль у виконанні суспільного замовлення на якісну освіту.

Ключові слова: зміст освіти, приватна школа, реформа освіти, соціальна відповідальність, якість освіти.

ALOKHIN Mykhailo – Deputy Director for Educational and Methodological Work, Private educational institution «CISC», 14L, Dniprovska embankment, Kyiv, Ukraine, postal code 02095 (*themichelianian@gmail.com*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9800-0268>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.1>

To cite this article: Alokhin, M. (2022). Serednia osvita yak sotsialne blaho ta posluha: trahediia suspilnoho zamovlennia. [Secondary education as a social good and service: the tragedy of public demand]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, №, 44, 13–30, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.1>

SECONDARY EDUCATION AS A SOCIAL GOOD AND SERVICE: THE TRAGEDY OF PUBLIC DEMAND

Summary. The article is aimed to critically analyze the compliance of Ukrainian secondary education with the current

*civilizational and social demand from the perspective of education as a public good and service. **Methodological principles** of synthesis enabled the author to conduct the reflexive-critical study of education, the compliance of public demand for this service with processes and results of its implementation. **Scientific novelty.** The article presents a multifaceted research of the challenges and inconsistencies of public demand for secondary education and its current implementation. **Conclusions.** We have identified numerous inconsistencies between public demand for secondary education and the process and results of its implementation. The main challenges include monopolization of the right to order the content of education as a public good and service, which is characteristic for public authorities and the lack of initiative and public apathy regarding community participation in quality control of educational services provided; lack of KPIs on quality educational services and personal responsibility of school managers and teachers, on the one hand, and society's long-term normalization of secondary or formal education – fake education, which results in the formation of fake human capital. In addition, there are currently no policies and mechanisms in place to influence educational institutions, depending on the results of their main mission – to educate, both in terms of positive and negative motivation, while distribution of quality educational resources is obviously uneven and unfair. Finally, the tragedy of public demand is that private school students' parents, paying for educational services twice, can not bypass the established monopoly of the Ministry of Education and Science on the content of education, which leads to shadowing of the market of private educational services, and on a more global scale, the concept of social responsibility and the transfer of innovative pedagogical technologies produced by private schools to public and community schools through forced institutional self-isolation, which does prevents from consolidation of efforts in meeting public demand for quality education.*

Key words: private school, quality of education, content of education, education reform, social responsibility.

Постановка проблеми. Освіта є чи не найбільшим надбанням людства: історія зготувала їй роль каталізатора цивілізаційних трансформацій. Упровадження концепту масової освіти,

з одного боку, стало одним із ключових факторів націєтворення в умовах переходу від домодерних до модерних суспільств, а з іншого, виступило драйвером переходу від доіндустріальної економіки до економіки індустріальної, яка потребувала бодай мінімальної грамотності населення, яке працювало б з новоствореним устаткуванням або на нововстановлених посадах, зокрема, у галузях інженерії, машинобудівного та металургійного виробництва, на залізниці та в воєнно-оборонному комплексі. Крім того, одними із покликань тогочасної масової освіти було утвердження відповідного соціально-ідеологічного устрою та підготовка широких верств населення як мобілізаційного резерву для задоволення воєнних потреб. Ідеологізована та стандартизована масова освіта кінця XIX – середини XX століття мала створювати єдиний соціокультурний простір держави, скорочувати соціальні протиріччя між суспільними станами, полегшувати державі функції контролю над громадянами завдяки активному застосуванню школами ідеологічного складника пропаганди та виховання на користь домінуючого політичного (монархічного, націоналістичного, релігійного, фашистського або комуністичного) духу країни (Набока, 2021, с. 63).

Разом із тим, на зламі II та III тисячоліть людство переживає становлення інформаційного суспільства, у лоні якого формується нове соціокультурне середовище, основним капіталом, ресурсом та способом виробництва виступає інформація. Нетократія, мережеве мислення, інформаційна культура та інформаційна війна постають як домінантні його трансдисциплінарні концепції. ЗМІ та телекомунікації «подвоюють» усні і письмові висловлювання, розвиток нано-біо-генонейро-інфокомп'ютерно-мережевих супер-технологій відкриває перспективу зміни життєвих форм і умов життя та посилюють відчуття відчуження й політику ошукування мас (Соболь, 2008). Медіасередовище змінює і саму людину: через механізми мережевої самоорганізації трансформується поведінка і діяльність людських індивідів, внаслідок чого людина інакше сприймає картину світу (Кивлюк, 2015, с. 363).

Аби вижити та захистити себе й зберегти власну ідентичність та цілісність, сформувати здатність до сприйняття цивілізаційних змін та саморегуляції власних мотивів та поведінки,

уникнути психологічної катастрофи та випадання із соціуму внаслідок потреби зміни професії в умовах жорсткої внутрішньої та міжнародної конкуренції на ринку праці, людина інформаційного суспільства має відповідати цивілізаційному запиту вміти і бажати вчитися та самовдосконалюватися впродовж життя й досягати поставленої цілі та мети у професійній та особистісній самореалізації у житті. Як стверджують науковці (Сисоєва, 2012; Phillip, 1990), первинна професія людини більше не гарантує їй успішної кар'єри, ба більше – у ситуації, коли знання стає єдиним джерелом тривалої стійкої конкурентної переваги, неперервна освіта та готовність до навчання й змін набувають ролі суспільного запиту. Проте чи унормована сьогodнішня освітня парадигма України із сформульованим вище цивілізаційним та суспільним запитами?

Метою статті є критичний аналіз відповідності української середньої освіти існуючому цивілізаційному та суспільному запиту з позиції освіти як суспільного блага та послуги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропонована у нарисі «Справедливе оподаткування – позитивна теорія» 1919 року шведським економістом Е. Ліндалем концепція суспільних благ у подальшому була інтерпретована А. Пігу, який розділив блага на приватні (які доступні у споживанні та приносять користь тільки своєму власникові) та суспільні (які не можуть бути надані комусь окремо і споживаються тільки спільно). У середині ХХ століття нобелівський лауреат з економіки П. Самуельсон сформулював класичне визначення суспільного блага як блага, витрати на виробництво і поширення якого бере на себе держава, а саме благо характеризується неконкурентністю, невиключеністю та неподільністю (Samuelson, 1954). Доповнив концепцію суспільних благ у 1959 році Р. Масгрейв, який увів поняття меріторних благ – таких суспільних благ, які мають виражений зовнішній ефект та попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством і стимулюється державою. До меріторних благ належать охорона здоров'я, освіта, субсидування житла для сімей у складних життєвих обставинах (Чекаловська, 2011). Суспільні блага реалізуються у вигляді суспільних послуг: національних – здійсненні державою функції оборони країни; ідеологічних – утвердженні

ціннісних орієнтирів держави засобами впливу на суспільство; політичних – утриманні правоохоронних та судових органів, виконавчих служб; соціальних – наданні освіти, медичного та соціального захисту, житлового та інфраструктурного будівництва, охороні довкілля (Радіонов, 2017, с. 22).

Освіта як суспільне благо та послуга характеризується особливою цінністю для особистості та суспільства, у цілому, оскільки реалізація закладами освіти соціальних функцій та соціальної відповідальності у загальному обумовлюють забезпечення формування індивідуального та соціокультурного досвіду особистостей у цілях досягнення сталого розвитку (Чугаєвський, 2013).

Освіта як соціокультурний феномен репрезентується у наукових дослідженнях вчених-філософів, соціологів та педагогів В. Кременя, Г. Москалика, О. Кивлюк, Л. Султанової. Питання трансформації освіти відповідно до цивілізаційних та технологічних викликів та запитів висвітлюється у працях М. Тура, О. Соболя. Проблема гармонізації розвитку та особистості є предметом наукових досліджень С. Сисоевої. Дослідження змісту та специфіки соціального партнерства між інститутами освіти та громадою є предметом наукових розвідок, у т.ч. щодо ринку приватної освіти, Л. Антошкіної, С. Цюри, І. Тарасюк, Г. Чекаловської, В. Чугуєвського.

Основний матеріал. Освіта у феноменологічному дискурсі представляє собою процес розвитку та саморозвитку людини, яка знаходиться у залежності від опанування соціально значущого досвіду цивілізації, втіленого у знаннях та вміннях, творчій діяльності та емоційно-ціннісному ставленні до світу, які загально в отногенетичному контексті можна представити як генетичну програму і соціалізацію (Москалик, 2013, с. 40).

У контексті нашого дослідження важливо звернути увагу на той факт, що цінність освіти базується на поєднанні 3 основ: освіти як державної цінності, освіти як суспільної цінності, освіти як особистісної цінності. Л. Султанова (2015) принагідно зауважує, що поняття цінності освіти у державному та суспільному вимірах не є ідентичними, оскільки історія знає багато випадків, коли взаємини між державою та соціумом були вкрай складними, як наслідок – погляди на пріоритети, зміст та форми

освіти могли набувати діаметрально протилежних позицій. Розуміння мети сучасною освітою Л. Султанової є суголосною із позицією німецького педагога Д. Ленценца, які спільно визначають мету освіти як розвиток тих властивостей та рис особистості учнів, які є затребуваними суспільством для входження індивідів у соціально-цінну діяльність. Д. Ленцен (1989), зокрема, виокремлює 4 виміри освіти: освіту як індивідуальний стан, освіту як індивідуальна можливість, освіту як індивідуальний процес та освіта як найвища цінність людини. Таким чином, сучасне розуміння мети освіти повністю відображає концепт суспільного запиту на освіту, який має бути реалізований через освітню послугу як суспільне благо.

Нове суспільне замовлення, оформлене відповідно до специфіки цивілізаційного укладу інформаційного суспільства, полягає у запиті на людей інноваційного мислення. Оскільки людський капітал та сукупний людський інтелект стають визначальними факторами суспільного розвитку, заклади освіти мають продукувати випускників, здатних до інноваційної діяльності та новаторства; випускників, які вміють брати відповідальність та ухвалювати рішення, переконуватися і переконувати інших; які будуть володіти високими етичними стандартами, сучасними цифровими технологіями та іноземними мовами. Крім того, запит на саму освіту має трансформувати формулу її надання: від авторитарної та репресивної педагогіки у бік утвердження педагогіки толерантності та суб'єктно-суб'єктних взаємин між учителем та учнем, оскільки лише люди, сформовані демократичною, а не авторитарною педагогікою, є носіями демократичних цінностей та поглядів у дорослому житті, критична маса яких є фундаментом самої демократії (Кремень, 2011; Сисоєва, 2012).

Сучасна школа у контексті суспільного запиту сьогодення має бути взірцем соціального партнерства. Відповідно до класифікації соціального партнерства школи і держави / суспільства, що представлено найменшою соціальною одиницею – сім'єю – вирізняють такі типи взаємодії (Цюра, 2012):

– сегрегаційний (школа і сім'я не позиціонують себе як соціальних партнерів, а є тимчасовими супутниками чи перешкодами для досягнення власних завдань);

– формально декларативний (школи можуть виявляти готовність до взаємодії, проте на практиці сім'ї та школа працюють автономно, інколи – усупереч одна одній, внаслідок чого інтелектуально-вербальний і реальний досвід дитини суттєво вірізняється від нормативного);

– інтеграційний (відбувається взаємопроникнення та взаємовигідний обмін між школою та сім'єю, позитивний досвід може акумулюватися та ставати фундаментом для поширення на ширші кола суб'єктів взаємодії);

– синергетичний (школа і сім'я перебувають у процесі співпраці, оскільки обидві сторони виражають зацікавленість у спільних результатах та процесі, а функції цих двох соціальних інститутів взаємно посилюють один одного, внаслідок чого виникає спільне комунікативне середовище).

За показником розвитку соціальної відповідальності закладу освіти виділяють 2 рівні: низький та високий. У економічно розвинутих країнах, у т.ч. з високим відсотком учнів, які здобувають середню освіту у приватних закладах освіти, інститут державної та приватної освіти знаходяться на однаково високому рівні розвитку соціальної відповідальності, або навіть заклади приватної освіти державні. Натомість для пострадянського освітнього простору характерна інша ситуація: державні заклади освіти мають високий рівень соціальної відповідальності, а приватні – низький, що обумовлено орієнтацією останніх на невпинне збільшення здобувачів освіти та скорочення випадків водночас, що призводить до погіршення якості освіти, а це – ніяк не узгоджується з самою філософією соціальної відповідальності та реалізацією якісної освітньої послуги як суспільного блага (Антошкіна, 2014, с. 19).

Проте, це не єдина неузгодженість суспільного запиту на якісну освіту із її практичним виявом. Аналізуючи рівні державного та муніципального управління освітою, управління закладами освіти, зміст та методику сучасного середнього навчання, ми виокремили 9 ключових викликів, ризиків та критичних точок, які суттєво негативно впливають на задоволення того суспільного замовлення, описаного вище, яке сьогодні постає перед закладами загальної середньої освіти.

Концептуально, проблеми та болі сьогодишньої школи є суголосними з університетськими: через домінацію прагматичної

ідеології та комерціалізацію освіти та науки, стан вищої освіти Біллом Рідінгсом метафорично описується як «університет у руїні», який став наслідком тривалої історичної деградації самої ідеї університету: від Кантівської ідеї розуму через Гумбольдтово-Фіхтеву ідею культуру до сучасного стану кризи, у якому заклад вищої освіти формується корпоративним капіталізмом, а не національною державою. Порочним є сам соціальний запит на масову підготовку вузькопрофільних спеціалістів в умовах жорстокої економії, що позбавляє освіту її культурологічної функції та творчого мислення студентів, омертвлюючи їх живий розум (Тур, 2015, с. 12).

Що ж стосується трагедії суспільного замовлення щодо середньої освіти?

По-перше, держава в особі Міністерства освіти і науки України та підзвітних йому управлінських та науково-дослідницьких інституцій монополізувала право на замовлення змісту освіти як суспільних блага та послуги. Апелюючи до формули «державне $\neq$ суспільне» замовлення, трагедія самого замовлення на середню освіту, яка реалізується у державних та комунальних ЗЗСО, полягає у тому, що суспільство, у цілому, і батьківська спільнота, зокрема, не беруть участі у цьому замовленні. І це обумовлено найбільше 2 ситуаціями: результати громадського обговорення Державних стандартів освіти, на підставі яких розробляються Типові освітні програми, практично не впливають на зміст представлених до обговорення нормативних актів, але й і саме українське суспільство не виявляє зацікавленості у такому впливі. Яскравою ілюстрацією обох станів є громадське обговорення проєкту Державного стандарту базової середньої освіти, яке проходило 4–31 березня 2020 року. Офіційний звіт (2020) резюмує, що за час обговорення надійшло всього 434 звернення (!), при тому, що станом на 2020 рік в українських школах навчалося понад 4,2 мільйона дітей, на навчання лівової частки яких він безпосередньо впливатиме, а надавачами загальної середньої освіти у той же період виступали 440 тисяч педагогів, проте до МОН надійшло лише 434 звернення. Щодо врахування пропозицій, то у офіційному звіті зазначено, що «більшість пропозицій враховано частково, частину пропозицій враховано повністю, частину – відхилено». Зокрема, було

враховано повністю такі пропозиції: розширити поле художньої літератури; уточнити опис громадянських та соціальних компетентностей; врахувати національний та патріотичний аспекти під час характеристики обов'язкових результатів; уточнити окремі формулювання в описі обов'язкових результатів до різних освітніх галузей.

По-друге, участь суспільства у контролі якості наданих освітніх послуг є так само незначною. Воно може обурюватися результатами ЗНО, нарікати на потребу найму репетитора, спонсорувати це, проте у медіапросторі України відсутні будь-які публікації про глобальні суспільні ініціативи щодо покращення якості освітніх послуг. Зокрема, роль батьківських комітетів шкіл, попри надані їм статтею 30 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» повноваження, є номінальною. З одного боку, адміністрації шкіл не залучають батьків до заходів впливу на розбудову освітньої траєкторії учнів та стратегії закладу, у цілому, й внутрішньошкільного контролю, а з іншого боку – громадяни не відчувають своєї сили утвердити будь-які позитивні зміни. Свідомість та наполегливість громад має зростати, аби ставати відчутною, адже саме процес участь напряму корелює із якістю освітніх послуг. Цю тезу яскраво ілюструє приклад США, у яких з 2001 року публікація про результати навчання, вимірювані стандартизованими тестами, призвела до зростання явки на вибори до шкільних рад (Holbein, 2016), а це, у свою чергу, сприяло лобюванню освітньої реформи. Розвиваючи підзвітність закладів освіти та отримуючи показники навченості, громадяни можуть розгортати політичний процес для залучення політиків, у т.ч. місцевих, до відповідальності за результати навчання (Pritchett, 2013).

По-третє, директори шкіл не несуть персональної відповідальності за низьку якість наданих освітніх послуг. У цілому, на відміну, від керівників закладів вищої освіти, директори шкіл, які теж призначаються за контрактом на конкурсній основі, у своїх трудових угодах не отримують КРІ, що не створює додаткової мотивації продукувати креативні рішення або системні кроки, спрямовані на покращення стану викладання предметів. Аналіз змісту трудових контрактів директорів ЗЗСО, які розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет на порталах органів

місцевого самоврядування різних громад та регіонів України, дає підстави зробити кілька висновків: 1) вони є майже ідентичними, інколи – у різних громадах різних областей є дослівно цитованими; 2) словосполучення «якість освіти» або його варіації у жодному з них не зустрічаються; 3) розділи про заохочення та підстави до припинення дії договору не містять у собі позицій, пов'язаних із результатами власне основної діяльності закладу освіти – освітньої.

По-четверте, вчителі як безпосередні надавачі освітньої послуги також не несуть персональної відповідальності за її якість. Попри міф, що був особливо популярний у перші 3–5 років після запровадження ЗНО, про зниження кваліфікаційної категорії педагогам, чиї учні під час підсумкового тестування не змогли подолати «прохідний бал», і кількість учнів, які щорічно не складають ЗНО, і кількість вчителів, які щорічно успішно проходять атестацію на присвоєння вищих кваліфікаційних категорій, вкотре його спростовують. Безумовно, неуспіх під час підсумкового тестування не є виключною виною педагога, проте проблема відповідальності вчителів за якість змісту та методики навчання має все ж постати на порядку денному. Почасти цьому сприяти може переведення усіх педагогічних працівників на умови строкових трудових договорів, які широко розповсюдженні у вищій школі, оскільки наявна практика безстрокових трудових договорів на практиці унеможливує звільнення педагога через професійну непридатність, та навіть не дозволяє скорочувати некомпетентному педагогу педагогічне навантаження. Крім того, українські вчителі масово толерують порушення учнями академічної доброчесності, особливо в умовах дистанційного навчання, яке під час пандемії коронавірусу займає лівову частку освітнього процесу, а це жодним чином ні підвищує якість освітніх послуг, ні сприяє утвердженню тих цінностей в дітей та молоді, на формування та розвиток яких формулює замовлення цивілізаційна потреба.

По-п'яте, суспільство протягом тривалого часу нормалізувало посереднє або формальне навчання, свідомо знижуючи поріг очікувань від випускника школи. Ця нормалізація почасти пояснюється і ситуацією, описаною у пункті другому: запитом на репетиторство та додаткові приватні уроки, які є повсюдними.

В Україні не сформовано культ знання чи освіченості, не виплекано моду вчитися якісно та, що найбільш трагічно – доброчесно. Побічно це стосується і нівелювання середньої освіти при розподілі місць державного замовлення під час вступної кампанії. Маючи вагу 1/4 до 2013 року проти ваги 1/10 до 2019 року та нуля (!) балів від 2020 року, вбачаємо знецінення не лише свідоцтва про повну загальну середню освіту, а самої шкільної освіти, адже, у своїй більшості, переважна кількість випускників, особливо у профільній школі, приділяють увагу підготовці та вивченню тільки тих предметів, вступний іспит у форматі ЗНО з яких вони складатимуть. І в цьому випадку звинувачувати самих учнів у цьому не є справедливо, оскільки вони перебувають у конкурентних умовах щодо боротьби за місця державного замовлення, з одного боку, і не відчують тиску суспільного запиту як замовника і школи як його виконавця на всебічний та гармонійний розвиток, у т. ч. через потребу опанування на достатньому та високому рівнях усіх навчальних предметів. Але трагічним є наслідок такої реальності: внаслідок такої фіктивної освіти формується фіктивний людський капітал, який характеризується накопиченням запасу особливих і специфічних знань, псевдознань, моральних та психологічних відхилень особи, які дозволяють йому одержувати вигоду та інші блага за рахунок протиправної, аморальної чи некомпетентної діяльності, яка стоїть на заваді створенню іншими особами нових благ і доходів (Грішнова & Брінцева, 2015).

По-шосте, низька якість наданих освітніх послуг, у т.ч. діагностована під час складання ЗНО, що виражається у відсотках випускників, які не змогли або подолати «пороговий бал», або системно демонструють початковий рівень досягнень, не обумовлене жодних управлінських рішень ні щодо керівника та педагогічного штату школи, ні на рівні органів управління освітою. В Україні відсутні елементи аналізу інституційної спроможності якісно виконувати суспільне замовлення на компетентних випускників, а також державні або регіональні програми посилення стану викладання з метою подолання негативних тенденцій у результатах навчання школярів. На противагу такої реальності, ймовірно, було б доречно взяти досвід Чилі, де всі учні 4-х та 8-х класів щорічно проходять тестування у рамках

національної Системи оцінки якості освіти (SIMCE). Після того, як тест ідентифікує 900 шкіл, що потрапляють в 10 % шкіл з найнижчими результатами тестів у своїй провінції, ці школи отримують спеціальні ресурси – звідси, отримані дані чітко пов'язані з позитивними діями (World Development Report 2018).

По-сьоме, розподіл якісних освітніх ресурсів (матеріально-технічного та програмного забезпечення, а подекуди – і кадрового) є завчасно нерівномірним та несправедливим. Вибір шкіл, які отримують додаткове фінансування або інші привілеї від органів місцевого самоврядування, пов'язаний не з успіхами їх випускників (аби слугувати прикладом позитивного стимулювання) або їх неуспіхами (аби слугувати прикладом програми цільової підтримки тих, хто її потребує), а часто з політичним потенціалом закладу освіти, рівнем прихильності та лояльності його керівника до встановленої місцевої влади.

По-восьме, батьки учнів приватних шкіл, попри подвійну оплату за освіту як благо та послугу: опосередковано через податки, прямо – за надання освітніх послуг у недержавних закладах освіти, також не мають змоги обійти встановлену МОН України монополію на зміст навчання. Обираючи приватні школи, батьки розраховують, серед іншого, на більш гнучкий підхід до формування освітнього контенту, більш диференційований підхід до навчання, більшу, проте на практиці можуть очікувати лише краще матеріально-технічне забезпечення чи менші за чисельністю класи, а також реалізовані додаткову та позашкільну освіту й модифікації інваріантної частини навчального плану, укладеного відповідно до Типової освітньої програми, у межах, які знову таки встановлює МОН. Наслідком такої ситуації є той факт, що ліцензована приватна освітня діяльність у контексті свого змісту не набуває конкурентних переваг над безкоштовними державними школами, а отже не сприяє стрімкому розвитку ринку приватних освітніх послуг, але сприяє мережі так званих альтернативних шкіл – нелегальних та неліцензованих установ, які здійснюють освітню діяльність «у тіні», без жодних дозвільних документів чи дотримання будь-яких Державних стандартів освіти. Перебуваючи у заручниках державної монополії, визначеної у пункті 1, та академічній недоброочесності окремих освітніх управлінців, згаданих у пунктах 2–4,

приватна освіта замість налагодження діалогу, впровадження концепту соціальної відповідальності та трансферу інноваційних педагогічних технологій, які продукує, у середовище державних та комунальних шкіл, навпаки вимушена ізолюватися, що аж ніяк не сприяє консолідації зусиль у виконанні суспільного замовлення на якісну освіту.

Висновки. Освіта, що за своєю соціально-економічною природою є суспільним соціальним мериторним благом, яке надається у вигляді суспільної послуги та представляє собою в онтогенетичному контексті генетичну програму і соціалізацію, в умовах утвердження інформаційних суспільств отримує від останнього запит на підготовку випускників, що виявляють здатність до інноваційної діяльності та новаторства, готові брати на себе відповідальність та вчитися упродовж життя, володіють сучасними ІКТ, високими морально-етичними стандартами та живуть у душі та лоні демократичного упорядкування.

Разом із тим, сьогодні спостерігаємо численні неузгодженості між суспільним запитом на середню освіту та процесом її результатами його реалізації. До ключових таких викликів належить монополізація державними органами влади права на замовлення змісту освіти як суспільних блага та послуги, яке, на жаль, наразі розраховується за формулою: «державне $\neq$ суспільне» замовлення; а з іншого боку – безініціативність та суспільна апатія щодо участі громад у контролі якості наданих освітніх послуг. Руйнівними для виконання суспільного замовлення є відсутність КРІ, пов'язаних із забезпеченням якісних освітніх послуг, та персональної відповідальності керівників та педагогів закладів загальної середньої освіти, з одного боку, та нормалізація з боку суспільства протягом тривалого часу посереднього або формального навчання – фіктивної освіти, внаслідок якої формується фіктивний людський капітал, який характеризується накопиченням запасу особливих і специфічних знань, псевдознань, моральних та психологічних відхилень особи, які дозволяють йому одержувати вигоду та інші блага за рахунок протиправної, аморальної чи некомпетентної діяльності, яка стоїть на заваді створенню іншими особами нових благ і доходів. Крім того, наразі в Україні відсутні політики та механізми щодо впливу на заклади освіти, залежно від результатів їх основної діяльності – освітньої, як у ключі позитивної,

так і негативної мотивації, а розподіл якісних освітніх ресурсів є завчасно нерівномірним та несправедливим. Зрештою, трагедією суспільного замовлення є і те, що батьки учнів приватних шкіл, двічі сплачуючи за освітню послугу, не мають змогу обійти встановлену МОН України монополію на зміст навчання, що спонукає до тінізації ринку приватних освітніх послуг, а у більш глобальному вимірі – блокує впровадження концепту соціальної відповідальності та трансферу інноваційних педагогічних технологій, які продукують приватні школи, у середовище державних та комунальних шкіл через вимушену інституційну самоізоляцію, що не сприяє консолідації зусиль у виконанні суспільного замовлення на якісну освіту.

Перспективами подальших наукових досліджень може виступати ініціація широкого суспільного діалогу щодо укладання нового суспільного договору, актуалізованого зламом через повномасштабне вторгнення росію в Україну традиційних укладів та процесів державно-громадських взаємин, у межах якого аспект суспільного замовлення на освіту, її зміст та форми отримання, взаємні гарантії щодо участі, вибору та свободи, мають становити цілісний предмет дискусії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антошкіна, Л. І. (2014). Соціальна відповідальність інституту приватної освіти. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*, 2014, 4(28), 17–22.
2. Грішнова, О. А., & Брінцева, О. Г. (2015). Фіктивний людський капітал: сутність, характерні особливості, чинники формування. *Демографія та соціальна економіка*, (1), 90–101.
3. Кивлюк, О. П. (2015). Соціокультурний феномен сучасної освіти і науки. *Гілея*, 101, 362–365.
4. Кремень, В. (2011). Освіта в структурі цивілізаційних змін. *Вища освіта України*, 1, 8–11.
5. Москалик, Г. (2013). Феномен освіти у педагогічному дискурсі на межі століть. *Вища освіта України*, 4, 38–44.
6. Набока, С. (2021). Особливості розвитку освіти в новітній час. *Літопис Волині*, (22), 62–66.
7. Радіонов, Ю. Д. (2017). Теоретичні основи суспільних благ в економічній системі держави. *Економіка та держава*, 2, 22–27.
8. Сисоева, С. (2012). Суспільство і особистість: гармонізація розвитку. *Рідна школа*, 12, 8–12.

9. Соболев, О. (2008). Становлення медіально-мережевої парадигми. *Філософська думка*, 5, 3–15.

10. Султанова, Л. Ю. (2015). Освіта як соціокультурний феномен. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*, 29, 25–31.

11. Тур, М. Г. (2015). Трансформація зв'язку філософії з освітою. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*, 3, 9–14.

12. Цюра, С. Б. (2012). Нові моделі соціального партнерства школи і сім'ї: приватна загальноосвітня школа в Україні. *Педагогічна освіта: теорія і практика*, 11, 107–112.

13. Чекаловська, Г. З. (2011). Теоретико-методологічні аспекти освітніх послуг. *Інноваційна економіка*, 3, 202–207.

14. Чугаєвський, В. Г. (2013). Соціалізуючі функції вищої освіти в контексті європейської інтеграції. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 12, 110–118.

15. Holbein, J. (2016). Left Behind? Citizen Responsiveness to Government Performance Information. *American Political Science Review*, 110(2), 353–368.

16. Lant, P., Banerji, R. & Kenny, C. (2013). *Schooling Is Not Education! Using Assessment to Change the Politics of Non-learning*. Washington, DC.

17. Lenzen, D. (1989). *Pädagogische grundbegriffe. Band 2: Jugend bis Zeugnis*. Reinbek bei Hamburg.

18. Phillip, C. S. (1990). *Schools for the 21-st Century: Leadership Imperatives for Educational Reform*. San Francisco.

19. Samuelson, P. (1954). The pure theory of public expenditure. *Journal of Political Economy*, 56, 496–505.

20. *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank

REFERENCES

1. Antoshkina, L. I. (2014). Sotsialna vidpovidalnist instytutu pryvatnoi osvity [Social responsibility of the institute of private education]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menezhmentu i biznesu [Bulletin of Berdyansk University of Management and Business]*, 2014, 4(28), 17–22. [in Ukrainian]

2. Hrishnova, O. A., & Brintseva, O. H. (2015). Fiktyvnyi liudskyi kapital: sutnist, kharakterni osoblyvosti, chynnyky formuvannia [Fictitious human capital: essence, characteristics, factors of formation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika [Demography and the Social Economy]*, (1), 90–101. [in Ukrainian]

3. Kyvliuk, O. P. (2015). Sotsiokulturnyi fenomen suchasnoi osvity i nauky [Sociocultural phenomenon of modern education and science]. *Hileia [Gilea]*, 101, 362–365. [in Ukrainian]

4. Kremen, V. (2011). Osvita v strukturі tsyvilizatsiinykh zmin [Education in the structure of civilizational change]. *Vyshcha osvita Ukrainy [Higher Education of Ukraine]*, 1, 8–11. [in Ukrainian]

5. Moskalyk, H. (2013). Fenomen osvity u pedahohichnomu dyskursi na mezhi stolit [The phenomenon of education in pedagogical discourse at the turn of the century]. *Vyshcha osvita Ukrainy [Higher Education of Ukraine]*, 4, 38–44. [in Ukrainian]
6. Naboka, S. (2021). Osoblyvosti rozvytku osvity v novitnii chas [Features of the development of education in recent time]. *Litopys Volyni [Chronicle of Volhynia]*, (22), 62–66. [in Ukrainian]
7. Radionov, Yu. D. (2017). Teoretychni osnovy suspilnykh blah v ekonomichnii systemi derzhavy [Theoretical foundations of public goods in the economic system of the state]. *Ekonomika ta derzhava [Economy and State]*, 2, 22–27. [in Ukrainian]
8. Sysoieva, S. (2012). Suspilstvo i osobystist: harmonizatsiia rozvytku [Society and personality: harmonization of development]. *Ridna shkola [Native School]*, 12, 8–12. [in Ukrainian]
9. Sobol, O. (2008). Stanovlennia medialno-merezhevoi paradyhmy [Formation of the media-network paradigm]. *Filosofska dumka [Philosophical Thought]*, 5, 3–15. [in Ukrainian]
10. Sultanova, L. Yu. (2015). Osvita yak sotsiokulturnyi fenomen [Education as a socio-cultural phenomenon]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Pedahohichni nauky [Bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko. Pedagogical Sciences]*, 29, 25–31. [in Ukrainian]
11. Tur, M. H. (2015). Transformatsiia zviazku filosofii z osvitoiu [Transformation of the connection between philosophy and education]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka [Continuing professional education: theory and practice]*, 3, 9–14. [in Ukrainian]
12. Tsiura, S. B. (2012). Novi modeli sotsialnoho partnerstva shkoly i simi: pryvatna zahalnoosvitnia shkola v Ukraini [New models of social partnership between school and family: private secondary school in Ukraine]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka [Pedagogical education: theory and practice]*, 11, 107–112. [in Ukrainian]
13. Chekalovska, H. Z. (2011). Teoretyko-metodolohichni aspekty osvitnikh posluh [Theoretical and methodological aspects of educational services]. *Innovatsiina ekonomika [Innovative Economics]*, 3, 202–207. [in Ukrainian]
14. Chuhaievskyyi, V. H. (2013). Sotsializuiuchi funktsii vyshchoi osvity v konteksti yevropeiskoi intehtratsii [Socializing functions of higher education in the context of European integration]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment [International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management]*, 12, 110–118. [in Ukrainian]
15. Holbein, J. (2016). Left Behind? Citizen Responsiveness to Government Performance Information. *American Political Science Review*, 110(2), 353–368.

16. Lant, P., Banerji, R. & Kenny, C. (2013). *Schooling Is Not Education! Using Assessment to Change the Politics of Non-learning*. Washington, DC.

17. Lenzen, D. (1989). *Pädagogische grundbegriffe. Band 2: Jugend bis Zeugnis*. Reinbek bei Hamburg.

18. Phillip, C. S. (1990). *Schools for the 21-st Century: Leadership Imperatives for Educational Reform*. San Francisco.

19. Samuelson, P. (1954). The pure theory of public expenditure. *Journal of Political Economy*, 56, 496–505.

20. *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank.

УДК 27-526.2-67.62:75.04](477)(438)”20/21”

БАЛІЦКА Мар'яна – аспірантка кафедри теорії та історії культури філософського факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка, 1, вул. Університетська, м. Львів, Україна, індекс 71900(mariana908@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Баліцка, М., (2022). Юрій Новосільський та нова парадигма сучасного українського ікономалювання. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 31–42, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.2>*

ЮРІЙ НОВОСІЛЬСЬКИЙ ТА НОВА ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІКОНОМАЛЮВАННЯ

Анотація. *Метою статті є дослідження впливу творчості Юрія Новосільського, як своєрідної основи, поштовху для багатьох українських мистців у спробі інтерпретування, інтегрування та формування засобів і пошуку мови сучасної української ікони. Окрім творчого доробку художника приділяємо належну увагу концептуальній базі для особистісної творчості в царині іконотворення. Розглянуто формування творчої індивідуальної думки Юрія Новосільського крізь призму впливів релігій світу та релігійних явищ, філософських поглядів і сучасних мистецьких течій. **Методологічним** засадами дослідження стали загально системно логічні методи аналізу та синтезу, філософські – представлені аналогією та компаративістикою. У дослідженні використана спеціальна наукова методологія релігієзнавства – каузальний метод. Застосовано синергетичний, культурологічний метод і мистецтвознавчий аналіз. **Наукова новизна** даного дослідження полягає у пошуках основи та розгляд проблематики творення сучасної української ікони крізь призму мультидисциплінарного підходу та через аналіз творчої та інтелектуальної праці окремої особистості. **Висновки.** Творчий доробок Юрія Новосільського, який творив на досить гострих концептуальних кутах, наітовхує українських іконописців на спроби пошуку нових засобів творення сакральної релігійної дійсності у царині іконотворення. Чимало сучасних*

© Баліцка Мар'яна, 2022

українських мистців захоплюються творчістю художника, його філософськими поглядами та роздумами на тему богослов'я ікони. Ставиться наголос на екуменічності сучасної ікони, адже сакральне мистецтво робить більше ніж різноманітні міжконфесійні симпозіуми та конференції. Акцентується на тому, що творчий та інтелектуальний доробок однієї особистості є ланкою у символічному причиново наслідковому ланцюгу творення нових явищ у візуальній духовній культурі, міжкультурному та міжконфесійному діалогові. Варто підкреслити, що у багатогранній добі постмодернізму, українська сучасна ікона приймає досвід минулих поколінь та гідно продовжує свій розвиток у різноманітних стилях та в присутності богословської основи.

Ключові слова: ікона, постмодернізм, творчість, мистецтво, екуменізм, релігія.

BALITSKA Mariana – Postgraduate Student at the Department Theory and History of Culture, Philosophy Faculty, Ivan Franko State University, 1, st. Uniwersytetska, Lviv, Ukraine, postal code 71900 (mariana908@ukr.net)

To cite this article: Balitska, M., (2022). Yuriy Nowosil's'kyj ta nowa paradygma suchasnoho ikonomaljuwannia. [Yuriy Nowosil's'ky and the new paradygm of the modern ukrainian icon painting]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 31–42, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.2>*

YURIJ NOWOSIL'S'KY AND THE NEW PARADUGM OF THE MODERN UKRANIAN ICON PAINTING

Summary. *The purpose of the article is to research the influence of Yuriy Novosilsky's art on the origins and the inspiration of many Ukrainian artists. They attempted to interpret, integrate and form the methods as well as seek the language of modern Ukrainian icon. Besides creative work of the artist, we pay close attention to the concept of personality art in icon-creation. Except creative work of artist we spare the proper attention to the conceptual base for personality work in area of icon-creation. Formation of Yuriy*

*Nowosil's'ky's creative individual thought is considerate through the prism of the influences of world religions and religious phenomena, philosophical views and contemporary art trends. **Methodology.** General systematic logical methods of analysis and synthesis became methodological principles of the research. Philosophical principles are represented by analogy and comparative studies. Causal method, a special scientific methodology of religious studies, has been used in the research. Also, synergetic and culturological methods as well as art analysis are applied in the research. **The scientific novelty.** The scientific novelty of this study is to find the basis and review the key problems in creation of a modern Ukrainian icon through the prism of a multidisciplinary approach, analysis of creative and intellectual work of the individual. **Conclusions.** Art works of Yuriy Novosilsky, which he created on acute enough conceptual angles, pushes the Ukrainian icon-painters on the attempts of searching new facilities of creation sacral religious reality in area of icon making. Many contemporary Ukrainian artists are fascinated by the artist's work, his philosophical views and reflections on the theology of the icon. Emphasis is placed on the ecumenical nature of the modern icon, as sacred art does more than various interfaith symposia and conferences. It is worth emphasizing that in the multifaceted era of postmodernism, the Ukrainian modern icon accepts the experience of past generations and worthily continues its development in various styles and in the presence of a theological basis.*

Key words: icon, post-modernism, art, ecumenism, religion.

Постановка проблеми. Ікона – це традиція, хоча й доволі характерна змінними тенденціями в своїх межах. Українські іконописці, мистці ХХІ століття намагаються відшукати нові засоби та методи у передачі богословської думки через свою творчість. Ця потреба виникає у формуванні нових мистецьких стилевих тенденцій крізь призму глобалізаційних культурних процесів у добу постмодернізму.

Метою статті є проаналізувати мультидисциплінарне підґрунтя творчості мистця Юрія Новосільського та вплив його доробку ікон і релігійних зображень на процес сучасної української іконотворчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Збігнев Подгужец у своїй праці «Розмови з Єжи Новосельським про мистецтво»

у чисельних інтерв'ю намагається широко показати інтелектуалізм та високий рівень освіченості в різних галузях. Стельмащук Галина у своєму дослідженні «Українські мистці у світі. Матеріали до історії українського мистецтва ХХ ст.» висвітлює творчість Юрій Новосільського з мистецтвознавчого боку, ставлячи акцент на особливостях композиції, кольорових вирішеннях та особистій манері художника. Досліджується життєвий та творчий шлях мистця. Олег Гірник у публікації «Вслухаючись очима в ікону» акцентує на мозаїчному підході для дослідження іконотворчості Юрія Новосільського. Ствердно підкреслює, що аналіз творчості художника слід віднести до царини порівняльної антропології духовності і богослов'я духовності. Христина Черні досліджує творчий шлях мистця, виокремлюючи реалізацію окремих проектів у церквах та костелах, його нереалізовані ідеї та знищені творіння у своїх працях «Новосельський в Малопольщі», «Єжи Новосельський в Любліні» та «Не освоєна ікона».

Основний матеріал. Українські сучасні мистці в царині іконотворення, іконопису та створення релігійного живопису знаходяться у постійному пошуку засобів вираження Божого слова, унікальної мови, яка б точно передавала творчі рефлексії авторів на сучасну богословську, соціальну, суспільно-політичну та культурну дійсність, на виклики доби постмодернізму. Звісно, традиція українського іконотворення сягає часів Київської Русі, проте, дане явище є змінним у своїх межах, бо так вимагає сьогодення. Сучасні українські іконописці Іванка Димид-Крип'якевич, Олена Смага, Святослав Владика, Іванка Демчук, Данило та Ярина Мовчан і багато інших талановитих мистців створюють сучасні українські ікони, з глибокою концепцією та аналізом Божого слова, філософією християнства та екуменізмом, шукаючи власну мову та засоби вираження.

Творчість Юрія Новосільського, визначного художника-іконописця, філософа та мистецтвознавця, на мою думку, стала неабияким імпульсом до створення нових зразків іконопису у сучасній духовній українській культурі. Художник неодноразово акцентує на умінні відчувати ікону, її аналізувати з точки зору богослов'я та мистецтвознавства.

Художник народився 7 січня 1923 року у Кракові. Виріс у родині, де мама була католичкою, а батько уніат – лемко за походженням, і це називає Юрій Новосільській антиномією у вихованні, яка дала можливість розуміти екуменічний світ ікони, велич церковного співу та модерновий живопис ще з дитинства. В п'ятнадцятилітньому віці через війну юнак вимушений переїхати до Львова. І саме там, у Національному музеї відбувається зустріч майбутнього мистця з багатим світом української ікони. Візит у львівський музей став поштовхом для початку навчання в Краківській академії мистецтв, тоді за німців це був Інститут художніх технік. Паралельно майбутній художник відвідує таємні гуртки вечірнього рисунку і малярства. Проте в 1942 році весною Юрій Новосільський вирішує піти в монастир Лаври святого Іоанна Хрестителя, що коло Львова. Та художник пробув там неповний рік. Колишній монах на деякий час втрачає віру, але потреба в праці, яку виконував при монастирі – малювання ікон залишиться з мистцем назавжди. По поверненню до Кракова знову починає студії в Академії мистецтв, проте не закінчує їх. Була перша спільна виставка польських художників, де Юрій Новосільський представляє абстракцію. Коли змінюються політична ситуація в Польщі на зламі 1948–1949 рр., у мистецтві починає панувати соцреалізм. В той період художник малює монументальні полотна, комічні спортивні сюжети з плавання і акробатики. Як пояснює сам автор, цей період повинен був бути, бо тоді б мистецька спільнота не повстала б. В найтяжчі сталінські часи, Юрій Новосільський живе і працює в Лодзі у Державному театрі ляльок. Де саме і починається пригода з монументальним сакральним малярством. Саме звідти починаються художникова праця над поліхроміями церков та костелів. Один з таких проєктів реалізується у церкві Кетжині, де настоятелем був великий поет та православний богослов Єжи Клінгер. Саме там, у співпраці з отцем, відбувається зацікавлення Юрія Новосільського богослов'ям та філософією. Це переломний момент для мистця – перехід від свідомого атеїзму до віри в Бога. Після закінчення найгіршого періоду політичного життя, настає розквіт у мистецькому житті художника. Юрій Новосільський починає відкривати власні виставки, його твори користуються популярністю і поповнюють колекції музеїв. Паралельно

є професором в Лодзькій, а згодом і Краківській академії мистецтв, де користується великим авторитетом та шаную у студентів і професорів. Також видає багато публікацій на тему мистецтвознавства і богослов'я. Є лауреатом багатьох мистецьких відзнак та нагород. В 1996 році художник співпрацює з галереєю Анджея та Терези Стармахів, і як наслідок – створення разом зі своєю дружиною Софією Фонду Новосельських, який займається підтримкою розвитку сучасного мистецтва.

Щодо певних концептуальних та екзистенційних нюансів то, мистець почав краще розуміти ікону після ознайомлення та аналізом модернового мистецтва, зокрема імпресіонізму та експресіонізму. На його думку, модерне мистецтво як каталізатор чи проявник втаємничення на історичне мистецтво. Геометричний абстракціонізм та сюрреалізм спонукає до пошуків нової реальності в іконі. Стилів, які видозмінюють логіку сприйняття в напрямі минуле-майбутнє. Юрій Новосільський сам підтверджує думку, про те, що в якійсь мірі сюрреалізм привів його до віри від свідомого атеїзму, який художник проживав дуже критично. Хоча сам стверджував, що автентичних атеїстів насправді дуже мало. Саме тих, які онтологічно усвідомлюють свій стан. У більшості випадків радше це байдужість, а не переживання не існування Господа чи пошуку метафізичних основ. Художник свій атеїзм пережив релігійно, принаймні особисто це зазначає у своїх інтерв'ю зі Збігневом Подгужцем (Розмова з Єжи Новосельським про мистецтво, 2011, с. 9–15).

Також художник прослідковує першопричини свого натхнення, того що дійсність надчуттєва та поза просторова. У своїй свідомості та розумі шукав відповіді, на те, що є мотивацією для таких візій. Що керує мистцем у акті творчості, та звідки виринають ідеї для творчості.

Подібність думок про творчість знаходимо у богослова Томаша Шпідліка (Мараната, 2007, с. 72–75). Людина починає відчувати себе чи не «двоєдино»: голос, що їй не належить, провокує її до дії, певної співпраці, а людина, вільно ототожнює себе з ним, починає коритися цьому, і своїм голосом, засобом уміння знаходить спосіб це виразити. Підкорюючись голосу натхнення можуть виникнути певні труднощі суто морального та психологічного характеру. А чи можливо уникнути цього акту над собою,

як мистця? За словами богослова, творчі люди стверджують, що ні. У цьому місці є ймовірність виникнення полеміки щодо того «голосу», чий він? Чи це просто «Хтось інший», тоді людина відчуває себе рабом ситуації, і натхнення схоже на одержимість. Або «голос» – це частина людського «я», боже начало у особі, яку сотворив Бог на свою подобу. Тоді можна стверджувати не про людське знецінення, а про ствердження людини у її свободі.

Дуже цінним є той факт, що творчість мистця не була поверхнево концептуальною, а мала чіткі уявлення про божественну природу ікони та постійний пошук засобів для вираження *sacrum*. Це поняття, як термін класифікації мистецтва та його осмислення, виходить із розуміння історичної основи. Бо все мистецтво Візантії було святим, поділу на церковне та світське не дуже чітко простежується. Юрій Новосільський підтверджує цю думку, і акцентує саме на такому етапі оживлення візантійського пласту культури на стику з аналітичною культурою Заходу. Мистець аналізує державотворчі, суспільно-політичні, культуротворчі та релігійні процеси крізь призму збільшення та зменшення оптичної дистанції на історичну тяглість століть та зауважує подібність, а то й і принципову єдність у деяких рисах Візантії та Заходу, навіть називаючи візантійську культуру західною, проте з дещо зміщеними акцентами та іншою ментальністю. Але чітко протиставляє Західну та Східну Церкву. Перша постійно співіснує з історією, в деяких випадках намагається її виправити, чи навіть фрагментарно протистояти, а друга перебуває поза історією. (Мається на увазі не історичний розвиток обидвох церков, а метафоричне протиставлення, як у пророцтві з Епілогу Євангелія від Св. Йоана, де Св. Петро уособлює Західну Церкву, а Св. Йона – Східну, та виключений із акту становлення людської свідомості в історії). Як і Михайло Бойчук, Юрій Новосільський історично аргументує той факт, що візантійські іконічні прообрази знаходять відгомін у середньовічному живописі Італії. Де не простежувався занепад ікони, аналізуючи від катакомбного до ренесансного мистецтва, що є свідченням зміцненню його позицій новими силами та засобами художнього вираження з візантійської культури.

Відчувається певна симпатія мистця до індуїстської та буддистської релігій, ймовірно, певну настроєвість можна прочитати

у його іконах, проектах іконостасів та поліхроміях. Слід додати, що роздуми мистця записані Збігневим Подгужцем близько 1988 року, коли відбулося значне поширення індуїзму на Заході. В цьому явищі, мистець не вбачає нічого дивного, бо саме така система цінностей приваблює сучасну людину інтелектуально та емоційно. Та в такий спосіб, можна добре проаналізувати і усвідомити, хто такий Христос і що він несе людям. Певні риси індуїстської релігії проникали у свідомість та практики Східної Традиції Церкви, чи як зазначено художником, навіть без впливу існує якась паралельність переживань. Юрій Новосільський підтверджує це порівнянням образу Св. Параскави – святої мучениці, з індійською богинею страждання та смерті Калі. А узагальнено слід зауважити, що Св. Параскева П'ятниця чи не найголовніша ікона серед ікон мученицького ряду. Мистець проводить паралель образу святої мучениці з образом Христа, а саме ототожнює їх страждальну смерть, також знаходить схожість сцен їх мучеництва, що на життєвських клеймах ікони Св. Параскев–П'ятниці і на іконі Розп'яття Ісуса Христа.

На рахунок канонічності ікони, художник не відкидає обов'язковості повторюванні схеми, проте відзначає про втрату актуальності та сенсу до її стосунку. Бо в чистому вигляді канон надає сучасній іконі рис закостенілості та зашкарублості, чим і відштовхує справжнього реципієнта. Все це спровоковане загальною тенденційністю сучасного мистецтва, яка, у певній мірі, похитнула канон, як такий.

Юрія Новосільського історики мистецтва називають визначним колористом. Галина Стельмашук (Українські мистці у світі, 2014, с. 384–387) характеризує інтенсивну колірну вираженість у творчості мистця як засіб емоційної виразності. Оперування такими модерністськими засобами – як побудова образності кольором, використання нетрадиційного колориту, зокрема засобу нанесення локальних кольорових плям з обведеним, чистою лінією, контуром робить творчість художника наближеним до експресіоністів. Яскравою особливістю манери виконання кольорового вираження є робота кольору на контрасті, а саме темних ліків з яскравими та чистими в кольорі тла, одягу чи навпаки темні тло та одяг з яскравими по кольору та світлішими по тону тілесними партіями. Проте сам художник

у розмові зі Збігневим Подгужцем стверджує, що колір для нього особисто все і нічого. Мистець намагається забути у процесі своєї роботи про існування кольору як естетичної категорії, а не як засобу виконання. Чим і акцентує свою відмінність від теоретиків кольору XIX–XX ст., що намагалися теоретично підпорядкувати живопис своїми роздумами. Символіка кольору мистця теж не цікавить.

Простежується і риса екуменічності у творчості та філософських поглядах художника. Мистець стверджує, що в екуменічному русі ікона зробила більше, ніж конференції та різноманітні симпозіуми, на яких порушуються богословами певні об'єднані та догматичні питання. Тим самим пояснюється прийняття значення ікони і її культу на Заході.

Богословськими думками художника та його особистісними інтерпретаціями на релігійні теми зацікавлена чимала кількість сучасних богословів, дослідників релігії та культурологів. Це проявляється у живих дискусіях та пошуку і дослідженнях нової проблематики, яка пов'язана з публічними виступами, опублікованих працях і творчості Юрія Новосільського та їх значенні у творенні нових умов для розвитку сучасної духовної культури у добу постмодернізму.

Засновник «Богословського авангарду» о. Олег Гірник при мозаїчному методі дослідження корелює творчість (водночас і філософсько-богословські роздуми) Юрія Новосільського з сучасною українською філософією Оксаною Забужко, з її «страхом перед несанкціонованим помислом». У мистця були внутрішні потреби «несанкціонованого помислу». Про подібність думок щодо творення нового богослов'я, автор дослідження співставляє львівського історика Ярослава Дашкевича та його критичне висловлювання про те, що цитування західних джерел не ознака творення нової богословської науки.

Юрій Новосільський якраз і мав потребу у творенні нової ікони нашого часу, у якій б основою була нова богословська концепція, принаймні ставився наголос на її оновленні. Також автор зауважує, що в основі оптичного гностизму мистця лежить і еретична, і ортодоксальна складова. Які виявляються у процесах ініціації у світ мистецтва, зокрема ікони. Творчість Юрія Новосільського в контексті розвитку богословського авангарду

як елементу творення нового українського богослов'я, спровокована аналізом дослідника о. Олега Гірника ментальної української специфіки. Що проявляється не в аналітичній сфері, а в поетичному і образному формуванні думки, навіть у царині релігії. І на питання про тип духовності, найвідповідніший для створеного Юрієм Новосільським, типу іконопису, отець дав відповідь на його семінарі: «Ікони художника – не для класичних парафіяльних спільнот, а для невеличких есхатологічних громад, для справжніх шукачів Божої присутності, а не «відбувайлів» церковної традиції й народних звичаїв.» (Вслухаючись очима в ікону, 2019).

Художник такого ареолу усвідомлення своєї візії у мистецтві та іконотворчості, не завжди був прийнятий, як належно. Зокрема зі слів самого художника, йому було образливо, що не сприйняли його православні у Польщі.

Не одноразово і у інтерв'ю та фільмах, які присвячені творчості художника, мистець стверджує про потребу створити ікону нашого часу, сучасного стану речей. Через її певну відсутність, відбувається певне нерозуміння соціуму справжнього мистця-іконописця (іконописець обов'язково мусить бути мистцем), з його досвідом та знанням.

Були випадки, що поліхромії художника замальовували іншим живописом, бо не могли сприйняти художнього способу мовлення Юрія Новосільського. Хоча у випадку розписів костелу Воздвиження Чесного Хреста у Збілітовській Гурі (Республіка Польща) художника порекомендувала курія, проте ні прихожани ні ксьондз не змогли прийняти візантійського стилю поліхромії у римо-католицькому костелі та індивідуальної манери живописця (Nowosielski w Malopolsce, 2015).

Греко-католицька церква Різдва Пресвятої Богородиці у Білому Борі на Помор'ї (Республіка Польща) була спроектована і розмальована Юрієм Новосільським. Аскетична оздоба церкви символічно проводить паралель з храмами V–VI ст. Попри сучасне виконання поліхромії та ікон існує враження, що все це висходить з глибин знань Євангелія та Церкви. Церква у Білому Борі є центром культурного та релігійного життя. Це яскравий приклад того, що творення сучасної ікони та іконічного простору є своєрідним поштовхом до розвитку нових явищ

у культурі, навколо якого можуть утворюватися іконописні школи, різноманітні фестивалі духової музики або хорового співу. А у прикладі цієї церкви це ще і можливість культурно-духовного діалогу Україна – Польща.

Висновки. Українська сучасна ікона є концептуально багатогранною та стилєво різноманітною. У ній поєднані міжгалузеві знання: без Бога, богослов'я та екуменізму – це лише малюнок; без мистецького стилєвого наповнення – скопійований зразок мистецтва минулого, що втрачає актуальність в сьогоденні та не зважає на індивідуальність мови постмодернового іконописця. Сучасний мистець іконотворець в добу постмодернізму приймає серйозні виклики, які і стають рушієм пошуку нових «санкціонованих» методів для створення зразків сучасного українського іконопису. Проте наважитися працювати ствердно у царині тонких богословських та наукових матерій непросто. Завжди є ризик перетнути межу. Тому особистісний досвід людей, які наважилися на творення нового завжди надихає та стає рушійною силою у майбутньому розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірник О. Вслухаючись очима в ікону / Олег Гірник. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/91088> (дата звернення 27.03.2022).
2. Стельмашук Г. Українські мистці у світі. Львів : Апріорі, 2013. С. 384–387.
3. Подгужец З. Розмови з Єжи Новосільським про мистецтво. Київ : Темпора. 2011. 406 с.
4. Шпідлік Т. Мараната. Київ : Дух і літера, 2014. С. 72–75.
5. Czerni K. «Ikona nieoswojona». O formacji ideowej Jerzego Nowosielskiego, jego wizji Kościoła i koncepcji sztuki sakralnej / Czerni K. Режим доступу: <https://teologiapolityczna.pl/krystyna-czerni-ikona-nieoswojona-o-formacji-ideowej-jerzego-nowosielskiego-jego-wizji-kosciola-i-koncepcji-sztuki-sakralnej> (дата звернення 27.03.2022).
6. Czerni K. Nowosielski w Malopolsce./ Czerni K. Режим доступу: http://archiv.ub.uniheidelberg.de/artdok/5848/1/Czerni_Nowosielski_w_Malopolsce_2015.pdf?fbclid=IwAR3TgSDy0drgQxcOtcGbmZzJicFgO8xejstxYqb4hoGg453TcmG4zHgp6EQ (дата звернення 25.03.2022).
7. Czerni K. Jerzy Nowosielski w Lublinie. /Czerni K. Режим доступу: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/6685/1/Czerni_Jerzy_Nowosielski_w_Lublinie_2015.pdf (звернення 28.03.2022).
8. Czerni K. Wielcy Malarze./ Czerni K. Режим доступу: <https://jerynowosielski.com/biografia/> (звернення 28.03.2022).

REFERENCES

1. Girnyk. O. (2019). Vsluhayuchys' ochyma v ikonu. [Listening with eyes to the icon]. Retrieved March 27, 2022, from <https://zbruc.eu/node/91088> html [in Ukrainian].
2. Stel'maschuk. G. (2013). Ukrajin's'ki mytsi u sviti. [Ukrainian artist's in the world]. Lviv : Apriori [in Ukrainian].
3. Podguzhets. Z. (2011). Rozmovy z Yezhy Novosel's'kym pro mystetstvo. [Conversations with Yezhy Novosel's'ky about the art]. Kyiv : Tempora [in Ukrainian].
4. Shpidlik. T. (2014). Maranata. [Maranata]. Kyiv: Duch i litera [in Ukrainian].
5. Cherni K. (2018). «Ikona nieoswojona». [«Untame icon»]. Retrieved March 27, 2022, from <https://teologiapolityczna.pl/krystyna-czerni-ikonanieoswojona-o-formacji-ideowej-jerzego-nowosielskiego-jego-wizji-kosciola-i-koncepcji-sztuki-sakralnej> html [in Polish].
6. Cherni. K. (2015). Nowosielski w Malopolsce. [Nowosel's'ky in Lesser Poland]. Retrieved March 25, 2022, from http://archiv.ub.uniheidelberg.de/artdok/5848/1/Czerni_Nowosielski_w_Malopolsce_2015.pdf?fbclid=IwAR3TgSDy0drgQxcOtcGbmZzJicFgO8xejstxYqb4hoGg453TcmG4zHgp6EQ html [in Polish].
7. Cherni. K. (2015). Jerzy Nowosielski w Lublinie. [Jezhy Nowosel's'ky in Lublin]. Retrieved March 25, 2022, from http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/6685/1/Czerni_Jerzy_Nowosielski_w_Lublinie_2015.pdf html [in Polish].
8. Cherni. K. Wielcy Malarze. [The greatest artist]. Retrieved March 28, 2022, from <https://jeryznowosielski.com/biografia/> html [in Polish].

УДК 1:16:316.77:808.5

БАУЛІНА Таміла – кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 60, вул. Володимирська, м. Київ, Україна, індекс 01033 (baulinatamila@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8358-5582>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.3>

Бібліографічний опис статті: Бауліна, Т., (2022). Цифрова риторика: специфіка та перспективи. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 43–59, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.3>*

ЦИФРОВА РИТОРИКА: СПЕЦИФІКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Діджиталізація всіх сфер життєдіяльності людини веде до значних змін і в науковій сфері, зокрема й в риторичній. Виникнення цифрової риторики як нового етапу в риторичній зумовлено змінами, які спричинені особливостями комунікативних процесів сьогодення. У статті розглядається низка питань пов'язаних із визначенням специфічних рис притаманних новому етапу риторики, а саме цифровій риторичній. Крім того, досліджується взаємодія цифрової риторики з теоретичними надбаннями інших етапів у розвитку риторичної науки. Для цього канони класичної риторики (інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція) зіставляються з цифровою риторикою і додатково розглядається ще один розділ риторики (релаксація) відповідно до вимог цифрової риторичної. **Метою статті** є дослідити основні риси та перспективи цифрової риторичної. **Методологічні засади.** Результати дослідження отримані завдяки застосуванню таких методів: порівняльно-історичного методу для розгляду поняття «цифровий текст», а також при порівнянні понять «жива» промова та «цифровий текст»; компаративного аналізу при розгляді зіставлення теорій класичної і цифрової риторичної; а також застосовуються методи аналізу й синтезу. **Наукова новизна.**

© Бауліна Таміла, 2022

Авторкою обґрунтовується наслідування цифровою риторикою здобутків попередніх етапів у розвитку риторики (класичної риторики та неориторики) з їх удосконаленням відповідно до вимог сучасності. **Висновки.** Поняття «цифровий текст» слід розуміти як нефіксований та інтерактивний, де читач може змінити його, стати й одночасно письменником. Крім того, цифровий текст доречно розглядати в контексті поняття «*sprite*» (своєрідні джерела передачі інформації). Канони класичної риторики можливо застосовувати й для цифрової риторики з пристосуванням їх до реалій сьогодення.

Ключові слова: риторика, цифровариторика, діджиталізація, цифровий текст, релаксація, онлайн-спілкування.

BAULINA Tamila – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Logic, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine, postal code 01033 (baulinatamila@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8358-5582>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.3>

To cite this article: Baulina, T., (2022). Tsyfrova rytoryka: spetsyfika ta perspektyvy. [Digital rhetoric: specifics and perspectives]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 43–59, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.3>

DIGITAL RHETORIC: SPECIFICS AND PERSPECTIVES

Summary. Digitalization of all spheres of human life leads to significant changes in the scientific field, including rhetoric. The emergence of digital rhetoric as a new stage in rhetoric is due to changes caused by the peculiarities of today's communicative processes. The paper considers a number of issues related to the definition of specific features inherent in digital rhetoric and its interaction with the theoretical achievements of other stages in the development of rhetorical science. In addition, the interaction of digital rhetoric with the theoretical achievements of other stages

*in the development of rhetorical science is studied. To do this, the canons of classical rhetoric (invention, arrangement, style, memory, delivery) are compared with digital rhetoric and additionally considered another section of rhetoric (relaxation) in accordance with the requirements of digital rhetoric. **The purpose** of the paper is to explore the main features and perspectives of digital rhetoric. **Methodological principles.** The results of the study were obtained through the use of the following methods: comparative-historical method for considering the concept of «digital text», as well as when comparing the concepts of «live» speech and «digital text»; comparative analysis when considering the comparison of theories of classical and digital rhetoric; as well as methods of analysis and synthesis. **Scientific novelty.** The author substantiates the imitation of digital rhetoric of the achievements of previous stages in the development of rhetoric (classical rhetoric and neorhetoric) with their improvement in accordance with modern requirements. **Conclusions.** The concept of «digital text» should be understood as non-fixed and interactive, where the reader can change it and become a writer at the same time. In addition, digital text should be considered in the context of the concept of «spime» (a kind of source of information). The canons of classical rhetoric can also be applied to digital rhetoric by adapting them to the realities of today.*

Key words: rhetoric, digital rhetoric, digitalization, digital text, online communication.

Постановка проблеми. Реалії XXI століття свідчать про надзвичайно тісне переплетіння реального та цифрового світів. Такий стан речей наявний в переважній більшості сфер життєдіяльності людини, зокрема в науковій та освітній. Одним із яскравих проявів поєднання реального і цифрового можна вважати перехід до дистанційної форми навчання у зв'язку з пандемією COVID-19. Це питання стало стратегічним для освітніх систем багатьох країн.

Українське суспільство зіштовхнулося з вимушеним переходом до дистанційної форми навчання. Усі учасники освітнього процесу були змушені прилаштовуватися до нових реалій. Окрім технічних труднощів виявились ще й комунікативні, а саме організація процесу спілкування між студентами та викладачами.

За даних обставин варто зауважити, що стара форма «живого» спілкування потребує модернізації та прилаштування до нових реалій. На цій підставі можна говорити й про нові вимоги до риторичної теорії, а саме до ефективних засобів комунікативного впливу в умовах цифрового формату спілкування (цифрової риторики).

Мета статті полягає в дослідженні основних рис та перспектив цифрової риторики як нового етапу в риторичі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні дослідження в сфері з цифрової риторики видаються досить актуальними й водночас мало дослідженими. Це новий напрямок у науковому дискурсі, який здобуває свою популярність через швидкі темпи поширення цифрового в усі сфери нашого життя. Ми знаходимо спроби розібратися з цифровою риторикою завдяки роботам Річарда Ленхема (Richard Lanham), Лаури Гурак (Laura J. Gurak), Джеймса Зеппена (James P. Zappen), Барбари Уорнік (Barbara Warnick), Елізабет Лош (Elizabeth Losh), Дугласа Еймана (Douglas Euman), Кетлін Уелч (Kathleen Welch), Кристал ВенКутен (Crystal VanKooten), Анжелі Агвайо (Angela J. Aguayo) та інших.

Основний матеріал. Сьогодні ми можемо говорити про такий новий етап в риторичі як цифрова риторика. Вперше термін «цифрова риторика» був запропонований у 1989 році науковцем Р. Ленхемом у своїй лекції. Пізніше, а саме в 1993 році, він вживає цей термін у своїй книзі «Електронне слово: демократія, технології та мистецтво». Велися різні дискусії стосовно того, як краще означити цей термін для риторичної науки. Пропонувалися різні визначення: цифрова риторика, технориторика, мережева риторика, процедурна риторика та інші (Losh, 2012; Euman, 2015). Проте вважаємо, що саме термін «цифрова риторика» якнайкраще характеризує новий етап в риторичі як науці. Так, здобутки класичної риторики та неориторики переходять в новий формат, де зникають межі між реальним світом і цифровим.

Слід зазначити, що Д. Зеппен, говорячи про цифрову риторичу, пропонує зробити її єдиною узгодженою теорією, за допомогою синтезуючих підходів. Наприклад, застосовуючи традиційні класичні риторичні схеми переконання в цифровому світі.

Проте переконання в цифровому контексті має інший характер, ніж у класичні часи: «<...> не лише переконання з метою спонукання аудиторії до дії чи довіри, але й самовираження з метою вивчення індивідуальних та групових ідентичностей та участі й творчої співпраці з метою створення спільних інтересів» (Zarren, 2005, p. 322).

Сам автор визначає цифрову риторичу як таку, що «<...> є сумішшю більш-менш дискретних компонентів, а не повною й інтегрованою теорією як такою» (Zarren, 2005, p. 323). Таким чином, для Д. Зеппена цифрова риторика має бути цілісною єдиною теорією. На противагу Д. Зеппену Д. Еймен (2015) вважає, що «<...> існує настільки широкий спектр цифрових доменів і контекстів, які може задіяти цифрова риторика, що <...> цифрову риторичу слід розглядати як поле, яке залучає кілька теорій і методів, а не як єдину теорію» (p. 61).

Наприклад, Е. Лош (2009), досліджуючи поняття цифрової риторичи, вказує на досить широкі межі застосування цього терміну: нові жанри для повсякденного дискурсу, публічна риторика, нова наукова дисципліна, математичні теорії спілкування в галузі інформатики.

Водночас корисно звернути увагу на доповнення Д. Еймена (2015) щодо основних видів діяльності у сфері цифрової риторичи слідом за Д. Зеппеном:

<...> дослідження та розвиток риторичи технологій; використання риторичних методів для розкриття та дослідження ідеологій та формування культури в цифровій роботі; вивчення риторичної функції мереж; теорія передачі інформації, в якій співрозмовники виступають як, імовірно, агентами програмного забезпечення (або «spimes»), так і людьми. (p. 44)

Таким чином, можна визначити цифрову риторичу як новий етап в риторичі як науці, який характеризується міждисциплінарним характером, розширенням аудиторії, застосуванням різноманітних засобів для комунікації, поєднанням здобутків класичної риторичи, а також неориторичи.

Промова й цифровий текст. Д. Еймен (2015) вважає, що цифрова риторика характеризується продуктивністю та аналітичністю. За цих обставин на останню накладаються важливі завдання: стати методом і теорією (завдяки риторичним

засобам), а також – засобом та способом (завдяки цифровій характеристиці). Таке визначення вказує на взаємозв'язок термінів «риторика», «цифровий» і «текст»: «Хоча риторика надає первинну теорію та методи для напрямку цифрової риторики, об'єктами дослідження мають бути цифрові (електронні) композиції, а не промови чи друковані тексти» (Euman, 2015, p. 18).

Також варто звернути увагу на спроби різних дослідників розглянути таке важливе поняття для цифрової риторики як «цифровий текст». Наприклад, для пояснення необхідності зміни риторичної парадигми в науковому світі Р. Ленхем вживає таке поняття як «цифровий текст», який не може існувати без використання комп'ютера. Останній «<...> одночасно виконує дуже нову візуальну програму та дуже стару словесну програму» (Lanham, 1993, p. 31).

Порівнюючи здобутки цифрової риторики з класичною, цікавим є звернення уваги Р. Ленхема на процес моделювання ситуації (вправління в красномовстві). Класична риторика ключовою формою вираження мала слово (промови), яке повторювала в різних контекстах та різноманітних формах. Так, класична модель комунікації, «оратор – промова – аудиторія», яку свого часу запропонував Арістотель, відображала комунікацію як в усній, так і в письмовій формі. Проте ХХІ століття з глобальною діджиталізацією різних сфер життєдіяльності людини, від побутової до політичної сфери, вимагає інших поглиблених процесів комунікації пристосованих до сьогодення. Так, на сьогодні комп'ютерне моделювання займає досить важливе місце. Так само як і вправління в красномовстві (моделювання виступів) було і залишається центральним для ораторів усіх часів. «Сьогодні ми моделюємо все в цифровому вигляді і, зазвичай, візуально, перш ніж ми його будемо, виготовляємо або сприймаємо в якості політики, або програми продажів» (Lanham, 1993, p. 47).

Важливим постає питання: а що ж станеться при переміщенні текстової інформації із сторінок на екрани комп'ютерів? Р. Ленхем (1993), відповідаючи на це питання, водночас дає характеристику й «цифровому тексту»: «<...> цифровий текст стає нефіксованим та інтерактивним. Читач може змінити його, стати письменником <...> фіксований, авторитетний, канонічний текст, просто вибухає в етер» (p. 31). Розвиваючи свою ідею

в іншій праці, Р. Ленхем (1994) зазначає, що цифровий текст може бути переписаним, до нього можливо вносити зміни, його можна переформатовувати, міняти шрифти. Тобто дослідник веде мову про те, що всі зазначені маніпуляції робляться лише декількома натисканнями клавіш.

Інший дослідник цифрової риторики Д. Еймен (2015) також намагається дати характеристику «цифровому тексту» через розкриття понять «цифровий» і «текст». Під поняттям «цифровий» автор розуміє використання цього терміну в технічному значенні, а саме відображення інформаційного змісту будь-якого повідомлення за допомогою умовних значень 1 і 0 (кодування інформації).

У свою чергу поняття «текст» Д. Еймен (2015) розглядає як «контейнер для аргументів або переконливого дискурсу» (р. 21). Проте науковець вважає, що така традиція асоціюється більше з друкованими текстами. Однак для цифрової риторики текст повинен мати ширше значення через включення до нього цифрової складової. А тому Д. Еймен пропонує використовувати термін «*spime*». Це поняття було запроваджене Брюсом Стерлінгом для позначення футуристичного об'єкта, характерного для Інтернет речей. Останній є синонімом продуктів, що відносяться до концепції «розумний дім». Такий футуристичний об'єкт можна відстежувати в просторі й часі протягом усього його життя. Слово «*spime*» утворене від понять «простір» (*space*) і «час» (*time*). *Spime* – це такі віртуальні майстер-об'єкти, які в різний час можуть мати фізичні втілення самих себе. Іншими словами, це віртуальні образи, за допомогою яких ми можемо створювати свою присутність у цифровому світі. Об'єкт розглядають як *spime*, якщо вся його важлива інформація зберігається у «хмарі». Д. Еймен у своїй роботі згадує Джондена Джонсон-Ейлолу, який простежує розвиток тексту від артефакту до продукту «*spime*». Для цифрової риторики це може означати більш широке використання тексту саме як *spime*. Саме такі риторичні об'єкти можуть стати об'єктами дослідження у цифровій риторичі.

Спираючись на погляди Р. Ленхема й Д. Еймена, можна вести мову про цифровий текст як такий, що є джерелом передачі усної, письмової, візуальної інформації, що виробляється за допомогою цифрових й електронних технологій.

Важливим питанням видається зіставлення «живої» промови й «цифрового тексту». Яким чином можливо це зробити? По-перше, у нашому розумінні це стає можливим завдяки поняттю «авдиторія». У класичному розумінні для «живої» промови характерним є центральне місце оратора, де аудиторії віддається другорядна роль. Іншими словами, оратор є активним учасником процесу, а аудиторія є більш-менш пасивною. У випадку з «цифровим текстом» можна спостерігати таку особливість: аудиторія є більш активною завдяки можливості залучення у безпосередній процес. Таке залучення відбувається через демонстрацію свого ставлення завдяки «лайкам», коментарям тощо.

По-друге, ще однією особливістю для розрізнення «живої» промови й «цифрового тексту» доречно вважати засоби наочності, наприклад, використання «презентацій». Якщо на рівні неориторики застосування «презентацій» та інших засобів наочності були бажаними, то в цифровій риторичі вони є обов'язковими.

Теоретична частина цифрової риторики. Р. Бьюкенен (1985) вважає, що «Риторика є одночасно практикою переконливого спілкування і формальним мистецтвом вивчення такого спілкування <...>» (р. 6). Так як XXI століття диктує нам свої правила комунікації, застосовуючи різноманітні технологічні й технічні засоби, доречно розглянути, яким чином змінюється теоретична складова риторики як науки в умовах діджиталізації. На основі цього вважаємо важливим порівняти теорії класичної та цифрової риторики. Класична риторика з її багатою історією та персоналіями надала нам надзвичайний подарунок у вигляді п'яти канонів риторики, які не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Так, Цицерон (2021) у своїй роботі «Про оратора» зазначає:

Всі сили та здібності оратора служать виконанню таких п'яти завдань: по-перше, він повинен шукати зміст для своєї промови; по-друге, розмістити знайдене по порядку, зваживши та оцінивши кожен доказ; по-третє, вдягнути та прикрасити все це словами; по-четверте, зафіксувати промову в пам'яті; по-п'яте, вимовити її з гідністю та приємністю. (с. 50)

Зазначені п'ять завдань отримали свій теперішній вигляд в якості розділів риторичної науки: інвенції, диспозиції, елокуції,

меморії, акції. Постає питання: яким чином ці розділи класичної риторики співвідносяться із сьогоdnішніми реаліями?

Щоб дати відповідь на поставлене питання, спробуємо переглянути й переосмислити п'ять канонів класичної риторики через призму сьогоdnення. Так, у роботі Д. Еймена (2015) знаходимо таку спробу зіставлення цифрових практик із канонами класичної риторики. Дійсно, цифрова комунікація однозначно вимагає перегляду класичних канонів риторики для умов сьогоdnення. Таким чином, розглянемо кожний канон відповідно для цифрової риторики.

Інвенція. У класичному розумінні інвенція відповідає за пошук і систематизацію матеріалу для засобів переконання. Для цифрової риторики інвенція включає в себе

<...> пошук і узгодження мереж інформації, пошук тих матеріалів, які найкраще підходять для створення переконуючих творів, а також знання того, до яких семіотичних ресурсів звертатися і які використовувати (звукові, візуальні, текстові, гіпертекстові), і які технологічні інструменти найкраще підходять для роботи з цими ресурсами. (Euman, 2015, p. 66)

Також важливим є використання мультимодальних і мультимедійних засобів. Слід згадати й про необхідні компоненти для цифрової практики: дискурс з іншими людьми, а також соціальну взаємодію. Саме в такій взаємодії породжуються нові аргументи. Тому, наприклад, блогери, які тісно взаємодіють з аудиторією, впливають на неї, долучають її до обговорення певних питань, що й дає підстави для створення нових аргументів. Таким чином, інвенція також є місцем, де створюються нові аргументи «через взаємодію з новими медіатекстами та через онлайн-соціальний дискурс» (Euman, 2015, p. 68).

Диспозиція. Для класичної риторики диспозиція постає як формальна система для організації послідовності кожної з частин майбутньої промови. В такому сенсі важливими є частини промови, що запропоновані класичною риторикою, де вступ, основа частина та висновки створюють чітку послідовність викладу, щоб допомогти аудиторії слідувати за усною промовою. Для цифрової ж риторики цифрова практика диспозиції передбачає «маніпулювання цифровими носіями, а також відбір готових робіт і перетворення їх у нові роботи; реміксування»

(Еуман, 2015, р. 65). У цифровій риторичі межі між автором (оратором) й читачем (авдиторією) дещо розмиваються. Так, читач (авдиторія) може робити різні маніпуляції з цифровим текстом, який представлений автором (оратором), а саме змінювати його завдяки тегуванню, реміксуванню тощо. Тому для цифрової риторики видається досить важливим канон диспозиції як функції створення цифрового тексту.

Елокуція. У класичній риторичі цей етап відзначається формулюванням стилю, застосуванням різноманітних засобів мовленнєвого відображення майбутньої промови. Для цифрової риторики, крім вищезгаданих моментів, додаються засоби, що дають змогу працювати з текстом в його цифровій формі: «розуміння елементів дизайну (колір, рух, інтерактивність, вибір шрифту, відповідне використання мультимедіа тощо)» (Еуман, 2015, р. 65).

Меморія. У класичному розумінні цей етап діяльності оратора пов'язаний із запам'ятовуванням тексту промови. Сьогодні цей етап для цифрової риторики можна визначити як «інформаційну грамотність»: «<...> знання, як зберігати, отримувати й маніпулювати інформацією (особистою чи проєктною; блогами чи базами даних)» (Еуман, 2015, р. 65). У цьому значенні стає очевидним, що меморія в сучасному розумінні відіграє важливе значення як спосіб збереження та відновлення інформації, архівування, збереження цифрових матеріалів.

Акція. Цей канон класичної риторики є завершальним, де оратор демонструє («доставляє») все те, що він розробив на попередніх етапах, презентуючи свою промову. Проте в рамках сьогодення з різноманітними технологічними й технічними можливостями, цифровий текст як аналог класичної промови, може бути продемонстрований авдиторії різними способами. «Цифрова риторика повинна забезпечувати методи розуміння та використання систем розповсюдження та публікації (включаючи технічні рамки, які підтримують різні протоколи та мережі) <...>» (Еуман, 2015, р. 73). Іншими словами, мова йде про різноманітні способи розповсюдження інформації («цифрового тексту») з метою не лише швидкої доставки, а й успішної комунікації між учасниками комунікативного процесу.

Релаксація. Якщо розглядати риторичу з точки зору системного підходу, то цікавим видається ще один етап, який не входить

до канонів класичної риторики, а саме «релаксацію – етап самоаналізу, який відповідає діям оратора, що спрямовані на підбиття підсумків ораторської комунікації» (Крикун, 2019, с. 46). Для цифрової риторики такий етап аналізу результатів комунікації з метою поліпшення майбутніх виступів, може бути представлений завдяки відео або аудіо записам власних виступів, або завдяки аналізу залишених аудиторією коментарів та реакцій на виступ (або записаного цифрового тексту) оратора.

Таким чином, можна зазначити, що канони класичної риторики успішно застосовуються і для цифрової риторики, проте й мають свої особливості, пристосовуючись до умов сьогодення.

Дистанційна освіта в Україні: проблема етичної складової. Варто зазначити, що Україна не стоїть осторонь прогресивних змін, що відбуваються у світі. Так, наприклад, із запровадженням дистанційної форми навчання, спричиненої COVID-19, Київський національний університет імені Тараса Шевченка запровадив комплекс онлайн курсів для викладачів під назвою KNU Teach Week (2021). Метою таких занять було підвищення ефективності взаємодії викладачів зі студентами. Прослухавши ряд вебінарів, а також маючи особисту практику викладання в умовах дистанційної форми навчання, було виявлено ряд питань, на які слід звернути увагу. Дійсно, викладач повинен по-іншому організовувати свій комунікативний процес з аудиторією, щоб бути краще й ефективніше сприйнятим. Звернемо увагу на певні особливості, з якими має справу викладач в умовах дистанційної взаємодії зі студентами:

1) необхідність використання якісних презентацій лекційного матеріалу з орієнтацією на аудиторію;

2) включення аудиторії до лекційного процесу завдяки інструментам гейміфікації: онлайн опитування, дискусії, вікторини, робота з інтерактивними дошками тощо;

3) розгляд питань щодо етики онлайн-взаємодії викладача й студента.

Доречно було б зупинитися на останньому пункті, який є досить важливим і проблематичним у світі цифрових змін. Онлайн-спілкування змушує змінювати формат традиційної комунікації. Останню можна визначити як спілкування, де учасники безпосередньо бачать один одного. Проте

в онлайн-спілкуванні посередньою ланкою між комунікаторами безпосередньо виступає гаджет. Ця особливість створює момент загадковості й певної невизначеності в спілкуванні. Іншими словами, завдяки аватару ми можемо не бачити, і не відчувати нашого співрозмовника. Звичайно, аватар демонструє певну індивідуальність самовираження комунікаторів. З іншого боку, існує вірогідність втрати правил етикету в онлайн-спілкуванні, так як учасники віртуального комунікативного процесу можуть відчувати безкарність за свої вчинки. Це обумовлено наявністю опосередкованого учасника онлайн-спілкування – гаджета (за матеріалами KNU Teach Week, 2021).

Вищезазначена особливість указує на наявність такого актуального питання при онлайн-спілкуванні як проблема вимкненої камери. У такому випадку втрачається особистісна компонента спілкування, коли ми не бачимо свого співрозмовника. Як наслідок, зникає емоційна складова комунікації. Доречним було б вирішення цього питання на державному рівні, адже з одного боку через заклики до співрозмовника ввімкнути камеру ми ніби порушуємо свободу особистості. З іншого боку, втрата емоційної складової, а також нерозуміння того, хто знаходиться за екраном, є на сьогодні невирішеними питаннями.

Доречно звернути увагу на спроби вирішення проблеми етичної складової при онлайн-спілкуванні в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Так, у листопаді 2021 року було затверджено «Пам'ятку норм етичної поведінки для учасників освітнього процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка». У зазначеному документі особливої уваги заслуговують пункти про коректність використання увімкнених камер на заняттях, що проводяться засобами дистанційної комунікації. Такі норми стосуються як науково-педагогічних працівників, так і здобувачів освіти:

1) у пункті 1.7 стосовно норм етичної поведінки для викладачів прописана така рекомендація: «<...> бути на заняттях з увімкненою камерою»;

2) відносно здобувачів освіти знаходимо пункти 2.2 і 2.3.1, які мають подібну інформацію щодо камер, де рекомендовано «бути на заняттях, що проводяться з використанням засобів дистанційної комунікації з увімкненою камерою <...>» (Пам'ятка

норм етичної поведінки для учасників освітнього процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2021, с. 1–2).

Слід наголосити, що люди є істотами соціальними. Для того щоб не відбувалося безладу при онлайн-спілкуванні, також потрібні свої особливі норми. За відсутності останніх ми однозначно зустрічаємось із хаосом. Дійсно, етичні норми при дистанційній комунікації так чи інакше розробляються, проте на сьогодні вони є лише рекомендованими, не обов'язковими чи необхідними з юридичної точки зору. Також слід звернути увагу на досить важливий момент стосовно «примусу» ввімкнення камер. А чи не порушує такий «примус» академічної свободи здобувачів освіти? Як прописано в «Етичному кодексі університетської спільноти» (2017) у пункті 4.1 «Порушенням є <...> штучне обмеження академічної свободи членів університетської спільноти» (с. 8). Проте «примус» увімкнути камери саме так і виглядає, як порушення академічної свободи. У викладача нема жодної юридичної підстави на даний момент вимагати обов'язкового ввімкнення камер від здобувачів освіти. Тому вважаємо, що дане питання слід розглядати й вирішувати на нормативному рівні.

Підсумовуючи, корисно звернути увагу на те, що сьогодні класичний викладач повинен прилаштовуватися до цифрового формату викладання, щоб ефективно переконувати. Переконавання є метою будь-якого оратора, а також базовою категорією для риторики як науки. Остання за всю історію свого існування створила чимало теорій, методів, засобів для застосування їх у різних форматах комунікації. Оратор прагне надати своїй аудиторії причини прийняти нову позицію чи спрямувати її до певних дій щодо власної ідеї. «У цьому сенсі риторика – це мистецтво формування суспільства, зміни напрямку для індивідів і спільнот, а також встановлення зразків для нових дій» (Buchanan, 1985, р. 6). Так, виявляється нагальною проблема взаємодії викладача зі студентами. Привертати увагу й зацікавлювати останніх стає важче. Потрібні нові методи й засоби для вирішення цих питань. Викладач у ролі класичного оратора постає вже не цікавим, не актуальним. Втрачається безпосередній контакт з аудиторією. Тому в таких умовах дистанційного середовища постають нагальні питання, які потрібно

вирішувати в найближчий час: як мотивувати студентів, як впливати на їхній рівень концентрації уваги, а також питання щодо етичного кодексу між викладачем і студентом.

Таким чином, сьогодні для ефективної комунікації варто застосовувати як здобутки класичної риторики, так і неориторики. Проте зростаючі вимоги до успішного переконання за умов діджиталізованої комунікації, змушують риторику до подальшого розвитку та опанування нових наукових напрямків. Тому ми вважаємо досить перспективним й актуальним подальшу розробку «цифрової риторики» як нового етапу риторики як науки з її методами та інструментами.

Висновки. Зважаючи на проведене дослідження, варто звернути увагу на такі положення:

1) поняття «цифровий текст» слід розуміти як нефіксований та інтерактивний, де читач може змінити його, стати й одночасно письменником; відповідно, цифровий текст може бути переписаним, переформатованим, змістовно зміненим; до нього можуть включатися цифрові об'єкти, залучаючи більш широкий спектр засобів масової інформації; «цифровий текст» можна розглядати в контексті такого поняття як «sprite»; «цифровий текст» можна визначити як такий, що є джерелом передачі усної, письмової, візуальної інформації, що виробляється за допомогою цифрових й електронних технологій;

2) відмінності й особливості «живої» промови та «цифрового тексту» можна продемонструвати завдяки поняттю аудиторія; для «живої» промови аудиторія займає другорядну позицію, на відміну від оратора; при використанні «цифрового тексту» аудиторія стає більш активною, що проявляється можливістю безпосередньої демонстрації своєї позиції: «лайки», коментарі тощо;

3) актуальним видається зіставлення п'яти канонів класичної риторики з цифровою риторикою; як наслідок, можна зазначити, що канони класичної риторики успішно застосовуються і для цифрової риторики, проте й мають свої особливості відповідно до умов сьогодення;

4) важливим питанням на сьогодні постає розробка етичних норм при онлайн-спілкуванні; нагальною залишається проблема вимкнених камер, що веде за собою втрату емоційної складової комунікації;

5) сьогодні класичний викладач з метою ефективного викладання має прилаштовуватись до нових умов діджиталізації, які потребують розробки нових методів та засобів для мотивації студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етичний кодекс університетської спільноти. Ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 2 від 27.12.2017 р., 12 с. URL: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf> (дата звернення 11.02.2022).

2. Крикун В. Ю. Риторика : навч. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2019. 224 с.

3. Пам'ятка норм етичної поведінки для учасників освітнього процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Затверджений Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 5 від 10.11.2021 р., 4 с. URL: <http://senate.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2021/11/Пам'ятка-норм-етичної-поведінки-для-учасників-освітнього-процесу-КНУ.pdf> (дата звернення 11.02.2022).

4. Цицерон. Об ораторском искусстве : трактаты / Пер. с лат. М. Л. Гапарова, Ф. А. Петровского. Спб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2021. 496 с.

5. Buchanan R. Declaration by Design: Rhetoric, Argument, and Demonstration in Design Practice. Cambridge, MA : MIT Press. *Design Issues*. 1985. 2(1), P. 4–22. DOI: <https://doi.org/10.2307/1511524>

6. Eymann D. Digital Rhetoric: Theory, Method, Practice. MI : University of Michigan Press, 2015. 173 p. DOI: <https://doi.org/10.3998/dh.13030181.0001.001>

7. Eymann D. Looking Back and Looking Forward: Digital Rhetoric as Evolving Field. *Enculturation*. 2016. Issue 23. URL: <http://enculturation.net/looking-back-and-looking-forward> (дата звернення: 27.07.2021).

8. KNU Teach Week – підвищення кваліфікації для викладачів Університету, 2021. URL: <http://www.univ.kiev.ua/news/11415> (дата звернення 14.12.2021).

9. Lanham R. The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts. Chicago : University of Chicago Press, 1993. 302 p.

10. Lanham R. The Implications of Electronic Information for the Sociology of Knowledge. *Leonardo*. 1994. Vol. 27(2). Pp. 155–163. DOI: <https://doi.org/10.2307/1575985>

11. Losh E. Defining Digital Rhetoric with 20–20 Hindsight. *Digital Rhetoric Collaborative*. 2012. URL: <https://www.digitalrhetoriccollaborative.org/2012/06/25/defining-digital-rhetoric-with-20-20-hindsight/> (дата звернення: 28.07.2021).

12. Losh E. *Virtualpolitik: An Electronic History of Government Media-Making in a Time of War, Scandal, Disaster, Miscommunication, and Mistakes*. Cambridge, MA : MIT Press, 2009. 432 p.

13. Zappen J. P. Digital rhetoric: Toward an integrated theory. *Technical Communication Quarterly*. 2005. 14(3). pp. 319–325. DOI: https://doi.org/10.1207/s15427625tcq1403_10

REFERENCES

1. Etychnyi kodeks universytetskoi spilnoty. Ukhvalenyi na Konferentsii trudovoho kolektyvu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, protokol № 2 vid 27.12.2017 r. (2017). [Code of ethics of the university community. Approved at the Conference of the staff of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Minutes № 2 of 27.12.2017]. Retrieved February 11, 2022, from <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf> [in Ukrainian].

2. Krykun, V. Yu. (2019). *Rytorika: navch. posib.* [Rhetoric: a textbook]. K. : VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].

3. Pamiatka norm etychnoi povedinky dlia uchasnykiv osvithnoho protsesu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Zatverdzhenyi Vchenoiu radoiu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, protokol № 5 vid 10.11.2021 r. (2021). [Memo of ethical behavior for participants in the educational process of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Approved by the Academic Council of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Minutes № 5 of 10.11.2021]. Retrieved February 11, 2022, from <http://senate.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2021/11/Памятка-норм-етичної-поведінки-для-учасників-освітнього-процесу-КНУ.pdf> [in Ukrainian].

4. Tsitseron. (2021). *Ob oratorskom iskusstve : traktaty / Per. s lat. M. L. Gasparova, F. A. Petrovskogo* [On the art of oratory: treatises]. Spb. : Azbuka, Azbuka-Attikus [in Russian].

5. Buchanan, R. (1985). *Declaration by Design: Rhetoric, Argument, and Demonstration in Design Practice*. Cambridge, MA : MIT Press. *Design Issues*, 2(1), 4–22. DOI: <https://doi.org/10.2307/1511524>

6. Eyman, D. (2015). *Digital Rhetoric: Theory, Method, Practice*. MI: University of Michigan Press. DOI: <https://doi.org/10.3998/dh.13030181.0001.001>

7. Eyman, D. (2016). Looking Back and Looking Forward: Digital Rhetoric as Evolving Field. *Enculturation*. Issue 23. Retrieved July 27, 2021, from <http://enculturation.net/looking-back-and-looking-forward>

8. KNU Teach Week – pidvyshchennia kvalifikatsii dlia vykladachiv Universytetu. (2021). [KNU Teach Week – in-service training for University teachers]. Retrieved December 14, 2021, from <http://www.univ.kiev.ua/news/11415> [in Ukrainian].

9. Lanham, R. (1993). *The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts*. Chicago : University of Chicago Press.

10. Lanham, R. (1994). The Implications of Electronic Information for the Sociology of Knowledge. *Leonardo*. Vol. 27(2), 155–163. DOI: <https://doi.org/10.2307/1575985>.

11. Losh, E. (2012). Defining Digital Rhetoric with 20–20 Hindsight. *Digital Rhetoric Collaborative*. Retrieved July 28, 2021, from <https://www.digitalrhetoriccollaborative.org/2012/06/25/defining-digital-rhetoric-with-20-20-hindsight/>.

12. Losh, E. (2009). *Virtualpolitik: An Electronic History of Government Media-Making in a Time of War, Scandal, Disaster, Miscommunication, and Mistakes*. Cambridge, MA: MIT Press.

13. Zappen, J.P. (2005). Digital rhetoric: Toward an integrated theory. *Technical Communication Quarterly*, 14(3), 319–325. DOI: https://doi.org/10.1207/s15427625tcq1403_10.

УДК 14:613:614

БІЛАНОВ Олег – викладач кафедри філософії та суспільних наук, Полтавський державний медичний університет, 23, вул. Шевченка, м. Полтава, Україна, індекс 36024 (oleg27bilanov@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9245-7638>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.4>

Бібліографічний опис статті: Біланов, О., (2022). Місце модусу здоров'я в системі цінностей людини та суспільства. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 60–75, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.4>

МІСЦЕ МОДУСУ ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Анотація. *Метою статті є дослідження значення здоров'я людини в системі життєвих цінностей, аналіз суспільних заходів і законодавчої бази щодо захисту життя та здоров'я населення України. Методологічною основою дослідження стала філософія антропології, філософія права. Наукова новизна.* В умовах глобальних проблем сьогодення цінність здоров'я зростає, люди прагнуть довше жити, мати краще здоров'я і користуватися цим здоров'ям у нових умовах, а тому й значущість здоров'я сьогодні визначається як універсальна цінність, яка стосується усіх: людей з високим і низьким рівнем матеріальних доходів, людей різних рас і народів. Це невід'ємне право людини, важливість забезпечення якого зростає з кожним роком. Здоров'я населення – це запорука сприятливої соціально-моральної атмосфери, довіри до держави, яка повинна піклуватися про здоров'я як окремого індивіда так і здоров'я суспільства в цілому. **Висновки.** Порівняльний огляд сучасної літератури і публікацій свідчить про те, що здоров'я людини розглядається як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорії, як індивідуальна й суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з навколишнім середовищем, яке, у свою чергу, постійно змінюється. Стан охорони здоров'я відіграє

важливу роль у створенні підґрунтя для здоров'я населення, профілактики та лікування поширених захворювань, пропаганди здорового способу життя, зміцнення здоров'я української нації. Тому суспільні заходи, державна політика України в галузі охорони здоров'я повинна бути спрямована, перш за все, на приведення національної системи законодавства з охорони здоров'я у відповідність до законодавства Європейського Союзу, а для ефективної реалізації державних програм щодо збереження здоров'я населення має бути достатнє фінансування медичної галузі. У статті зазначені лише деякі аспекти державної політики України та суспільного регулювання модусу здоров'я, тому дана проблематика потребує подальшого дослідження та аналізу.

Ключові слова: цінність, життєві цінності, філософія, модус здоров'я, хвороба, суспільство, суспільне здоров'я, здоровий спосіб життя, законодавча база, охорона здоров'я.

BILANOV Oleh – lecturer at the Philosophy and Social Sciences Department, Poltava State Medical University, 23, Shevchenko st., Poltava, Ukraine, postal code 36024 (oleg27bilanov@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9245-7638>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.4>

Bibliographic description of article: Bilanov, O., (2022). Mistse modusu zdorovia v systemi tsinnosti liudyny ta suspilstva [The place of the health modus in the system of human and society values.] *Human nature studios: scientific works collection of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. "Philosophy" Series*, № 44, 60–75, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.4>

PLACE OF HEALTH MODUS IN SYSTEM OF HUMAN AND SOCIETY VALUES

Summary. *The purpose of the article is to study the importance of human health in the system of life values, analysis of social measures and the legal basis for protection of life and health of Ukrainian population. The methodological basis of the study was the philosophy of anthropology and philosophy of law. Scientific novelty.* In conditions of today's global challenges the value of health is growing and people are trying to live longer, have better health

*and enjoy it in the new environment. The importance of health today is defined as the universal value that applies to everyone – both rich and poor, young and old, people of different races. This is an inalienable human right, the importance of which is growing every year. The population health is the guarantee of favorable social and moral atmosphere, trust in state which should take care of the health for both the individual and the health of society on the whole. **Conclusions.** The comparative review of modern literature and publications shows that human health is considered as philosophical, social, economic, biological, medical category as individual and social value, phenomenon of systemic nature, dynamic, constantly interacting with the environment which in its turn is constantly changing. The state of health care plays an important role in creating the basis for public health, prevention and treatment of common diseases, promotion of healthy lifestyles, strengthening the health of Ukrainian nation. Therefore, the public measures, state policy of Ukraine in the field of health care should be aimed primarily at bringing the national system of health care laws in line with European Union law; there must be sufficient funding for the medical sector for the effective implementation of state programs to preserve the health of the population. The article mentions only some aspects of the state policy of Ukraine and public regulation of health, so this issue needs further research and analysis.*

Key words: *value, life values, philosophy, health modus, disease, society, public health, healthy lifestyle, legal basis, health care.*

Постановка проблеми. Осмисленість життя людини забезпечує система цінностей, у якій на першому місці стоїть її здоров'я. Низька тривалість життя, висока дитяча смертність та смертність у працездатному віці, стрімке поширення інфекційних захворювань – все це реалії нашого часу не тільки в Україні, а й у світі в цілому.

Окрім того, особливого значення набувають формування та розбудова у суспільстві такої системи охорони здоров'я, яка б забезпечувала задоволення зростаючих потреб населення в доступній і якісній медичній допомозі. При цьому пріоритетна роль повинна відводитися створенню відповідного нормативно-правового поля, адекватному ресурсному забезпеченню та сучасному результативному управлінню.

Метою статті є дослідження значення здоров'я людини в системі життєвих цінностей, аналіз суспільних заходів і законодавчої бази щодо захисту життя та здоров'я населення України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням модусу здоров'я та хвороби присвячені численні праці науковців: цінність здоров'я особистості як об'єкт філософського пізнання вивчав С.Ю. Путров; В. М. Копа досліджував механізм реалізації соціокультурного ідеалу здоров'я; у колективній монографії за редакцією професора Ю. М. Бойчука розкриті питання загальної теорії здоров'я і його збереження; багатоаспектність поняття здоров'я у сучасній науковій думці розкрив О.А.Федько; дослідженню проблеми охорони здоров'я, реалізації державної політики України у цій сфері в контексті здійснення медичних реформ присвячені праці Г. Демочко, Д. Гомон, О. Длугопольського, В. Князевича, Т. Авраменко, О. Пожевілової, І. Зогого; інвестування в охорону здоров'я висвітлювалось у праці В. Грота; взаємозв'язок охорони здоров'я громадян та національної безпеки держави розглядав А. Кланца; нормативно-правову складову державної політики щодо формування здорового способу життя в Україні досліджували М. Корольова, В. Кіров, Л. Лаврова; педагогіку здоров'я, а саме проблеми інклюзивної освіти в контексті модусу хвороби вивчали А. Короп, Л. Котлова, І. Тичина та інші. До здоров'я як філософської категорії виявили увагу багато зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема такі, як Г. Апанасенко, С. Волков, В. Войтенко, М. Гончаренко, С. Горбунова, А. Залманова, В. Изуткін, В. Казначєєва, І. Муравова, О. Міхільова, В. Матюшин, М. Ожеван, В. Сідоров, І. Смірнов, В. Сухіної, Л. Сущенко, В. Троянський, В. Царегородцев та інші.

Основний матеріал. Цінність завжди є чимось позитивним з точки зору задоволення позитивних, перш за все духовних, потреб людини і суспільства в цілому. Цінності є невід'ємним атрибутом внутрішнього світу особистості, його індивідуального буття, а також вони певною мірою наділені повторюваністю, що і розкриває їх соціальну природу (Стасевська, 2014, с. 63).

Життєві цінності формуються у процесі розвитку людини, коли вона дізнається про світ, у якому живе. У неї виникають звички, переваги, неприянь до заборони, формуються фактори,

які впливають на поведінку тощо. Життєві цінності служать людині опорою, і, слідуючи їм, вона починає жити більш повноцінним і продуктивним життям. Та серед критеріїв, які мають першочергове значення в житті кожної людини (любов, дружба, сім'я та ін.), здоров'я є однією з базових життєвих цінностей.

Австрійський письменник, психотерапевт і філософ В. Франкл визначає три основні типи цінностей, які наповнюють змістом індивідуальне людське буття: цінності творчості, цінності переживання та цінності відношення (ставлення) знайти та реалізувати сенс свого життя. Але виникає запитання: чи здатна людина реалізувати цей потенціал, без ціннісної складової – здоров'я? Навколишній світ багатогранний: на противагу добру, турботі, гармонії він одночасно наповнений розбіжностями, несправедливістю, розчаруванням, дисгармонією. Хворобливий стан виникає тоді, коли людина не може здійснити цей вибір, і боротьба мотивів загострюється. Хвороба починається зі спроб сховатися від цієї дисгармонії. Здорова ж людина готова рухатися вперед, балансуючи всі стани нестабільності (Сініцина, 2021, с. 1–2).

Як наукова категорія модус здоров'я є об'єктом дослідження цілого ряду наукових галузей, у тому числі філософії та права.

При визначенні поняття модусу здоров'я та хвороби варто зазначити, що модус здоров'я є культурно й історично визначеною життєспроможністю людини до реабілітаційної та продуктивної діяльності в суспільстві, певним модусом служіння та соціальної значущості, зміст якого не редукується до таких цінностей як «слава», «власність», «влада» тощо (Копа, 2010, с. 13). Хвороба – це деяка емпірична реальність, у якій існує людина. Воно не тотожне об'єктивній реальності, що існує для сучасної європейської людини. Об'єктивна реальність ціннісно нейтральна, вона є полем для нашого життя, для удосконалення розвитку суспільства. Хвороба знаходиться між двома полюсами: з одного боку, це не справжній стан здоров'я, а з іншого, – не справжня реальність, що в онтологічному і в ціннісному відношенні другосортна щодо здоров'я (Копа, 2004, с.1).

Здоров'я є складним і суперечливим щодо визначення феноменом. Це поняття доволі широке і включає в себе фізичну, соціальну, емоційну і духовну складові.

Здоров'я як цінність включає два основних компоненти. Об'єктивний компонент – це сукупність можливостей, які можуть бути реалізовані при наявності повноцінного здоров'я. Це може бути статусна роль у суспільстві, професія, рід занять, тривалість життя тощо. Суб'єктивний компонент здоров'я як цінність – це відношення суб'єкта до свого здоров'я, що виражається в перевагах, ціннісних орієнтаціях, мотивації в поведінці щодо здоров'я (Бай, 2018, с. 12).

Починаючи з античності, а саме з відомих трактатів Аристотеля, Платона, Авіцени, здоровою людина вважалась та людина у якої відсутні хвороби. Але, таке тлумачення не може бути абсолютним визначенням критерію здоров'я, оскільки навіть дуже хвора людина може мати певний рівень генетичного здоров'я. Одне з найбільш ранніх визначень здоров'я тих часів належить Алкмеону. Філософ інтерпретував здоров'я як гармонію або рівновагу протилежно спрямованих сил (Вернан, 1988). Він зазначав, що в людському організмі під час хвороби порушується рівновага елементів. Античне уявлення про здоров'я взагалі ґрунтується на ідеї оптимального співвідношення компонентів тілесної та духовної сутності людини, які створюють упорядковану внутрішню єдність. Гіпократ, якого вважають «батьком медицини», оцінював стан організму людини в якості складної системи органів, яка не повинна втрачати свого природнього зв'язку із зовнішнім середовищем існування. Вагомою заслугою Гіпokrата є освоєння моральних основ лікувальних практик, фундаментальним прикладом чого є актуальна і досі на всі часи «клятва Гіпokrата».

В епоху Середньовіччя характерним стало абсолютне протиставлення здоров'я фізичного і здоров'я духовного, оскільки в ті часи церковні служителі вважали тіло людини гріховним, тому ціннісні характеристики фізичного здоров'я заперечувалися в ім'я формування духовних сил, сили духу, яке виражається у вірі в Бога (Герасименко, 2018, с. 53). Оскільки основу середньовічної медицини складали, в першу чергу, вчення церкви про безсмертя душі, це унеможливило розвиток медицини, як такий, і призвело до масових епідемій, антисанітарії, зростання нервово-психічних захворювань, зниження тривалості і якості життя населення.

Вчення про людину, що стало ключовим у філософії Нового і Новітнього часу, ознаменоване більш багатограним визначенням її здоров'я. У цей період у філософських поглядах на здоров'я вперше з'явилась ідея про здоров'я як цінність, при чому не тільки в індивідуальному вимірі, але і в соціальному (зважаючи на розповсюдження ідей гуманізму).

Томас Мор вважав, що гарне суспільне здоров'я є прямим наслідком ідеально організованого суспільства і чудових умов життя. Він розглядав здоров'я як велике задоволення, основу і фундамент всього, що можуть дати спокійні і бажані умови життя.

Продовжуючи тему здоров'я як індивідуальної цінності, англійський вчений, філософ Френсіс Бекон писав про те, що власні спостереження людини за тим, що їй корисно, а що шкідливо, є найкращою медициною для збереження здоров'я. Одним з рецептів довготривалого життя – це перебування у вільному та життєрадісному настрої, відсутності заздрощів, тривожних страхів, гніву, сплутаного самоаналізу, надмірних радощів і хвилювань.

Німецький філософ Георг Гегель, трактуючи своє бачення здоров'я, визначав його як взаємозв'язок духовної та соціальної складової індивіда. Внутрішня атмосфера духовності в соціумі детермінує здоров'я його членів, які знаходяться в стані занепокоєння від різносторонніх проблем духовного і соціального плану.

Український філософ-містик, богослов, поет, педагог Григорій Савич Сковорода соціальний прогрес ставив у залежність від пізнання і розвитку духовних, моральних цінностей людини. На його думку, розвиток науки і техніки ще не розв'язує потребу людського щастя. Не можна допустити зупинки «Великого двигуна духовного розвитку», щоб зрозуміти природу труднощів на шляху до вдосконалення суспільства, необхідно збагнути першопричину того, що відбувається сьогодні, а для цього необхідно звернутися до першоджерел національної духовності, з яких «пили» і самі наповнювали наші великі предки. Знати їх, пам'ятати їх, та зберегти свою духовну силу і мати непохитним своє духовне здоров'я, а значить збагачуватись у своєму розвитку. Саме спадщина Сковороди є тим основним фундаментом, з якого вибудовуються міцні основи української духовності, яка

спроможна об'єднати і зоорганізувати все суспільство в єдиному устремлінні розбудови власної держави, упираючись на національні резерви та досвід. Тільки через наполегливість і вірність, духовність і щирість, любов і доброзичливість можна досягти взаємопорозуміння, а отже, згоди у всіх великих і малих справах (Кравчук, 2013, с. 77).

Багато в чому стан здоров'я і ставлення до нього пов'язані з етнокультурними факторами, адже культура кожної нації характеризується притаманною тільки їй системі цінностей. Ця система пов'язана із загальними уявленнями про світ і місце людини в ньому.

Так, найбільш показовим відповідно до поняття модусу «здоров'я-хвороба» є принципові відмінності в двох основних культурах людства – східної і західної. Перш за все, це ставлення до хворої людини. На Заході хворій людині першочергово забезпечують тишу і спокій, а на Сході біля хворого, який в центрі уваги, постійно знаходяться рідні, друзі, чи просто знайомі люди.

У філософсько-антропологічній думці початку ХХ століття посилюється протистояння, що випливає з дуалізму душі і тіла, біологічного і соціального в людині. З'явилися вчення, у яких домінуючим фактором у становленні і розвитку людини і його здоров'я розглядалися або біологічні, або соціальні обставини. У наукових працях французького соціолога і філософа Еміля Дюркгейма велика увага приділяється соціальному здоров'ю. Соціальне здоров'я відповідно до поглядів цього вченого полягає в нормальному розвитку життєвих сил індивіда, колективу або суспільства, у їх здатності адаптуватися до умов середовища та використовувати його для свого розвитку. Це дає їм «шанси на довге життя». Все те, що сприяє розвитку суспільства та добробуту людей, повинно бути корисним та необхідним. Хвороба суспільства може зароджуватись у різних його сферах. Якщо суспільство цілком хворе, то й лікувати його потрібно комплексно. Великого значення Дюркгейм надавав моральному та політичному оздоровленню суспільства, втілення у всі його сфери соціально здорових та ефективних стимулів діяльності й спілкування людей (Дюркгейм, 1991).

Такий же підхід має місце у працях німецького соціолога, філософа Максиміліана Карла Еміля Вебера. Особливо він

підкреслював соціальну значимість здорового способу життя, стверджуючи, що «дії індивіда, які впливають на збереження здоров'я, ми відносимо до соціальних».

У сучасних уявленнях здоров'я людини детермінується чотирма основними факторами: біологією (генетикою), довкіллям (екологічною ситуацією), способом життя та галуззю охорони здоров'я. Експерти ВООЗ визначили орієнтовне співвідношення цих чинників забезпечення здоров'я сучасної людини: генетичні чинники складають (20%), стан навколишнього середовища (20%), медичне забезпечення (8%) і умови та спосіб життя людей (52%). Це дало підстави в Преамбулі Статуту ВООЗ (1948 р.) інтерпретувати здоров'я як «стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад».

Соціальна цінність модусу здоров'я визначається рівнем розвитку суспільства та його практичними інтенціями в напрямку задоволення соціокультурних ідеалів життя людини, а також заходами щодо протидії і нейтралізації економічних процесів, забезпеченню особистої безпеки громадян та національної безпеки держави.

У процесі сучасної глобалізації здоров'я суспільства і здоров'я кожної людини окремо тісно взаємопов'язані, а такі чинники як суспільні інтереси, громадські завдання та соціальні задачі потребують відмінного здоров'я.

Суспільне здоров'я це завжди актуальний фактор стратегічного розвитку будь-якої держави світу. Є багато підходів до розгляду даного феномену, але з точки зору філософії поняття «суспільне здоров'я» базується на діалектиці індивідуального і соціального, що є в людині. Вся індивідуальна діяльність людини формується в суспільні відносини, і саме у цих взаємовідносинах проявляє себе суспільне здоров'я.

Важливими факторами, що впливають на здоров'я як окремого індивіда так і суспільства в цілому є:

– рівень матеріального благополуччя населення, оскільки системні розлади здоров'я є зниженням працездатності і відповідно падінням рівня доходів. У благополучних у матеріальному відношенні групах населення рівень захворюваності набагато нижчий;

– спосіб життя населення, повноцінне (раціональне) харчування, заняття фізичною культурою і спортом;

– якість системи охорони здоров'я, яка в свою чергу, забезпечується ступенем задоволеності населення наданою медичною послугою (рівень обслуговування пацієнтів, професіоналізмом медичного персоналу, можливість придбати лікарські препарати тощо).

Людина в усі часи прагнула віднайти оптимальні форми життєдіяльності у соціоприродному просторі в межах природно-правового простору. Адже соціальні системи від усіх інших відрізняє передовсім соціальна взаємодія, діяльність людей, суспільні відносини (зокрема правовідносини як різновид соціальних відносин). Звісно, у природно-правовому просторі людина, суспільство розвивається, функціонує, окрім іншого, на засадах правового життя, у межах якого здійснюється життєдіяльність людини та проявляється її правова поведінка (Романова, 2020. с. 125)

На початку ХХІ століття високий рівень захворюваності і смертності населення від різних хвороб та поширення соціально небезпечних інфекційних захворювань викликають стурбованість світового співтовариства через масштаби та швидкість їх поширення в суспільстві. Це загрожує не лише національній безпеці кожної країни, а й розвитку людства в цілому (Мезенцева, 2018) . Країни ЄС здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на розвиток прав пацієнтів і розробили відповідні європейські стандарти, які стали орієнтиром для реформи системи охорони здоров'я й дозволили досягти в її роботі значних змін на краще.

Міжнародно-правові стандарти в області охорони здоров'я ґрунтуються на прогресивних міжнародно-правових нормах, прийнятих уповноваженими міжнародними органами та українською державою, складають конституційно-правовий зміст модусу здоров'я (Копя, 2010, с. 14).

За останні роки в нашому лексиконі стало все частіше вживатись словосполучення «здоровий спосіб життя». Ця тема стала однією з популярних у засобах масової інформації, соціальних мережах, закладах освіти; її обговорюють як серед окремих соціальних груп, так і серед вчених: медиків, соціологів, психологів, а також філософів, оскільки філософія здоров'я – це не тільки

бум сучасного світу. Дане питання, як було зазначено вище, піднімало в працях й древні мислителі, які розглядали здоровий спосіб життя як стан внутрішньої гармонії, баланс духовного та фізичного здоров'я людини.

Вимоги Європейського співтовариства з питань формування і впровадження здорового способу життя викладені у багатьох міжнародно-правових актах. Найбільш значним документом вважається «Європейська Хартія пацієнтів», прийнята на нараді великих організацій громадянського суспільства країн ЄС в Римі у листопаді 2002 р. Цей документ розглядається як інструмент забезпечення соціальних прав людини, у тому числі право на захист від бідності та соціального виключення, право на належні умови життя тощо.

Слід зазначити, що відповідні правові норми щодо сприяння здоровому способу життя в Україні містяться у нормативно-правових актах різних сфер і галузей законодавства. Так, стаття 49 Конституції України визначає право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Основи законодавства України про охорону здоров'я, що після Конституції є другим за юридичною вагою правовим актом у цій сфері, не лише дають визначення основних понять, змісту права на охорону здоров'я та її принципів, а й водночас встановлюють певні обов'язки для суспільства, держави та особистості. Вони містяться у розділі IV «Забезпечення здорових і безпечних умов життя». У статті 32 «Сприяння здоровому способу життя населення» встановлено, що держава сприяє утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, вживає заходів щодо підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, у тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікувально-фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів, боротьби із шкідливими для здоров'я людини звичками, встановлення системи соціально-економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя. Крім того, у даній статті визначається, що в Україні проводиться державна політика щодо обмеження паління та вживання алкогольних напоїв.

Державні програми щодо збереження здоров'я населення України розроблені на підставі рекомендацій міжнародних, європейських організацій, а також, враховуючи існуючі проблеми в національній галузі охорони здоров'я, спрямовані на збереження та зміцнення здоров'я населення України, профілактику та зниження показників захворюваності, інвалідності та смертності населення, підвищення якості та ефективності надання медико-санітарної допомоги, забезпечення соціальної справедливості і захисту прав громадян на охорону здоров'я. Так, зокрема в Програмі діяльності Кабінету Міністрів “Український прорив: для людей, а не політиків” (2008 р.) йдеться про пріоритети у діяльності органів виконавчої влади на всіх рівнях, а саме забезпечення високоякісної і доступної медичної допомоги з орієнтацією системи охорони здоров'я на попередження захворювань, безпечного і сприятливого для здоров'я середовища життєдіяльності людини (умов праці, проживання, навчання, відпочинку, харчування), здоровий спосіб життя населення і покращення демографічної ситуації. Концепція Загальнодержавної програми “Здоров'я 2020: український вимір” (2011 р.) спрямована на збереження та зміцнення здоров'я, профілактику та зниження показників захворюваності, інвалідності та смертності населення, підвищення якості та ефективності надання медико-санітарної допомоги, забезпечення соціальної справедливості і захисту прав громадян України на охорону здоров'я. Концепція розвитку системи громадського здоров'я (2016 р.) визначає засади, напрями, завдання, механізми і строки розбудови системи громадського здоров'я з метою формування та реалізації ефективної державної політики для збереження та зміцнення здоров'я населення, збільшення тривалості та покращення якості життя, попередження захворювань, продовження активного, працездатного віку та заохочення до здорового способу життя шляхом об'єднання зусиль усього суспільства.

Актуальною проблемою в галузі охорони здоров'я на сьогодні є відсутність державної ідеології здоров'я. У законодавчих документах продовжує домінувати погляд на індивіда як на об'єкт застосування лікувальних технологій, а не як на суб'єкта, який формує ставлення до свого здоров'я та несе персональну відповідальність за нього. Слід зазначити, що формування

відношення до здоров'я – складний соціально-психологічний процес, який в основному відбувається під дією політичних (держава, Верховна Рада, суд, прокуратура) та культурно-виховних (наука, освіта, сім'я, релігія) соціальних інститутів.

У цілому, за останні роки прийнято 45 загальнодержавних програм та 10 затверджених на урядовому рівні комплексних заходів, спрямованих на покращання і середньої тривалості життя громадян, які певною мірою дублюють або лише доповнюють одна одну (Поживілова, 2011, с. 122). Але реалізація цих програм низька, адже потребує фінансово-економічних засад діяльності системи охорони здоров'я.

Висновки. Порівняльний огляд сучасної літератури і публікацій свідчить про те, що здоров'я людини розглядається як філософська, соціальна, правова, економічна, біологічна, медична категорії, як індивідуальна й суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з навколишнім середовищем, яке, у свою чергу, постійно змінюється. Стан охорони здоров'я відіграє важливу роль у створенні підґрунтя для здоров'я населення, профілактики та лікування поширених захворювань, пропаганди здорового способу життя, зміцнення здоров'я української нації.

Тому суспільні заходи, державна політика України в галузі охорони здоров'я повинні бути спрямовані, перш за все, на приведення національної системи законодавства з охорони здоров'я у відповідність до законодавства Європейського Союзу; для ефективної реалізації державних програм щодо збереження здоров'я населення має бути достатнє фінансування медичної галузі.

У статті зазначені лише деякі аспекти державної політики України та суспільного регулювання модусу здоров'я, тому дана проблематика потребує подальшого дослідження та аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бай А.О., Герасименко М.В. Ціннісна сутність здоров'я людини. Збірник статей, тез і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія здоров'я – здоровий спосіб життя – здорова нація» / за заг. ред. Берегової Г.Д., Рупташ Н.В. Херсон : ДВНЗ «ХДАУ», 2018. 302 с.
2. Вернан Ж. Происхождение древнегреческой мысли Москва : Прогресс, 1988. 224 с.

3. Герасименко М.В. Усвідомлення феномену здоров'я в історичному вимірі та його інтерпритація в сучасних наукових дослідженнях. Збірник статей, тез і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія здоров'я – здоровий спосіб життя – здорова нація» / за заг. ред. Берегової Г.Д., Рупташ Н.В. Херсон : ДВНЗ «ХДАУ», 2018. 302 с.

4. Дюркгейм Емиль. О разделении общественного труда. Метод социологии. Пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана. М. : Наука, 1991. 576 с. (Социологическое наследие)

5. Зогий І.М. Міжнародно-правові стандарти медичної допомоги та законодавство України. Актуальні проблеми держави і права. 2011; 57: 261–268.

6. Копа В.М. Механізм реалізації соціокультурного ідеалу здоров'я. Мультиверсум. Філософський альманах. К : Центр духовної культури, 2004. № 39.

7. Копа В.М. Соціальна валеологія (гуманітарний аналіз модусу здоров'я): навчальний посібник. Одеса – Львів. 2010. 235 с. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/10044>

8. Кравчук Л. В., Бондаренко С.В., Кадобний Т. Б. Ідеї Сковороди у здоров'язберігаючій філософії сучасного суспільства. Медична освіта, № 1, 2013. С. 77.

9. Мезенцева Н.І., Батиченко С.П., Мезенцев К.В. Захворюваність і здоров'я населення в Україні: суспільно-географічний вимір : монографія. К. : ДП «Прінт Сервіс», 2018. 136 с. URL: https://geo.knu.ua/images/doc_file/navch_lit/kafedra_ekonom_lit/Zaxvor_zdorovia.pdf

10. Поживілова О. Державна політика в галузі охорони здоров'я: стан та перспективи розвитку. Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. Д. : ДРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 1(8). С. 122–127. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01\(8\)/11povspr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01(8)/11povspr.pdf)

11. Радиш Я.Ф. Державна політика у сфері охорони здоров'я : кол. моногр. : у 2 ч. / [кол. авт. ; упоряд. проф. Я.Ф. Радиш ; передм. та заг. ред. проф. М. М. Білинської, проф. Я. Ф. Радиша]. К. : НАДУ, 2013. Ч. 1. 396 с.

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1002-р «Про схвалення Концепції розвитку системи громадського здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2016>

13. Романова А.С. Правове життя як форма буття права. Juris Europensis Scientia, збірник наукових праць. Випуск 2/2020. Том 1. Видавничий дім «Гельветика». 2020. С. 125

14. Стасевська О.А. Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 1(20). 2014.

15. «Сенс життя» як складова здоров'я людини. *Культурна асоціація «Новий Акрополь»* URL: <https://newacropolis.org.ua/articles/sens-zhyttia-iak-skladova-zdorovia-liudyny>

16. Конституція України URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

REFERENCES

1. Bai A.O., Herasymenko M.V. (2018). Tsinnisna sutnist zdorovia liudyny. [The value of human health] Zbirnyk statei, tez i dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Filosofia zdorovia – zdorovyi sposib zhyttia – zdorova natsiia». Kherson : DVNZ «KhDAU». 302 s. [in Ukrainian]
2. Vernan Zh. Proyskhozhdene drevnehrecheskoi myslu [The origin of ancient Greek thought] . Moskva : Progress. 224 s. [in Russian].
3. Herasymenko M.V. (2018). Usvidomlennia fenomenu zdorovia v istorychnomu vymiri ta yoho interpretatsiia v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh. [Awareness of the phenomenon of health in the historical dimension and its interpretation in modern scientific research]. Zbirnyk statei, tez i dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Filosofia zdorovia – zdorovyi sposib zhyttia – zdorova natsiia». Kherson : DVNZ «KhDAU». 302 s. [in Ukrainian].
4. Durkheim Emil. (1991). On the division of social labor. Method of sociology. Per. from fr. and afterword by L.B. Hoffmann. M. : Nauka. 576 s. (Sociological heritage.) [in Ukrainian].
5. Zohyy I. M. (2011). Mizhnarodno-pravovi standarty medychnoyi dopomohy ta zakonodavstvo Ukrayiny [International legal standards of medical care and legislation of Ukraine]. Aktual'ni problemy derzhavy i prava; 57: 261–268 [in Ukrainian].
6. V.M. Kopa. (2004). Mekhanizm realizatsii sotsiokulturnoho idealu zdorovia. [The mechanism of realization of the socio-cultural ideal of health.] Multyversum. Filosofskyi almanakh. K.: Tsentru dukhovnoi kultury. № 39. 14 dr. ark. [in Ukrainian].
7. Kopa V.M. (2010). Sotsial'na valeolohiya (humanitarnyy analiz modusu zdorov'ya) [Social valeology (humanitarian analysis of the mode of health)]: navch. posib. Odesa; L'viv : [B.v.], 235 s. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/10044> [in Ukrainian].
8. Kravchuk L.V., Bondarenko S.V., Kadobnyi T.B. (2013). Idei Skovorody u zdoroviazberfhaiuchii filosofii suchasnoho suspilstva. [Frying pan ideas in the health philosophy of modern society]. Medychna osvita, № 1, S. 77 [in Ukrainian].
9. Mezentsseva N.I, Batychenko S.P, Mezentssev K.V. (2018). Zakhvoryuvanist' i zdorov'ya naselennya v Ukrayini: suspil'no-geohrafichnyy vymir [Morbidity and health of the population in Ukraine: socio-geographical dimension]: Monohrafiya. K. : DP «Print Servis», 136 s. URL: https://geo.knu.ua/images/doc_file/navch_lit/kafedra_ekonom_lit/Zaxvor_zdorovia.pdf [in Ukrainian].

10. Pozhyvilova O. (2011). Derzhavna polityka v haluzi okhorony zdorovia: stan ta perspektyvy rozvytku. [Public health policy: status and prospects]. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia. Zbirnyk naukovykh prats. D.: DRIDU NADU, Vyp.1 (8) s.122–127 URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01\(8\)/11povspr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_01(8)/11povspr.pdf) [in Ukrainian].

11. Radysh Ya. F. (2013). Derzhavna polityka u sferi okhorony zdorovia : kol. monohr. : u 2 ch. [Public health policy]. K. : NADU, ch. 1. 396 s. [in Ukrainian].

12. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 lystopada 2016 r. № 1002-r «Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku systemy hromads'koho zdorov"ya» ["On approval of the Concept of development of the public health system"] URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2016> [in Ukrainian]

13. Romanova A.S. (2020). Pravove zhyttia yak forma buttia prava. [Legal life as a form of law]. Juris Europensis Scientia, zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 2/2020. T. 1. Vydavnychi dim «Helvetyka». S. 125 [in Ukrainian].

14. Stasevska O.A. (2014). Systema tsinnosti yak osnova buttia suchasnoho ukrainskoho suspilstva [The system of values as the basis of modern Ukrainian society]. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» № 1(20) [in Ukrainian].

15. «Sens zhyttia» yak skladova zdorovia liudyny. [The meaning of life" as a component of human health.] *Kulturna asotsiatsiia «Novyi Akropol»* URL: <https://newacropolis.org.ua/articles/sens-zhyttia-iak-skladova-zdorovia-liudyny> [in Ukrainian].

16. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> [in Ukrainian].

УДК 1(091)(477)(092):177.72

БОДАК Валентина – доктор філософських наук, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська обл., Україна, індекс 82100 (bodakvalentyna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.5>

Бібліографічний опис статті: Бодак, В., (2022). Проблеми буття людини та людяності у філософській спадщині Григорія Сковороди. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 76–85, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.5>

ПРОБЛЕМИ БУТТЯ ЛЮДИНИ ТА ЛЮДЯНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. Метою статті є виявлення проблем буття людини та людяності як провідних у філософській спадщині Г. Сковороди та обґрунтування актуальності їхнього ціннісно-світоглядного вирішення для сьогодення. **Методологія.** Продуктивним є застосування методів історико-філософського аналізу, що дало можливість проаналізувати проблему буття людини та людяності у філософському вченні Г.Сковороди; з'ясувати світоглядне значення скovorодинського ціннісного вирішення проблеми. **Наукова новизна.** У статті розглянуто реалії технологічної революції на початку XXI ст. (відомої під назвами: the 4th Industrial Revolution, Industry 4.0 та ін.), що актуалізує сьогодні звернення до напрацювань філософсько-антропологічної парадигми, в межах якої розкрито основоположні проблеми буття людини та людяності як здатності бути Людиною в цьому Бутті. До плеяди філософів-гуманістів належить постать Григорія Сковороди (1722 – 1794), у вченні якого віднаходимо відгук наших тривог та сумнівів. Установлено, що, враховуючи багатовекторні аспекти проблеми, людство прагне здійснити перехід

від теоретичного освоєння людяності до її практичного здійснення. Зокрема про це сказано у доповідях Римського клубу, конференцій Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. **Висновки.** Концептуалізація проблеми буття людини та людяності скеровує наші пошуки до філософсько-теоретичних засад гуманізму, зокрема в репрезентації етичного вчення Григорія Сковороди. Встановлено його важливість для прикладних аспектів філософського знання в сьогоденні, утвердження гуманістичних засад та ідеалів, поваги до особистості, толерантності до інакшості Іншого/Чужого, визначення власних дій та діяльності як самопізнання і самореалізації, що відкривають для людини та людства перспективу досягнення стану гармонійної взаємодії і щастя.

Ключові слова: буття людини, людяність, щастя, Сковорода Г., справедливість, свобода, цивілізаційні виклики.

BODAK Valentina – Doctor of Philosophy Sciences, Professor at the Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (bodakvalentyana@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.5>

To cite this article: Bodak, V., (2022). Problemy buttia liudyny ta liudianosti u filosofskii spadshchyni Hryhoriia Skovorody. [Problems of human existence and humanness in the philosophical heritage of Hryhoriy Skovoroda]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii "Filosofii" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 44, 76–85, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.5>

PROBLEMS OF HUMAN EXISTENCE AND HUMANNESS IN THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA

Summary. *The purpose of the article is to identify the problems of human existence and humanness as leading in the philosophical heritage of H. Skovoroda and substantiate the relevance of their values and worldview solutions for today. Methodology. The use*

of methods of historical and philosophical analysis is productive, which made it possible to analyze the problem of human existence and humanness in the philosophical teachings of H. Skovoroda; to find out the ideological significance of Skovoroda's value-based solution to the problem. Scientific novelty. The article considers the realities of the technological revolution at the beginning of the XXI century (known as the 4th Industrial Revolution, Industry 4.0, etc.), which today actualizes the appeal to the development of philosophical and anthropological paradigm revealing the fundamental problems of human existence and humanness as the ability to be a Human in this Being. The figure of Hryhoriy Skovoroda (1722–1794) belongs to the constellation of humanist philosophers whose teachings left us the response to our anxieties and doubts. Taking into account the multi-vector aspects of the problem, humanity seeks to make the transition from the theoretical development of humanness to its practical implementation. In particular, this is stated in the reports of the Club of Rome, conferences of the International Red Cross and Red Crescent Movement. Conclusions. Conceptualization of the problem of human existence and humanness directs our search to the philosophical and theoretical foundations of humanism, in particular in the representation of the ethical teachings of Hryhoriy Skovoroda. These teachings are important for applied aspects of philosophical knowledge in the present, the establishment of humanistic principles and ideals, respect for the individual, tolerance of Other/Foreign, the definition of one's own actions and activities as self-knowledge and self-realization which open for man and humanity the prospect of achieving a state of harmonious interaction and happiness.

Key words: *human existence, humanness, happiness, H. Skovoroda, justice, freedom, civilizational challenges.*

Постановка проблеми. Буття людини та людяності викликає рефлексії над питаннями цивілізаційного поступу людини (як виду) та людяності (як чинника її виживання у світі, повному протиріч та конфліктів) і збереження при цьому здатності бути людиною. У пошуках рішень та відповідей апелюємо до філософії, опираємось на власну моральну позицію, врівноважену у стосунках із світом прагненням пізнати істину, досягнути рівня добра і краси, зберегти свободу.

Реалії та перспективи нової технологічної революції на початку XXI ст. (відомої під назвами: Четверта промислова революція, the 4th Industrial Revolution, Industry 4.0, цифрова революція, інформаційна революція) актуалізують сьогодні звернення до напрацювань філософсько-антропологічної парадигми, в межах якої розкрито основоположні проблеми буття людини та людяності як здатності бути Людиною в цьому Бутті.

До плеяди філософів-гуманістів належить постать Григорія Сковороди (1722–1794), 200-ліття з дня народження якого світова спільнота буде відзначати в наступному році. На пошану пам'яті і не вповні засвоєної нами спадщини філософа-любомудра, у пошуках відповіді на ті цивілізаційні виклики, які долає сучасна людина у своєму особистісному та суспільному існуванні, саме в роздумах його трактатів, бесід та діалогів віднайдемо відгук наших тривог та сумнівів.

Метою статті є виявлення проблем буття людини та людяності як провідних у філософській спадщині Григорія Сковороди та обґрунтування актуальності їхнього ціннісно-світоглядного вирішення для сьогодення.

У межах сформульованої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити умонастрої, тривоги та дискусії у філософсько-інтелектуальному просторі України та світу;
- проаналізувати проблему буття людини та людяності в концептах та конотаціях філософського вчення Г. Сковороди;
- з'ясувати світоглядне значення сквородинського ціннісного вирішення проблем людського буття для збереження та утвердження людяності людини в просторово-часовому інтервалі сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема буття людини та людяності у конотаціях різних теорій та вчень є ключовою в предметному колі філософських, наукових та міжпредметних досліджень в минулому і сьогодні. Враховуючи історико-філософські, релігійнознавчі, освітні, економічні, політологічні аспекти проблеми, людство прагне в непростих реаліях сьогодення (демографічна, політична, екологічна, економічна ситуація на планеті) здійснити перехід від теоретичного освоєння людяності до її практичного здійснення. Зокрема про це

сказано у доповідях Римського клубу, конференцій Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Як зазначає Голова відділу політики та гуманітарної допомоги Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) у Женеві доктор Х'юго Слім, коли мова йде про призначення і силу людини, людства та вияв людяності у сучасних умовах, доцільно розглянути три аспекти проблеми людського буття: видові особливості, поведінку та глобальну ідентичність. Людство як вид (*homo sapiens*) відмінне від інших живих істот на планеті завдяки здатності вербального мовлення, міркування, уяви та технологій. Влада людини є значною над «нелюдським» світом, зокрема ми навчилися долати наступ найбільш загрозливих для нас природних ворогів – бактерій і вірусів засобами технології вакцин та антибіотиків. Наші здатності продукувати та використовувати технології дають нам нові форми влади, наслідки якої для нас самих невідомі. Найважливіше те, що застосування біотехнологій, робототехніки, штучного інтелекту (ШІ) суттєво змінить досвід людського життя та силу людства, а також сенс того, що називаємо «бути людиною». Констатуючи примноження нашої сили, ставимо питання про людяність як поведінку, дії та діяльність у відповідності до вимог етики, моралі, естетики та потреби свободи. Доброта та повага, співчуття один до одного – це заклик людяності, який сьогодні гучний як ніколи, оскільки сила нелюдності часто перевищує силу людства (Slim, 2019).

Х. Слім в контексті вирішення проблеми людини та людяності зачіпає проблеми спесицизму, аменсализму як видового шовінізму, дискримінації з боку людини щодо інших видів живих організмів на планеті. Для того, щоб зняти протиріччя, які пов'язані із буттям людини в його «екстра- та «інтра-» проявах, на думку дослідника, необхідно у всепланетарному масштабі побудувати вселюдське «ми», тобто метаспільноту із спільною видовою свідомістю і намірами працювати разом над спільними проблемами, спільними можливостями, що постали сьогодні перед людством. Х. Слім (2019) виокремлює п'ять екзистенційних проблем, які є актуальними для людства, буття людини та людяності як основи людського способу буття та онтологічної підстави всеєдності, це:

«проблема нашого (як виду) насильства; наша боротьба за справедливість; наші хижакі та їхня загроза нашому здоров'ю, зокрема ті, які зараз набувають переважно мікроскопічної форми (мікроби); наші стосунки з нелюдським середовищем та його вплив на виживання людини; ризики нашої творчості, технологічні винаходи, що допомагають чи завдають шкоди, оскільки вони змінюють світ навколо нас і диктують визначення людства в нових гібридних формах» (Slim, 2019).

Варто зазначити, що в українському філософсько-інтелектуальному просторі ці проблеми як дотичні до антропоцентричних поки що знаходяться на маргінесі дослідницького поля.

У часо-просторовому інтервалі сьогодення проблема буття людини та людяності має морально-етичне ціннісно-сміслові спрямування. Філософська творчість Г. Сковороди репрезентує українську антропологічно-філософську традицію, розвиток якої обумовив появу на початку 60-х років ХХ ст. Київської філософської школи – потужного творчого напрямку в українській філософії, представники якої – П. Копнін, М. Попович, І. Бичко, А. Бичко, С. Кримський, В. Табачковський, В. Шинкарук та низка інших розглянули проблеми складності і суперечливості людського буття, єдність і протиріччя сутності та існування людини тощо.

Вибір теми статті обумовлений необхідністю зняти суперечності між теоретичним історико-філософським вирішенням проблеми буття людини та людяності, зокрема у творчості Г. Сковороди, і практичною значимістю філософського знання у процесі формування світогляду молоді, вибору ціннісних орієнтацій, фахової підготовки майбутніх педагогів тощо.

Основний матеріал. Існування людини Григорій Сковорода розглядає крізь призму стражденності; проблематичності; перспективи творення самої себе, що реалізується під впливом як позитивних, так і негативних внутрішніх (душевних) і зовнішніх впливів; багатовимірності людського буття в різноманітних соціальних ролях, етнічній, віковій, статевій приналежності тощо.

Гармонійне співіснування із світом, пізнання і прийняття себе в самодостатності свого існування задовольняє прагнення людини до щастя як природного стану, модусу існування, переживання повного і тривалого задоволення від життя. У прагненні

досягнути мети свого життя людині не вдається уникнути страждань, подолати протиріччя у пошуках щастя поза межами власної душі. Людське існування пронизане усвідомленням і прийняттям своєї недосконалості і, водночас, постійним прагненням бути кращим шляхом подолання протиріччя у співвідношенні духовного і тілесного, тваринного в людині (ендогенного, лише вітального), що кероване відчуттями і потягами. У Г. Сковороди це протиріччя «житія» (тварного) і «життя», з визнанням того, що ці «низькі» вітальні, «тварні» сили потребують обмеження та контролю (Сковорода, 1994а, с. 7). Варто зазначити, що поняття «життя» тут виступає конотацією понять «духовне», «людина», «існування», «серце» тощо. Ми наголошували (Бодак, 2021), що у релігійному визначенні ця атрибутивна ознака діяння Божого в його творінні, промислі та спасінні співіснує у взаємодії планетарних процесів та духовних явищ.

Григорій Сковорода не пов'язує досягнення стану гармонійної єдності і щастя із зовнішніми чинниками людського буття. «Щастя ані від наук, ані від чинів, ні від багатства...» (Сковорода, 1994а, с. 417). Цей стан гармонії із собою і світом філософ називає «миром душевним» і визначає його досягнення як «найперше дбання наше», адже немає користі «дістати у володіння цілий Всесвіт, а душу загубити?» (Сковорода, 1994а, с. 350). Важливим є те, що філософ урівноважує значимість «Всесвіту» і «душі». Як співвідношення цілого та частини – це рівнозначні рівні існування людини, адже, як говорить Г. Сковорода (1994а), беззаперечною є цінність життя кожної людини – «кожного без вибору дихання» і кожному «відчинено шлях до щастя» (Сковорода, 1994а, с. 331). «Бути щасливим», за вченням Г. Сковороди, визначає мету і призначення людського життя: «Ось же вам верхівка і квітка всього життя вашого, внутрішній світ, сердечна веселість, душевна міць ... Ось мир! – на заспокоєння думок, на радість серця, оживлення душі» (Сковорода, 1994а, с. 340–341); важливо при цьому «знайти самого себе» (Сковорода, 1994а, с. 340), адже «від пізнання себе самого входить у душу світло відання Божого, з ним шлях мирний щастя» (Сковорода, 1994а, с. 415).

Визначаючи мету людського життя, Г. Сковорода протиставляє «зовнішнє» і «внутрішнє» в ієрархії буттєвих цінностей і потреб людини: «...немає корисніше та важливіше, як

богомудро управляти не зовнішньою, домашньою, а внутрішньою душевною економією, тобто пізнати себе і зробити лад у серці своєму» (Сковорода, 1994а, с. 353).

Пізнання і розуміння людиною себе-в-собі, за Г.Сковородою, пов'язане з її духовно-тілесною природою, двояким розумінням буття як духовного і оречевленого, і при цьому наданням переваги першого над другим. Філософ говорить: «Підійми ж від землі думки свої і зрозумій людину в собі, від Бога народжену, а не створену в останній час життя» (Сковорода, 1994а, с. 177). Пізнання людиною свого призначення в бутті є не чисто розумовим актом, а духовним, морально-етичним вибором, утвердженням ідеалу самодостатності як визнання і прийняття своєї добротності і, водночас, недосконалості.

Зовнішня активність людини у вирішенні повсякденних проблем гальмує внутрішнє неповторно-особистісне начало людини. У цьому стані буденного буття особистість втрачає здатність здійснювати екзистенційний вибір – не марноти суєтного світу навколо себе, а власну «душу», шлях самопізнання і самовдосконалення (Сковорода, 1994а, с. 350). Г.Сковорода дає настанову керуватися інтересами власного «Я», берегти власну свободу як беззаперечну цінність, що, водночас, є шляхом усвідомлення значимості іншої людини: «... не лінуйся працювати для своєї власної вигоди й творити необхідне – тоді будеш вільний» (Сковорода, 1994b, с. 132).

Для досягнення стану щастя та прагнення справедливості Г. Сковорода обґрунтовує принцип «рівної нерівності»: «Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об'єму» (Сковорода, 1994а, с. 436), що допоможе людині не бажати надмірного, зайвого, позбавитися заздрості, ілюзорних бажань і хотінь, досягнути гармонії із собою і світом. Принцип «... нічого надміру» у сквородинському вченні є важливим для самопізнання і самореалізації особистості: «...Не той щасливий, хто бажає кращого, а той, хто задоволений тим, чим володіє...» (Сковорода, 1994b, с. 239). Водночас цей принцип у вченні Григорія Сковороди апелює до нашого відчуття і розуміння справедливості, яка не може бути тотожна рівності, оскільки заснована на моральності людини і влади, орієнтована на відновлення рівноваги у світі.

Висновки. Рефлексія над цивілізаційними викликами, які породжують та поглиблюють суперечності людського буття в просторово-часовому інтервалі сьогодення, спонукали нас проникнути в антрополого-філософський зміст феномену людяності як суто людської здатності в діях і діяльності виявляти співчуття і співпереживання до світу, себе та буття інших живих істот у ньому.

Концептуалізація проблеми буття людини та людяності скеровує наші дослідницькі пошуки до філософсько-теоретичних засад гуманізму, зокрема в репрезентації етичного вчення Григорія Сковороди. Встановлено його важливість для прикладних аспектів філософського знання в сьогоденні, утвердження гуманістичних засад та ідеалів, поваги до особистості, толерантності до інакшості Іншого/Чужого (за М. Бубером), який потенційно є твоїм партнером чи опонентом, визначення власних дій та діяльності як самопізнання і самореалізації, що відкривають для людини та людства перспективу досягнення стану гармонійної взаємодії і щастя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодак В. Світоглядні засади релігійної обрядовості в ціннісних вимірах нової парадигми освіти. Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Випуск 42. 61–70. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.4>
2. Сковорода Г. Твори : У 2 т. Київ : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. 528 с.
3. Сковорода Г. Твори : У 2 т. Київ : АТ «Обереги», 1994. Т. 2. 480 с.
4. Slim, Hugo. The power of humanity: on being human now and in the future. Humanitarian Action July 30, 2019. URL: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2019/07/30/power-of-humanity-being-human-now-future/>
5. Schwab, Klaus. The Fourth Industrial Revolution. What It Means and How to Respond. Foreign Affairs. 2015. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>

REFERENCES

1. Bodak, V. (2022). Svitohliadni zasady relihiinoi obriadovosti v tsinnisnykh vymirakh novoi paradyhmy osvity [Worldview foundations of the new paradigm of education]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*.

Seriia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 42, 61–70, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.4> [in Ukrainian].

2. Skovoroda, Gh. (1994 a). *Tvory : U 2 t.* [Works: In 2 vols]. Kyiv : AT «Obereghy», 1994. T. 1. 528 s. [in Ukrainian].

3. Skovoroda Gh. (1994 b). *Tvory : U 2 t.* [Works: In 2 vols]. Kyiv : AT «Obereghy», 1994. T. 2. 480 s. [in Ukrainian].

4. Slim, Hugo. (2019). The power of humanity: on being human now and in the future. Retrieved June December 12, 2021: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2019/07/30/power-of-humanity-being-human-now-future/>

5. Schwab, Klaus. (2015). The Fourth Industrial Revolution. What It Means and How to Respond. Retrieved June January 03, 2022: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>

УДК 130.123.1:37.01

ВОЗНЯК Володимир – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

ВОЗНЯК Ореста – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (oresta.voznyak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1257-471X>

ВОЗНЯК Степан – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (stepanwozniak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2268-5736>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.6>

Бібліографічний опис статі: Возняк, В., Возняк, О., Возняк, С., (2022). Принцип діалектичної суперечності та його філософсько-освітнє значення. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 44, 86–102, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.6>

ПРИНЦИП ДІАЛЕКТИЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ЙОГО ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЄ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. *Мета роботи.* У статті розкривається методологічна роль принципу діалектичної суперечності як основи класичної діалектики для сучасної педагогічної теорії та практики. **Методологія.** Засобами досягнення поставленої мети постає сама діалектика у її класичному варіанті, виражена через необхідні категоріальні зв'язки. Тим самим вона розуміється як логіка і теорія пізнання, до-ведені до етики, естетики і тим самим до мислячої педагогіки. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовується думка, що розуміння природи

діалектичної суперечності має серйозне філософсько-освітнє значення, оскільки може постати рефлексивною методологією дійсної педагогічної теорії та практики у плані пошуків рушійної сили розвитку освітнього процесу. При цьому варто брати до уваги, що суперечність у своїй істині є категорією сфери сутності, а не буття. Тому освітній процес варто розглядати не у виявах його наявного буття, а у вимірах сутності, тобто аналізувати спосіб побудови стосунків учасників педагогічного спілкування, саму форму їх спільності. Знання, що поступають у контекст освіти, повинні розкриватись як процес руху і результат розв'язання певних суперечностей розвитку науки, а не як готові результати пізнавального процесу. Рушійною силою виховання є реальні суперечності розвитку стосунків індивідів. При цьому слід розрізнявати внутрішні і зовнішні суперечності, бачити їх взаємні переходи, а також адекватно розуміти природу антагонізму як специфічного виду суто зовнішніх суперечностей. **Висновки.** Дослідження і вияв дійсних суперечностей як рушійної сили навчання і виховання – справа самої педагогічної науки, яка повинна підняти на рівень справжньої фундаментальної теорії. Філософське вчення про діалектичну суперечність не прикладаються ззовні до наявних реалій освітнього процесу. Проте воно здатне допомогти педагогічній думці та педагогічним практикам крок за кроком розв'язувати гострі суперечності, які пронизують сферу сучасної освіти, тим самим виводити її з кризового стану і доводити до такої форми здійснення, яка відповідає глибинній сутності самого освітнього процесу.

Ключові слова: діалектика, педагогіка, освіта, наявне буття, сутність, протилежності, суперечність, антагонізм.

VOZNIAK Volodymyr – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Head of the Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

VOZNIAK Oresta – Philosophy Doctor, Assistant Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, T. Shevchenka str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (oresta.voznyak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1257-471X>

WOZNIAK Stepan – *Philosophy Doctor, Assistant Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, T. Shevchenka str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (stepanwozniak@gmail.com)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2268-5736>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.6>

To cite this article: **Vozniak, V., Vozniak, O., Vozniak, S.,** (2022). Prynysyp dialektychnoi superechnosti ta yoho filosofovsko-osvitnie znachennia. [The principle of dialectical contradiction and its philosophical and educational value]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 86–10, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.6>*

THE PRINCIPLE OF DIALECTICAL CONTRADICTION AND ITS PHILOSOPHICAL AND EDUCATIONAL VALUE

Summary. *The goal of the article.* The article reveals the methodological role of the principle of dialectical contradiction as the basis of classical dialectics for modern pedagogical theory and practice. **Methodology.** The means of achieving the goal arises itself in its classical variant, expressed due to the necessary categorical ties. Thus, it is understood as logic and the theory of knowledge, pre-conducted to ethics, aesthetics and thus to thinking pedagogy. **Scientific novelty.** The article substantiates the idea that the understanding of the nature of dialectical controversy has a serious philosophical and educational significance, since they can figure a reflexive methodology of real pedagogical theory and practice in terms of searching for the driving force of the educational process. At the same time, it is worth taking into account that contradictions in their truth are the category of entity, and not being. Therefore, the educational process should be considered not in the manifestations of its actual existence, but in the measurements of the essence, that is, to analyze the way to build relationships of participants in pedagogical communication, the very form of their likeness. The knowledge that enters the context of education should be

disclosed as a process of movement and the result of solving certain contradictions in the development of science, and not as a finished results of the cognitive process. The driving force of education is the real contradictions of the development of individuals. It should distinguish internal and external contradictions, to rich their mutual transitions, as well as to adequately understand the nature of antagonism as a specific type of purely external contradictions.

Conclusions. *Research and manifestation of real contradictions as a driving force of training and education - the right of pedagogical science, which should raise to the level of genuine fundamental theory. Philosophical doctrine of dialectical contradiction is not applied from the outside to the existing realities of the educational process. However, it can help pedagogical opinion and pedagogical practices Step by step to solve acute contradictions that penetrate the scope of modern education, thereby bring it out of a crisis state and prove to such a form of implementation that corresponds to the deep essence of the educational process.*

Key words: *dialectics, pedagogy, education, actual existence, essence, opposition, contradiction, antagonism.*

Постановка проблеми. Стан сучасної педагогічної теорії повністю відповідає ситуації в усій сфері освіти: системна криза, почасти – катастрофа. Дослідженням з педагогіки притаманна повна методологічна безпорадність, яка маскується під так званий «методологічний плюралізм». На нашу думку, вагомою причиною такого явища є нехтування теоретичною діалектикою, яка є логікою і теорією пізнання. Провідним принципом діалектики постає принцип діалектичної суперечності, який розкриває істинне джерело розвитку.

Метою статті є розкриття змісту принципу суперечності у класичній діалектиці та його методологічного значення для педагогічної теорії та практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стосовно ж діалектики як методології у вітчизняних публікаціях, окрім ґрунтовного підручника В.П. Лисого (2014), можна зустріти лише деякі згадування про неї як один із можливих методів дослідження (Петрушенко, 2005, с. 28–53; Ліпін, 2018, с. 7–22). Один з авторів даної статті досліджував значення класичної

діалектики для педагогіки (Возняк, 2021), зміст категорії «розвиток» у діалектиці (Возняк, 2017), діалектику як логіку морального стосунку (Возняк, 2018), принцип всезагального зв'язку в діалектиці крізь призму концепту «всеєдність» (Возняк, 2020), діалектику якісних і кількісних змін стосовно освітніх інновацій (Возняк, Войтків, 2020), філософсько-освітній вимір природи поняття у діалектиці (Возняк, Хазін, 2021), увесь час стверджуючи при цьому необхідність застосування саме діалектики у контексті філософсько-освітнього дискурсу. Необхідно згадати фундаментальну працю з теорії діалектики київського філософа В.О. Босенка (2001) та його ж цікаву книгу, де ідеї теоретичної діалектики розгортаються у філософсько-освітній план, – «Воспитать воспитателя» (2004). Істотні питання природи діалектичної суперечності у контексті діалектичної логіки розкриваються у дослідженнях Ж.М. Абдільдіна (Абдильдин, 1987) та Г.С. Батищева (Батищев, 2021а, 2021б). В англійській філософській літературі можна вказати лише на публікації Девіда Бекхарста (1991), Славоя Жижека (2018) та Весси Ойтінена (2011), де звертається увага на істотні особливості діалектики як такої. Про роль і значення діалектики для педагогіки йдеться в працях російських науковців Е.В. Ільєнкова, Г.С. Батищева, В.В. Давидова, Г.В. Лобастова, Ф.Т. Михайлова, А.М. Шиміної, казахстанської дослідниці Н.В. Гусевої. Можна стверджувати, що у дослідженні самої категорії «суперечність» залишилось багато «білих плям», насамперед це стосується розуміння способів розв'язання суперечностей на різних рівнях. Також філософсько-освітній вимір діалектичного принципу суперечності практично *не висвітлений* у вітчизняній філософській, психологічній та педагогічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Проблема суперечності, мабуть, є центральною в усій теоретичній діалектиці, оскільки саме вона виразно виявляє її істотні особливості і постає найважливішою. До неї тяжіють і у ній переплетені усілякі інші аспекти та теми діалектики. Адже не випадково і небезпідставно діалектичну логіку, на відміну від формальної логіки як логіки розсудку, визначають саме як логіку суперечності.

Принципи *розвитку* та *всезагального зв'язку* окреслюють теоретичні засади діалектики як логіки і теорії пізнання. При

чому варто звернути увагу на те, що ці принципи треба брати не окремо, а в єдності, і не просто в єдності, а у *взаємопроникненні* (як, власне, один, єдиний принцип), оскільки всезагальність розвитку не можна зрозуміти поза всезагальним зв'язком, всеєдністю. Тим самим останній і не здійснюється поза всезагальним процесом розвитку. Розвиток є сутністю руху, це означає, що будь-який рух як зміна взагалі у своїй сутності виявляється розвитком, оскільки так чи інакше виступає стороною, моментом всезагального розвитку, причетний до нього, виконує свою особливу роль у цьому процесі – навіть коли у ньому, взятому окремо, безпосередньо спостерігається регрес чи руйнація. Брати щось окреме суто і тільки як окреме – діалектика не рекомендує, оскільки кожне одиничне вписане у ті чи інші відносини, зв'язки і тим самим постає моментом певної цілісності. Тим самим як і певна цілісність саме як «певна», окрема, виявляється моментом іншої, більш конкретної цілісності, яка не просто «вписана» у зв'язок усього з усім, але – відповідно до логіки всеєдності, всезагальне «все» містить в собі. Містить, звичайно, суто *ідеально* (якщо категорію «ідеальне» брати за Гегелем та Ільєнковим).

У подальшій аналітиці зазначені принципи конкретизуються через так звані «закони діалектики»: взаємний перехід якості і кількості, єдності і боротьби протилежностей та подвійного заперечення (заперечення самого заперечення). Другий закон діалектики можна назвати своєрідним принципом *діалектичної суперечності*, або діалектичним принципом суперечності.

Найпростіша форма руху, механічна, вже виявляє суперечливий характер, що схоплено у відомих апоріях Зенона Елейського. Якщо ми беремо механічний рух як зміну положення тіла у просторі і часі за звичною формулою: тіло, що рухається, у певний момент часу знаходиться «тут», а в інший – «там», то ми опишемо лише *результати* руху, а не самий рух як такий. Рух є суперечливою єдністю перервності і неперервності. Зенон, відкривши цей феномен, прийшов до висновку, що ми не можемо помислити рух без суперечності, значить, його не може бути. Проте не взагалі «не може бути», а лише у мислимому, ноуменальному світі, як і казав його вчитель Парменід (буття як істинний світ ерухоме). Гегель же, розглядаючи внесок Зенона в розвиток

діалектичної думки, цілком погоджується з давньогрецьким мислителем стосовно того, що ми не можемо помислити навіть найпростіший рух без відвертої суперечності, але при цьому додає: а ось саме так його і треба мислити, порушуючи канони формальної логіки – мислити через суперечність. Це не через якусь помилковість процесу нашої думки, або неохайність у роздумах і виразі думки через мову, а тому, що *суперечність і складає сутність руху* як такого, навіть найпростішого, механічного. Щоб схопити не поверхню, не просто явище, а саму сутність руху, треба висловити думку у *загострено суперечливій формі*: тіло, що рухається, в *той самий* момент часу знаходиться у даній точці – і не знаходиться в ній.

Були спроби прибічників формальної логіки уникнути цієї відверто заголеної суперечності через ретельне «уточнення термінів» (таких, як «момент часу», «точка», «знаходитись») ні до чого не привели, так само як і спроби розведення протилежностей за різними підставами (за взірцем «з одного боку», «з іншого боку»). Тут формальна логіка безпорадна.

В.О. Босенко (2001) неодноразово наголошує, що кожна річ у своїй сутності постає єдністю того, чим вона є, і того, що вона не є. З точки зору шановного здорового глузду – повна нісенітниця. І мало хто звертає увагу на певне уточнення: річ не просто як наявна і безпосередньо дана річ, а річ, узята у своїй *сутності*. Сутність же – це не сукупність «істотних, сталих ознак», а місце даної речі у певній системі, цілісності, її необхідні взаємозв'язки у складі інших речей, ансамбль відносин. Ось такий приклад з викладацької практики. Візьмемо ключ. Що його робить власне ключем? Те, що він металевий і саме такої форми? Він може бути і з іншого матеріалу та мати зовсім інший зовнішній вигляд. Ключем як власне ключем його робить те, що від здатний відкрити (в закрити) замок, причому – саме свій замок, а не будь-який. Отже, відношення до «свого другого», до свого замка необхідно входить в сутність ключа. Отже, ключ є ключем, тому що він **не** є замок. І водночас вірним буде й те, що ключ є ключем саме тому, що є замок. «Є» і «не є» – водночас і в тому ж самому відношенні, по відношенню до ключа, взятого у його сутності. Замок як «не-ключ» належить – причому з необхідністю – до сутності ключа, відношення до нього й утворює його,

ключа, сутність. Замок певним чином і присутній в ключі. Яким же чином присутній? – Ясно, що не матеріально, а ідеально.

Варто разом з Гегелем уважно розрізнявати сфери *наявного буття* (безпосереднього), *сутності* (опосередкованого) і *поняття* як вільного здійснення сутності. У першій сфері панує *перехід*, у другій – *рефлексія* (у суто гегелівському її розумінні), у третій – *розвиток*. Відповідно, і те, що після Гегеля назвали «законами діалектики» досліджується німецьким мислителем послідовно: у сфері безпосереднього – діалектика якості і кількості, у сфері опосередкованого – через діалектику «рефлексивних визначень сутності» (тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, основа) закон діалектичної суперечності, у сфері поняття – закон заперечення заперечення. Хоча, зазначимо, і у сфері наявного буття проступає діалектика суперечності якості і кількості, і заперечення заперечення (чисте буття – ніщо – становлення, якість – кількість – міра), і проступає (крізь поверхню «переходу») розвиток, але все це – у латентній формі, «в собі».

Отже, суперечність – це категорія сфери сутності. Сутність, за Гегелем, є істина буття, тобто постає як зняте буття. Як буття, узяте вглиб самого себе. Сутність є буттям, що опосередковує себе собою ж через свою негативність. Гегель (1974) стверджує, що «сутність постає відношенням із самою собою, лише будучи відношенням з іншим, проте це «інше» не є безпосередньо суцим, а виступає як покладене і опосередковане» (Гегель, 1974, с. 264). Таким чином, сутність постає буттям, що занурене у саме себе, тобто просте відношення сутності з собою є цим відношенням, покладеним як заперечення негативного, як опосередкування себе у самій собі самою собою. Така негативність не є зовнішньою до буття, а виступає його власною діалектикою, іншими словами, його істиною. Тоді сутність буде «буттям, що пішло у саме себе і стало суцим у самому собі. У такому разі стає зрозумілим, чому відмінність сутності від безпосереднього буття складає *рефлексія*, видимість у собі самій» (Гегель, 1974, с. 265). Сутність як зняття всього безпосереднього і є рефлексією як відмінне визначення самої сутності.

А ось яким чином у сутності існує «буття іншого»: у сфері сутності інобуття, на відміну від сфери безпосереднього, більш

вже не є «якісне інобуття, визначеність, границя, а як заперечення, що знаходиться в сутності і таке, що відноситься до самого себе, є разом з тим відношенням, відмінністю, покладеністю, опосередкуванням» (Гегель, 1974, с. 272).

Тотожність у сфері сутності не є абстрактним $A=A$, вона «є разом з тим відношенням, а саме негативним відношенням з собою або розрізненням себе від самого себе» (Гегель, 1974, с. 273). Тотожність є таким відношенням до самого себе, яке водночас, одразу ж постає як відмінність. Тотожність і відмінність виявляються співвідношенням позитивного (такого, що покладає) і негативного (такого, що заперечує). Гегель з цього приводу пише:

Відмінність в собі є істотна відмінність позитивного і негативного; перше є тотожне відношення з собою таким чином, що воно не є негативне, а друге розрізнене для себе таким чином, що воно не є позитивне. Оскільки кожне з них є самостійним, тому що воно не є друге, то кожне з них світиться видимістю в другому і є лише остільки, оскільки є друге. Розрізнення сутності є тому протипокладання, відповідно до якого відмінне має перед собою не взагалі друге, а своє друге, тобто кожне з розрізнених має своє визначення тільки у своєму відношенні з другим, рефлексоване у саме себе лише остільки, оскільки воно рефлексоване у друге. І точно так само відбувається з другим. Кожне є, таким чином, друге свого другого. (Гегель, 1974, с. 256)

Тим самим все сповнене протилежностей, якщо брати царину сутності. Ніде немає абстрактного «або-або», котре стверджується «законом виключного третього». «Все де-небудь існуюче є щось конкретне і, відповідно, щось у собі розрізнене і протилежне. Конечність речей і полягає у тому, що їх безпосереднє наявне буття не відповідає тому, що вони суть в собі» (Гегель, 1974, с. 280).

«Суперечність – ось що насправді рухає світом, і смішно говорити, що суперечність не можна мислити» (Гегель, 1974, с. 280). Звісно, суперечністю справа не може закінчитись і що вона знімає себе через саму себе. Але знята суперечність не є абстрактною тотожністю, тому що останнє саме є лише однією зі сторін протилежності. Найближчий результат покладеної як суперечність протилежності є *основа*, котра містить

у собі як зняті на зведені лише до ідеальних моментів і тотожність і відмінність.

Протилежності це сторони, моменти певної сутності, які водночас покладають одне одне і водночас заперечують (виключають) одне одне. Позитивне – те, що покладає, негативне – заперечує. Позитивне треба розуміти як рівним чином негативне, а негативне – як позитивне. Ототожнення таких протилежностей приводить до нової категорії – *основа*. З цього приводу Гегель пише:

Позитивне є те розрізнене, котре повинно бути для себе разом із тим не повинно залишатись байдужим до свого відношення зі своїм другим. Негативне повинно бути самостійним, бути негативним відношенням із собою, бути для себе, але разом із тим воно як негативне необхідно повинно мати це своє відношення із собою, своє позитивне, лише в другому. Обидва, отже, суть покладена суперечність, обидва суть в собі одне й те ж. <...> Як відмінність, що співвідноситься з собою, вона водночас вже проголошене і як тотожне з собою, і протилежне є взагалі те, що містить у самому собі одне та його друге, себе і своє протилежне. В-собі-буття сутності, визначене таким чином, є основа. (Гегель, 1974, с. 280)

Слід зазначити, що все сказане вище стосується саме *внутрішньої* суперечності. У своїй сутності кожне «щось» більше за саме себе, і тому є суперечливим. Що і постає рушійною силою його саморуху, саморозвитку.

Стосовно *внутрішніх* та *зовнішніх* суперечностей та природи антагонізму найбільш адекватною нам видається концепція В.О. Босенка (2001). Зазвичай вважається, що внутрішні суперечності є суперечностями всередині одного предмета, а зовнішні – між різними предметами. Однак як розуміти ось це «всередині предмета»? А якщо два різні і протилежні «предмети» укладають одну сутність, постаючи моментами, сторонами єдиної сутності? Київський філософ пояснює, що внутрішні суперечності є суперечностями *однієї сутності*, а зовнішні суперечності постають *міжсутнісними* суперечностями. У реальному світі внутрішні та зовнішні зв'язки багаторазово переплетені, і те, що в одному відношенні є внутрішнім, у другому – постає зовнішнім, і навпаки. Саме на це варто звертати теоретичну увагу і бути

гранично пильними. І пам'ятати, що справжнім *джерелом руху* є саме внутрішні суперечності, суперечності єдиної сутності.

Щодо антагонізму, то не варто вважати його особливим видом суперечності, до сторони «непримиримі». Антагонізм, згідно до концепції В.О. Босенка, є специфічним видом суто зовнішньої суперечності, коли на шляху розвитку однієї сутності постає інша сутність (або сторона єдності протилежностей іншої сутності) як певна перешкода. І тоді або перша сутність своїм розгортанням «зламає», розтрощить або відсуне перешкоду, або непоборність перешкоди придушить ту сутність, що розгортає свою єдність протилежностей, або вони обидві загинуть у зіткненні. Результат антагонізму – уламки. Проте антагонування здатне виконувати й позитивну роль у процесі розвитку, коли *усуває перешкоду* на шляху розвитку сутності. При цьому слід зазначити, що до ситуації антагонізму може доводити факт переростання внутрішньої суперечності у зовнішню, коди певні фактори заважають внутрішній суперечності розв'язуватись гармонійно.

Усе, сказане вище, має безпосереднє відношення до осмислення процесів навчання і виховання. Якщо суперечність є джерелом розвитку, то саме на її виявлення і розгортання варто зосереджувати освітній процес. В.О. Босенко пише:

Справжній педагог уміє так повести справу, що у ході руху пізнання самого слухача виникають і розв'язуються суперечності, а не подаються інформативно готові положення, котрими викладач обдаровує ззовні молоду людину і котрі тільки й залишається брати до відома, фіксувати, запам'ятовувати. Останнє є нудним. І це зрозуміло, адже рушійними у пізнанні, як і у всілякому розвитку взагалі є не зовнішні, а внутрішні суперечності. Розв'язання внутрішньої суперечності як раз і викликає задоволення від роботи (Босенко, 2004, с. 220).

Отже, знання не повинні подаватись учням в «готовому» вигляді як відповіді на невідомо які питання. Потрібно активувати самі *питання*, які ставила та чи інша наука у процесі свого історичного розвитку, оскільки будь-яка віднайдена наукою істина є результатом розв'язання певної суперечності. Ось у такі суперечності і треба вводити учня і рухатись разом з ним за логікою їх розгортання. Однак це ж стосується і виховання,

яке повинно розв'язувати істотні, змістовні, внутрішні суперечності, що присутні у формах спілкування учасників освітнього процесу.

Мислення, за Кантом, є насамперед «здатність судження», тобто вміння конкретно підводити окремі явища під загальне правило, тому що якогось особливого «правила» для такого підведення немає і бути не може. А тут вже, скажемо ми, – суперечність між одиничним і загальним. Навчання одним «правилам розуму не додає. Із Кантом погоджується Е.В. Ільєнков: «Вірно, що здатність (уміння) мислити неможливо “вдовбати” в череп у вигляді суми “правил”, рецептів. <...> У вигляді “алгоритмів” у череп можна “вкласти” лише механічний, тобто дуже глупий “ум” лічильника-обчислювача, але не ум математика» (Ільєнков, n.d.). Потрібно організувати процес засвоєння знань, процес засвоєння розумової культури так, як організовує тисячі років найкращий вчитель – життя. А саме так, щоб у ході цього процесу дитина постійно була змушена тренувати не тільки (і навіть не стільки) здатність запам'ятовувати, скільки здатність самостійно вирішувати завдання, що вимагають мислення у власному та точному сенсі слова. Саме *суперечність* стає рушійною силою ума:

всяке дійсне питання, що виростає з гуці життя і нерозв'язне за допомогою вже відпрацьованих, звичних і заштампованих рутинних способів, завжди формулюється для свідомості як формально-нерозв'язне протиріччя. А ще точніше – як “логічна” суперечність, нерозв'язна суто логічними засобами, – тобто низкою чисто механічних, машиноподібних операцій над раніше заученими “поняттями” (а ще точніше – над “термінами”) (Ільєнков, n.d.).

Отже, щоб школа набула здатності вчити мислити, вона повинна оволодіти категорією «суперечність». Але це вже – *висока діалектика*. Значить, *педагогічне мислення*, яке відповідає своєму сутнісному покликанню, повинно бути *відверто діалектичним*.

Традиційна ж, нинішня педагогіка намертво зрослась з горезвісною тріадою «знання, вміння, навички», а тому їй до діалектики – *«дистанція огромного размера»*. Виходить, що знати – це не вміти, а вміти – не знати. Спершу даються знання у вигляді готових рішень, правил, а вже потім – вміння їх застосовувати в тому чи іншому випадку (краще – на наочних прикладах). Іноді

«знання» з цієї тріади навіть трактуються як проста інформація. Де вже за таких «розкладів» бути стурбованим формуванням «здатності судження»!..

Висновки. Так які ж саме внутрішні суперечності притаманні освітньому процесу і як їх треба розв'язувати? На це питання автори не мають відповіді, оскільки поділяють думку В.О. Босенка, що філософи не повинні підміняти собою педагогів і брати *на себе їх роботу*, виконувати її за них. «Педагоги самі повинні робити всі свої педагогічні справи (теоретичні і практичні), включаючи і вирішення тих питань, котрі без філософії, без діалектичного мислення <...> не вирішити» (Босенко, 2004, с. 15). А ось справа філософів полягає у тому, щоб навчити власне діалектичному способу мислення, забезпечити відповідними категоріями, всезагальними поняттями та мистецтвом оперування ними, вмінню доводити до розуміння суперечності і розкриття сутності. Сама педагогічна наука повинна піднятися на рівень справжньої фундаментальної теорії, а педагогічні практики – оволодівати крок за кроком новим (власне діалектичного типу) педагогічним мисленням.

З іншого боку, автори даної статті є викладачами філософії, педагогами, значить – вони не можуть не бути стурбованими питанням про ті суперечності, у які вводяться їх студенти у процесі вивчення філософії, які власне суперечності їх особистісного буття розв'язуються у процесі освоєння філософських знань. Цей бік проблеми – серйозна тема для подальших роздумів та досліджень

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдильдин Ж.М. Противоречие. *Диалектическая логика. Категории сферы сущности и целостности*. Алма-Ата : Изд-во «Наука» Каз. ССР, 1987. С. 42–80.
2. Батишев Г.С.а Освоение знания и диалектическое противоречие. *Батищев Г. С. Труды по диалектике*. В 2-х т. Т. 1. Алматы : КФК, 2021. С. 94–104.
3. Батишев Г.С.б Противоречие как категория диалектической логики. *Батищев Г. С. Труды по диалектике*. В 2-х т. Т. 1. Алматы : КФК, 2021. С. 126–264.
4. Босенко В.А. Воспитать воспитателя. Заметки по философским проблемам педагогики и педагогическим проблемам философии. Киев: Всеукраинский союз рабочих, 2004. 352 с.

5. Босенко В.А. Всеобщая теория развития. Киев, 2001. 468 с.
6. Возняк В.С. Діалектика: принцип всезагального зв'язку. *Людознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 40. С. 20–33. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200798>
7. Возняк В.С. Особенности диалектического понимания категории «развитие». *Людознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. О. Ткаченко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 34. С. 32–43.
8. Возняк В.С. Значення класичної діалектики для педагогіки. *Людознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 42. С. 87–103. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.6>
9. Возняк В.С. Диалектика как логика нравственного отношения. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 39. С. 35–45. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-472.7.39.139565>
10. Возняк В.С., Войтків Л.В. Інновації в освіті: діалектика якісних змін. *Людознавчі студії.* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Ю. Шабанова (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 41. С. 39–54. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.3>
11. Возняк В.С., Хазін В.О. Розуміння природи поняття в діалектиці: філософсько-освітній вимір. *Людознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 43. С. 19–25. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>
12. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Т. 1. М. : Мысль, 1974. 452 с.
13. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить! [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/sch/schola.html>
14. Ліпін М.В. Освіта в модифікаціях сучасного світу. Київ : Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2018. 340 с.
15. Лисий Василь. Діалектика : навч. посібник. Львів : НЛУ імені Івана Франка, 2014. 480 с.
16. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія. Львів, Асхіл, 2005. 296 с.
17. Bekharst, D. Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov. New-York, Cambridge university press, 1991.

18. Zsizsek, Slavoj (2018). Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism. Retrieved from <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>

19. Oittinen, Vesa (2011). Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. *Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism*. Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen. Retrieved from https://doi.org/10.1163/9789004246928_006

REFERENCES

1. Abdildin, Zh.M. (1987). Protivorechie. *Dialekticheskaya logika. Kategorii sferyi suschnosti i tselostnosti* [Contradiction]. In *Dialectical logic. Categories of the sphere of essence and integrity*. Alma-Ata : Izd-vo «Nauka» Kaz. SSR (42-80) [in Russian].

2. Batischev, G.S. (2021a). Osvoenie znaniya i dialekticheskoe protivorechie [Assimilation of knowledge and dialectical contradiction]. *Batischev G.S. Trudy po dialektike* [Works on dialectics]. V 2-h t. T. 1. Almaty : KFK (pp. 94–104) [in Russian].

3. Batischev, G.S. (2021b) Protivorechie kak kategoriya dialekticheskoy logiki [Contradiction as a category of dialectical logic]. *Batischev G. S. Trudy po dialektike* [Works on dialectics]. V 2-h t. T. 1. Almaty : KFK (pp. 126–264) [in Russian].

4. Bosenko, V.A. (2004). Vospitat` vospitatelya. Zаметki po filosofskim problemam pedagogiki i pedagogicheskim problemam filosofii [Educate a teacher. Notes on the philosophical problems of pedagogy and the pedagogical problems of philosophy]. Kiev : Vseukrainskij soyz rabochikh [in Russian].

5. Bosenko, V.A. (2001). Vseobschaya teoriya razvitiya [General Development Theory]. Kiev. 468 p. [in Russian].

6. Voznyak, V.S. (2020). Dialektika: princzip vsezagal`nogo zv'yazku [Dialectics: the principle of universal connection]. In *Lyudinoznavchi`studi`yi: zbirnik naukovikh prac` Drohobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seri`ya «Filosofiya», vip. 40* (20–33). In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 40* [in Ukrainian]

7. Voznyak, V.S. (2017). Osobennosti dialekticheskogo ponimaniya kategorii «razvitiye» [Features of the dialectical understanding of the category «development»]. In *Lyudinoznavchi`studi`yi: zbirnik naukovikh prac` Drohobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seri`ya «Filosofiya» / red kol. O. Tkachenko (golovnij redaktor) ta i n. Vipusk 34* (32–43). In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 43*. Drohobich : Red.-vid viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Russian].

8. Voznyak, V.S. (2021). Znachennya klasychnoyi dialektiky dlya pedahohiky [The value of classical dialectics for pedagogy]. In *Lyudinoznavchi`studi`yi:*

zbirnik naukovikh prac' Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seri`ya «Filosofi`ya», vip. 42 (87–103). In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 42* [in Ukrainian]

9. Voznyak, V.S. (2018). Dialektika kak logika npravstvennogo otnosheniya [Dialectics as the logic of moral attitude]. In *Problemi gumanitarnikh nauk : zbirnik naukovikh prac' Drogobiczkogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya». № 39*. In *Problems of the Humanities: Collection of Science Practitioners of the Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Seria «Philosophy». № 39*. Drogobich : Vidavnichij vidid DDPU imeni Ivana Franka, 35–45 [in Russian].

10. Voznyak, V.S., Vojtkiv, L.V (2020). Innovacziyi v osviti: dialektika yakisnikh zmin [Innovations in education: the dialectic of qualitative change]. In *Lyudinoznavchi studiyi : zbirnik naukovikh prac' Drogobiczkogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya». Vipusk 41 / red. kol. Yu. Shabanova (golovnij redaktor) ta in*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 41 / ed. count Yu. Shabanova (chief editor) and other*. Drogobich : Vidavnichij dim «Gelvetika», 39–54 [in Ukrainian].

11. Voznyak, V.S., Hazin, V.O. (2021). RozumInnya prirodi ponyattya v dIalektitsI: filofsosko-osvitniy vimIr [Understanding the nature of the concept in dialectics: philosophical and educational dimension]. *LyudinoznavchI studiyi. SerIya «FilosofIya» : zblrnik naukovih prats Drogobitskogo derzhavnogo pedagogIchnogo unIversitetu ImenI Ivana Franka / red. kol. N. Skotna (golovniy redaktor) ta in*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy»* (Issue 37), (pp. 19-25). Drogobich : Vidavnichiy dim «Gelvetika». URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3> [in Ukrainian]

12. Gegel', G.V.F. (1974). *Entsiklopediya filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. T. 1. Nauka logiki*. Moscow : Mysl' [in Russian].

13. Ilenkov, E.V. (n.d.). Shkola dolzhna učit myslit! [School must teach to think!]. Retrieved from: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/sch/schola.html> [in Russian].

14. Lipin, M.V. (2018). *Osvita v modifikaciyah suchasnogo svitu [Education in modifications of the modern world]*. Kiyiv : Kiyivskij nac. torg.-ekon. ekonom. un-t [in Ukrainian].

15. Lisij, Vasil'. (2014). *Dialektika : navch. posibnik [Dialectics: a textbook]*. L'viv: NLU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

16. Petrushenko, V.L. (2005). *Filosofiya znannya: ontologiya, epistemologiya, aksiologiya [Philosophy of knowledge: ontology, epistemology, axiology]*. Lviv, Ashil [in Ukrainian].

17. Bekharst, D. (1991). *Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov*. New-York, Cambridge university press.

18. Zsizsek, Slavoj (2018). *Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism*. Retrieved from <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>

19. Oittinen, Vesa (2011). Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. *Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism*. Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen. Retrieved from https://doi.org/10.1163/9789004246928_006

ГЕГЕЧКОРІ Олександр – доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національна академія Національної гвардії України, 3, майдан Захисників України, м. Харків, Україна, індекс 61003(gealvahh@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-2708>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.7>

Бібліографічний опис статті: Гегечкорі, О., (2022). Військова субкультура та її соціально-філософський аналіз. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 103–117, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.7>*

ВІЙСЬКОВА СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Анотація. *Метою статті є здійснення соціально-філософського аналізу військової субкультури. Розглянуто погляди щодо особливостей військової субкультури розвитку соціум, а також ряд важливих функцій: змістовна, виховна, мотиваційна, селекційна, комунікативна, стабілізаційна, захисну (або оптимізаційну). Наведено сегменти військової культури. За допомогою «субкультурної палітри» здійснюється соціальна ідентифікація людей, в структурі «культурного надбання» військової спільноти виділені її основні компоненти: корпоративні атрибути, символи, ритуали. Досліджено точку зору щодо армійського життя та зміни, які відбуваються в умовах професіоналізації збройних сил, що субкультура є важливим чинником системотворення та ідентифікації військової життєдіяльності. При аналізі проблем, пов'язаних з корпоративними атрибутами, символами та ритуалами паралельно розглянуто і ряд питань, що мають безпосереднє відношення до другого важливого компонента субкультури – ціннісних орієнтацій членів військової організації. Це цілком закономірно, адже як уже зазначалось, всі компоненти армійського «культурного репертуару» перебувають у взаємодії, це те, що люди вважають основоположним для свого життя, що формує ціль та мотиви їхньої*

діяльності. Загалом у структурі цінностей армійської служби прийнято виділяти декілька їх груп або напрямків. Останні можуть бути як загальними для всіх категорій військових, так і окремими, особливими, для солдатів-строковиків, для солдатів-контрактників, для офіцерів тощо. Дано короткий аналіз військового етикету як стереотипу поведінки, формою поводження людей в погонах, в основі яких здебільшого лежать традиції (звичаї), принципи моралі та статутні вимоги. Він допомагає зрозуміти неординарність, престижність армійської професії, усвідомити особливі характерні риси її представників. Вивчено особливості національного характеру та військово-корпоративні цінності офіцера.

Ключові слова: військо, культура, субкультура, цінності, етика, етикет.

GEGECHKORI Alexander – Associate Professor at the the Social and Law subjects Department, National Academy of the National Guard of Ukraine, 3, Zakhysnykiv Ukrainy Sq., Kharkiv, Ukraine, postal code 61003, (gealvahn@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-2708>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.7>

To cite this article: Gegechkori, O., (2022). Viiskova subkultura ta yii sotsialno-filosofskyi analiz [Military subculture and its socio-philosophical analysis] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 103–117, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.7>

MILITARY SUBCULTURE AND ITS SOCIO- PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Summary. *The aim of the article is to carry out a socio-philosophical analysis of the military subculture. Views on the features of the military subculture of the development of society, as well as a number of important functions: substantive, educational, motivational, selection, communication, stabilization, protection (or optimization). Segments of military culture are given. With the help of the "subcultural palette" the social identification of people is*

carried out, in the structure of the "cultural heritage" of the military community its main components are highlighted: corporate attributes, symbols, rituals. The point of view on the army life and the changes that take place in the conditions of professionalization of the armed forces, that the subculture is an important factor in the systematization and identification of military life, is studied. In analyzing the problems associated with corporate attributes, symbols and rituals, a number of issues directly related to the second important component of the subculture— the value orientations of members of the military organization— were considered in parallel. This is quite natural, because as already mentioned, all components of the army's "cultural repertoire" are in interaction, this is what people consider fundamental to their lives, which forms the purpose and motives of their activities. In general, in the structure of values of military service it is accepted to allocate some of their groups or directions. The latter can be general for all categories of military, as well as separate, special, for conscripts, for contract soldiers, for officers, and so on. A brief analysis of military etiquette as a stereotype of behavior, a form of behavior of people in uniform, which is mostly based on traditions (customs), principles of morality and statutory requirements. It helps to understand the unusualness, prestige of the military profession, to understand the special characteristics of its representatives. Peculiarities of national character and military-corporate values of the officer are studied.

Key words: *army, culture, subculture, values, ethics, etiquette.*

Постановка проблеми. З метою створення якісно нової ефективно діючої моделі військової організації України здійснюються різносторонні реформи. При цьому дуже важливо, щоб із «реформаційної купелі» не було виплеснуто провідні первинні сегменти субкультури, яку в цілому можна вважати своєрідним становим хребтом армійського соціуму.

Мета цієї статті – віднайти в ході структурно-елементного аналізу вітчизняної військової культури провідні первинні сегменти, які вступають в суттєву суперечність із загальноармійськими реформами та невирішеними життєвозначущими проблемами у Збройних Силах і нашому суспільстві в цілому.

Енциклопедичні словники трактують субкультуру (букв. – підкультуру) як культуру окремої соціальної спільноти (групи,

класу, регіону, конфесії тощо), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства (Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. 2002. С. 536).

Дана дефініція виникла в англomовній соціології, нею спочатку позначали процеси, що відбуваються у кримінально орієнтованому молодіжному середовищі. З 60-х років ХХ ст. її зміст дещо змінився. До субкультури як правило, відносять корпоративну архітекtonіку, сленг, нормативні погляди, ціннісні орієнтації, символи, ритуали і тому інше, тобто все те, у чому відбивається особливе світосприйняття та стиль життя членів певної соціальної організації. Не є винятком у цьому плані і специфічна військова культура.

За допомогою «субкультурної палітри» здійснюється соціальна ідентифікація людей. Деякі науковці ще називають даний феномен організаційною культурою, причому по-різному розуміють його зміст, зокрема, як:

- автономне культурне утворення у межах домінуючої культури;
- специфічний спосіб диференціації регіональних та національних культур;
- спосіб визначення та опису незначних культурних змін, що відбуваються у межах домінуючої культури;
- особливу форму організації людей;
- сукупність норм і цінностей, що протистоять традиційній культурі та інтерпретуються нею як чуже, негативне, що порушує її цілісність.

Можна здійснити й інші визначення субкультури сучасними авторами.

- Будь яка субкультура виконує ряд важливих функцій, а саме:
- змістовну функцію – відтворення змісту і завдань соціальної організації;
  - виховну функцію – сприяння усвоєнню членами організації існуючих способів поведінки та адаптації їх в соціальній структурі;
  - мотиваційну функцію – забезпечення адекватності уявлень членів організації про професійну чи іншу діяльність і відносини в даній спільноті;
  - селекційну функцію – організація контролю, який дозволяє відсівати нелояльних і залишати лояльних членів корпоративної системи;

– комунікативну функцію – здійснення зв’язків із зовнішнім світом, в тому числі з метою пропаганди іміджу соціальної організації та врахування загальної громадської думки щодо його підвищення;

– стабілізаційну функцію – забезпечення нормального функціонування організації в екстремальних умовах;

– захисну (або оптимізаційну) функцію – підтримання на належному рівні постійної конкурентоспроможності соціальної організації (М. Богатырев. Организационная культура предприятия: основные подходы к управлению. 2005. С. 104–111).

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Якщо вести мову про стан теоретичного осмислення феномену субкультури стосовно військової сфери, то слід зазначити, що в наукових публікаціях він відтворений фрагментарно. Певний доробок у творче висвітлення окремих аспектів військової культури внесли Н. Катцер, Н. Макаренко, О. Григор’єв, А. Жаров, А. Солнишкіна та інші. Найбільш вдалу логіку дослідження феномену військової культури пропонує Н. Макаренко, вважаючи за доцільне розглядати його в руслі трьох підходів: структурно-елементного, функціонального та історичного (Макаренко Н.Г. Соціальний-філософський аналіз військової культури (методологічний аспект). С. 59–63).

Основний матеріал. З огляду на розмаїття і важливість завдань (функціональних обов’язків), які виконує означений тип або вид субкультури на його глибоке історичне коріння, а також враховуючи пріоритети та специфічні ознаки армійської служби, в структурі «культурного надбання» військової спільноти можна виділити, на нашу думку, такі основні складки (компоненти):

а) корпоративні атрибути, символи, ритуали;

б) ціннісні орієнтації військовослужбовців;

в) професійна етика та етикет.

При цьому кожен з названих компонентів базується одночасно на «трьох китах»: традиціях, звичаях і законах. Атрибути, символи, ритуали, цінності та етичні норми разом з традиціями, звичаями і законами перебувають у постійній взаємодії, визначають характер і специфіку один одного, забезпечують збереження субкультури в цілому.

Відповідно до поставленого в даному дослідженні завдання перейдемо до пошуку в складниках військової культури первинних

сегментів, на які руйнівню діють окремі нововведення породжені реформами в Збройних Силах України, та невирішені застарілі проблеми в армійській і загальносуспільній життєдіяльності.

Відтак звернемось до першого компонента. Зазвичай корпоративні атрибути, символи та ритуали характеризують більше зовнішні ознаки військової культури. Між тим вони несуть в собі і значну і внутрішню інформацію. Скажімо, будь-яка військова частина починається з контрольно-перепускного пункту (КПП). Цей обов'язковий армійський атрибут окрім забезпечення безпосередньо контрольно-перепускного режиму представляє собою певну межу або певний кордон між двома різними світами – військовим і цивільним. У зв'язку з реформуванням Збройних Сил такий кордон однозначно буде зруйновано, так як більшість господарських та домашніх робіт на території військової частини вже виконується і передбачається виконувати вільнонайманими працівниками, цивільними виробничими службами. Отже в армійському середовищі співіснуватиме декілька різних видів професійної діяльності, декілька не схожих між собою світоглядів, стилів поведінки тощо. Одним словом, лише зміни в організаційній структурі можуть поступово перетворити армію в напіввійськову організацію. Остання при змішаних формах життєзабезпечення не застрахована від неузгодженостей, дисбалансу в управлінських функціях, від можливого організаційного хаосу в цілому у збройних формуваннях. Адже одна справа, коли діють договірні відносини, і інша, коли функціонує чітка система субординації.

Після відомих заяв наших державних діячів щодо повного переведення військової служби на контрактну основу неодмінно, якщо це станеться, «кане в літу» і такий важливий армійський атрибут як солдатська казарма. По великому рахунку це не тільки (і не стільки) будівля, житлове приміщення, це, насамперед, глибинний пласт субкультури.

Саме казарма визначає, «персоніфікує» традиційний устрій «сімейного» солдатського життя; систему формальних і неформальних взаємостосунків; армійський лексикон; певні ритуальні дії; різноманітні форми солдатської народної творчості; прояви естетики (краси) у зовнішній одноманітності, зразковому прояву і чіткій організації військового побуту тощо. Нарешті, у зв'язку

з ліквідацією строкової служби зникне саме поняття «військова повинність», тобто священний конституційний обов'язок кожної молоді людини чоловічої статі пройти відповідну школу гарту, вишколу і мужності, всебічно підготувати себе до збройного захисту в разі потреби Вітчизни.

Чого більше – плюсів чи мінусів – отримає армія, держава, суспільство в разі відмови від строкової служби покаже час. Але поки що ініціатори реформ не враховують ряд важливих обставин. Армія, як відомо, окрім сфери набуття якостей «справжніх чоловіків», є також місцем початкового соціального і професійного становлення для значної частини юнаків, свідомо вибраним засобом самореалізації та саморозвитку молоді особи. Саме завдяки обов'язковому призову військова служба так чи інакше залучена до життєвих планів та цілей молоді, при чому навіть тоді, коли реальне майбутнє когось із цієї когорти пов'язане з позаармійським середовищем. Військова повинність, будучи сьогодні, невід'ємною частиною або періодом цілісного чоловічого буття, завтра в результаті її скасування може стати крахом чийхось сподівань, викликати певне розчарування, роздратування, переживання особистої незатребуваності, соціальної неповноцінності, недосконалості тощо.

А хіба хтось не знає, що ті, хто побував за призовом в армії, складала і складають надійний резерв для контрактної служби? Згодом такий резерв природно буде вичерпано, і курс молодого бійця уже для контрактника, як і інші обов'язкові етапи солдатського «кар'єрного» росту знову стануть нормою, аналогічним часовим і організаційним затратним механізмом для війська, яке існує сьогодні.

Треба, мабуть, рахуватись і з фінансовими можливостями держави, на чому далі ми зупинимось більш детально. Так чи не краще зберегти хоча б частково строкову службу, а там, де необхідно, розширити, посилити контрактну службову діяльність? Потрібну змішану модель сьогодні практикують більшість європейських країн на які бажає бути схожою Україна.

Одним з найбільш яскравих культурних маркерів захисника Вітчизни і в цілому Збройних Сил є військова форма одягу. Вона однозначно виступає в якості і корпоративного атрибуту, і корпоративного символу. Форма одягу з розміщеними на ній знаками

розрізнення, емблемами, шевронами нагородами не тільки виокремлює військовослужбовця серед інших категорій громадян, засвідчує його приналежність до певного чину (рангу), формування чи виду Збройних Сил, але й визначає моральне обличчя, душу, правовий статус даної особистості. Людина у військовій формі не належить сама собі, вона уособлює окремий відповідальний вид державної служби, є носієм корпоративних цінностей, що зобов'язує її не виходити за межі дозволеного. Як відомо, статут внутрішньої служби Збройних Сил України нормативно закріплює обов'язок кожного військовослужбовця дотримуватись правил носіння форменого одягу, виконувати, перебуваючи у професійному вбранні, спеціальне військове вітання, проявляти ввічливість при спілкуванні з цивільними особами, не порушувати громадянський порядок.

Військова форма одягу – це також культурний патерн, який застерігає людину в погонах не займатися комерційною та політичною діяльністю. Ряд науковців і спеціалістів у зв'язку з цим пропонує поряд з вже існуючими обмеженнями заборонити в законодавчому порядку військовослужбовцям у військовому одязі брати участь у масових акціях, що проводяться політичними партіями і громадськими організаціями. На наш погляд, без подібного доповнення діючих правових актів можна спокійно обійтися. Сьогодні взагалі рідко зустрінеш військовика у своєму професійному вбранні поза службою – у театрі, на стадіоні, у церкві, в інших місцях масового збору громадян. Навіть офіцери не вважають доречним, соромляться, а то й просто бояться носити форму у цивільному середовищі. Причина при цьому ними висувається одна: щоб не привертати до своєї персони підвищеної уваги з боку оточуючих. Як справедливо зазначає С. Скурихін, з атрибуту, що формує особистість військовослужбовця, форма все більше перетворюється просто в робочий одяг (Скурихін С. Правовий менталітет офіцерів Збройних Сил України. 2006. С. 109–112).

Таке відношення господаря до свого мундиру свідчить про те, що в суспільстві не все гаразд з правовим та соціальним статусом захисника Вітчизни. А відтак даний сегмент субкультури вступає в явну суперечність з нинішніми не завжди результативними підходами до облаштування армійського і суспільного

життя, з невіршеними державою питаннями стосовно кардинального захисту (в прямому і переносному значенні цих слів) честі військового мундира.

В низці корпоративних ритуалів не можна не звернути увагу на військову присягу. Ритуал прийняття присяги – по суті священне дійство, під час якого надається людині своєрідна перепустка до глибоко усвідомленого виконання обов'язків військової служби, здійснення в разі необхідності пожертви свого життя заради суспільних інтересів. Щоб зробити відповідальний крок, а саме поклястися на вірність Батьківщині, потрібні принаймні три речі.

По-перше. Майбутній воїн повинен мати хоча б первинні духовні (моральні) підвалини, котрі дозволяють йому щиро-сердно дати відповідь на елементарні запитання: для чого він іде в армію, чи готовий він до подолання всіх труднощів військового життя, що для нього означає поняття «Батьківщина», «захист Вітчизни», «патріотизм», «жертвність» тощо.

По-друге. Нічого не варто клятва, якщо військова діяльність для тих, хто пов'язує з нею свою долю, буде зводитись до простого відбування повинності, примусової (навіть коли вона оплачувана) служби, а не перетворюватись на власну потребу, в духовне звершення. Причому перетворюватись не стільки керуючись наказами командира або вимогами статуту, скільки під контролем власної совісті, розуму «настояному» на тій же совісті або іншого внутрішнього регулятора чи взірця (для віруючої особи, скажімо, того ж Бога).

По-третє. Військова присяга тоді має сенс, силу, цілеспрямованість, зобов'язує не на словах, а на ділі боронити рідну землю, коли той, хто присягає на вірність народу, Вітчизні, постійно відчуває на собі всебічну турботу, підтримку, шану з боку держави.

Як бачимо, при аналізі проблем, пов'язаних з корпоративними атрибутами, символами та ритуалами паралельно було задіяне для розгляду і ряд питань, що мають безпосереднє відношення до другого важливого компонента субкультури – ціннісних орієнтацій членів військової організації. Це цілком закономірно, адже як уже зазначалось, всі компоненти армійського «культурного репертуару» перебувають у взаємодії.

Ціннісні орієнтації – це те, що люди вважають основоположним для свого життя, що формує ціль та мотиви їхньої

діяльності. Загалом у структурі цінностей армійської служби прийнято виділяти декілька їх груп або напрямків. Останні можуть бути як загальними для всіх категорій військових, так і окремими, особливими, для солдатів-строковиків, для солдатів-контрактників, для офіцерів тощо. Наприклад, система цінностей офіцера умовно розподіляється наступним чином: цінності військово-корпоративного характеру; військово-професійні; прагматичного плану; фізичного розвитку, а також романтичні цінності.

Військово-корпоративні цінності офіцера пов'язані з належністю його до складу елітарної групи, що виконує особливі суспільні (державні) функції. Своє відтворення цієї напрямком отримав у Кодексі честі офіцера Збройних Сил України, зміст якого розкривається через категорії «Батьківщина», «патріотизм», «мужність», «вірність присязі», «готовність до самопожертви», «бездоганне виконання службових обов'язків», «честь», «порядність», «лицарський дух» тощо. Адже часто держави, особливо після війн, стають ареною на якій формується свержвоінственна чоловіча субкультура, яка сформувалася під впливом хворобливого досвіду війни. Чоловіки – представники військового покоління, активно проявляють себе в цій субкультурі, черпають силу в доктрині гіпернаціоналізма і поділяють готовність використовувати насильство заради придушення різноманітних загроз, а також помсти за приниження, нібито пережиті по милості зовнішніх і внутрішніх ворогів, з метою вимостити шлях до національного відродження.

В наш складній час, коли в буденному житті відбувається переоцінка багатьох цінностей, дуже актуальним є завдання не втратити, не порушити, підтримувати різними засобами на належному рівні високі ідеали, суспільно значущі устремління, прагнення військової людини. Особливої уваги в цьому відношенні заслуговує армійська еліта – офіцерський корпус.

Офіційний статус, дійсне (реальне) провідне місце і роль командира у війську та його інші статутні прерогативи, як правило, саморегулюють духовні засади офіцера. Тому важливо на хвилі демократії не допустити розбалансування єдності прав і обов'язків офіцерів, руйнування загальноармійських принципів єдиноначальності, чиношанування тощо. До чого може

привести поспішне непомірковане запровадження тих чи інших демократичних процедур в Збройних Силах вчить історія, у тому числі славнозвісний «Наказ № 1», виданий в російській армії відразу після звершення буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 року. Вимога, яка червоною стрічкою проходила через весь цей документ «нічого не робити без дозволу солдатів», впродовж декількох місяців зруйнувала армію, привнесла в її лави анархію, безвладдя і безлад.

Нині не мало каменів спотикання для командирів і начальників має запроваджений в Україні громадський (цивільний) контроль за армійською життєдіяльністю. Часто-густо на офіцера покладається виконання не властивих для нього обов'язків, коли йому доводиться, що називається, няньчити солдатів. Про це свідчить, наприклад, встановлений у військових частинах порядок нічного чергування офіцерів у солдатських казармах, періодично «тілесного обстеження» ними особового складу на предмет виявлення синців та встановлення причин їх появи тощо. Мета подібних акцій – прагнення вищих військових командирів, зважаючи на «не дрімлюче око» солдатських методів створення ними різноманітних громадських комітетів, а також всюдисущих ЗМІ, застрахувати себе від будь-яких надзвичайних подій у ввіреніх їм колективах. Ось і працюють офіцери на вимогу старших начальників в якості сторожа або няньки. Мимоволі виникає наступне запитання: а чим в такому разі займаються в армії молодші командири? Так можна викривити систему субординації довести до абсурду, до її саморуйнування. Адже накази, розпорядження, команди, які є своєрідними вербальними символами, коли вони виходять за межі нормативно-правових актів часто-густо заохочують адміністрування, всездозволеність у війську, ставлять у безправне, принизливе положення підлеглих. В подібних ситуаціях високі почуття та наміри, пов'язані з цінностями, ідеалами військово-корпоративного характеру, відтісняються на задній план втрачають свій сенс.

Що стосується цінностей військово-професійного напрямку, то вони для офіцерської категорії в основному задіяні на прагненнях до підвищення професійної майстерності, успішного просування по службі. Істотного значення набуває і прагматичний погляд «офіцера на військову діяльність як на джерело»

існування родини одержаних пільг і переваг зокрема достойної зарплати, а потім «ранньої» пенсії, забезпеченості власним житлом тощо. Завжди було пріоритетною цінністю для військової людини а тим паче для офіцера систематичний фізичний розвиток, тілесне загартування так як армійська діяльність постійно пов'язана з фізичними навантаженнями.

Останнім часом в офіцерському середовищі зростає роль романтичних цінностей (бажання випробувати себе у складних умовах, побачити світ, життя в інших країнах, долучитись до чогось нового). Цьому сприяє активна участь Збройних Сил України у миротворчих операціях освоєння нової техніки, зброї тощо. Але, головними цінностями для них, за висловом А. Солнишкіной, є сім'я, здоров'я, любов, освіта, приватне життя, кар'єра. До найменш значущих устремлінь і мотивів діяльності молоде поповнення відносить суспільне визнання особистості і релігію (Солнышкина А. Организационная культура как инструмент решения социальных проблем военной сферы. 2006. С. 195–202). До цього слід додати, що за результатами багатьох інших опитувань значна частина воїнів-новобранців не ідентифікує поняття Батьківщина. Серед домінуючих потягів або потреб, які Гегель називав «найближчими прикладами мети», на перші місця молодь виносить потреби у сім'ї, у вірних друзях, у матеріальному благополуччі, а на останні – потреби у суспільно необхідній діяльності.

Подібна ієрархія ціннісних орієнтацій не може не насторожувати. Не слід плекати великих надій що ситуація зміниться на краще при створенні повністю професіональної армії. У структурі цінностей солдата-контрактника обов'язково будуть переважати меркантильні інтереси. Адже зараз скрізь в нашому суспільстві домінує споживатська психологія між тим зацікавити контрактника керівництво української армії практично поки що нічим так як до рівня натівських стандартів нам ще далеко. Теж саме стосується і забезпечення житлом військових.

Отже добровільно найматися на роботу в армії за дарма ніхто не стане. На перших парах військові частини неодмінно захлисне значна плінність кадрів. Люди, котрі сьогодні-завтра прийдуть у військо, не отримавши того, на що розраховували, відразу або невдовзі відмовляться служити далі а насильно їх не

утримаєш. Тут є підстава для відповідних роздумів і корегувань прийнятих рішень.

І, на кінець, заглянемо у третій компонент субкультури військового соціуму. Словник С. Ожегова визнає сутність «практичної» етики як сукупність норм поведінки, мораль якої-небудь суспільної групи, професій, а етикету як встановлений порядок поведінки, форм поведінки (Ожегов С.И. Словарь русского языка. 1984. С. 791).

У простому розумінні військовий етикет являє собою стереотип поведінки, формою поведінки людей в погонах, в основі яких здебільшого лежать традиції (звичаї), принципи моралі та статутні вимоги. Він допомагає зрозуміти неординарність, престижність армійської професії, усвідомити особливі характерні риси її представників (С. Семенов, О. Гегечкорі, О. Васильковський. Громадянські свободи військовослужбовця: посилена необхідність та компенсація обмежень. 2021. С. 131–143). Ініціатором запровадження і носієм цього компонента субкультури є, як правило, офіцерський корпус, представники якого довше від інших категорій військовослужбовців служать в армії, складають її ядро, інтелектуальну основу, більш дисципліновані і відповідальні у структурі військового колективу визначають типи етикетних відносин по вертикалі (спілкування начальників з підлеглими і навпаки), по горизонталі (спілкування між рівними за посадою і званням військовослужбовцями), а також у поза військовому (цивільному) середовищі. Не має потреби та й можливості перерахувати в цій статті із-за обмеженого її розміру етичні норми або парадигму поведінки військових під час їхньої службової діяльності. Вони здебільше загальновидимі. Свій яскравий прояв ті чи інші аспекти військового етикету отримують під час перебування офіцера у цивільному середовищі. У даній особі цивільних людей приваблює перш за все підігнаність, охайність форми одягу, статність фігури, чітка хода, ясність розуму, впевнена не багатослівна мова, вірність слову, чемні стосунки з оточуючими тощо. Завжди офіцер був взірцем порядності і гідності.

На приклад, на початку минулого століття офіцер просто не мав права відвідувати ресторани II і III класів, займати в театрі місця далі 5 ряду крісел, носити на вулиці пакети з покупками

(але сплачувати їх доставку додому), скупитися при роздачі чайових, приходити в гості пішки. Зрозуміло що рівень життя сучасного офіцера його явно занижений соціальний статус не дозволяє йому навіть думати про підтримку цих традицій.

Викладене дозволяє зробити наступний загальний **висновок**: субкультура є важливим чинником системотворення та ідентифікації військової життєдіяльності. Для армії характерна деяка інерція щодо сприйняття тих чи інших новацій. Це великий, малорухливий за своїм внутрішнім змістом механізм. А від так його дуже важко повернути швидко на 180 градусів, не руйнуючи базових елементів, у тому числі і в субкультурі військової спільноти. Ламати скрізь все і відразу без проведення точкових експериментів і вибіркового апробацій нововведень справа ризикована і небезпечна. Армія яка окрім всього іншого втрачає ще й субкультуру, не має майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. М. Богатырев. Организационная культура предприятия: основные подходы к управлению. *Проблемы теории и практики управления*. 2005. № 1. С. 104–111.
2. Макаренко Н.Г. Соціальний-філософський аналіз військової культури (методологічний аспект). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія*. 2003. № 3. С. 59–63.
3. Мартинюк В.М. Механізм формування та критерії ціннісних орієнтацій військовослужбовців. *Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. Випуск ІХ. 2001. № 4. С. 78–85.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. Москва, 1984. 816 с.
5. Скуріхін С. Правовий менталітет офіцерів Збройних Сил України. *Право України*. 2006. № 3. С. 109–112.
6. Солнышкина А. Организационная культура как инструмент решения социальных проблем военной сферы. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 195–202.
7. Соціальна робота : Короткий енциклопедичний словник. К. ДЦССМ. 2002. 536 с.
8. Сергій Семенов, Олександр Гегечкорі, Олександр Васильковський Громадянські свободи військовослужбовця: посилена необхідність та компенсація обмежень. *«Власть и общество (История, Теория, Практика)»*. *Научный журнал Ассоциации открытой дипломатии*. – Тбилиси, 2021. № 1(57). С. 131–143.

REFERENCES

1. Bogatyirev, M. (2005). Organizatsionnaya kultura predpriyatiya: osnovnyie podhodyi k upravleniyu [Organizational culture of the enterprise: basic approaches to management]. Problems of theory and practice of management. № 1. P. 104–111 [in Russian].
2. Makarenko, N. H. (2003). Sotsialnyi-filosofskyi analiz viiskovoi kultury (metodolohichnyi aspekt) [Socio-philosophical analysis of military culture (methodological aspect)]. Bulletin of Kyiv National University. T. Shevchenko. Philosophy. Politology. № 3. P. 59–63 [in Ukrainian].
3. Martinyuk, V. M. (2001). Mekhanizm formuvannia ta kryterii tsinnisnykh oriientsatsii viiskovosluzhbovtziv [The mechanism of molding and criteria for the evaluation of military servicemen]. Sciences. app. Hark. milit. univer. Social philosophy, pedagogy, psychology. Issue IX. 2001. No. 4. P. 78–85 [in Ukrainian].
4. Ozhegov, S. I. (1984). Slovar russkogoazyzyka [Dictionary of the Russian language]. Ed. doc. philol. sciences, prof. N. Yu. Shvedova. Moscow. 816 p. [in Russian].
5. Skurikhin, S. (2006). Pravovyi mentalitet ofitseriv Zbroinykh Syl Ukrainy [Legal mentality of the officers of the Armed Forces of Ukraine]. Law of Ukraine. No. 3. P. 109–112 [in Ukrainian].
6. Solnyshkina, A. (2006). Organizatsionnaya kultura kak instrument resheniya sotsialnyih problem voennoy sferyi [Organizational culture as a tool for solving social problems of the military sphere]. Sociology: theory, methods, marketing. No. 4. P. 195–202 [in Russian].
7. Sotsialna robota : Korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk [Social work: A short encyclopedic dictionary]. (2002). K. DTSSSM. 2002. 536 p. [in Ukrainian].
8. Sergei Semenov, Alexander Gegechkori, Alexander Vasilkovsky (2021). Hromadianski svobody viiskovosluzhbovtzia: posylena neobkhdnist ta kompensatsiia obmezhen [Civil liberties of servicemen: increased need and compensation for restrictions]. "Power and Society (History, Theory, Practice)". Scientific Journal of the Open Diplomacy Association. Tbilisi. № 1(57). P. 131–143 [in Ukrainian].

ГОРОХОЛИНСЬКА Ганна – здобувач кафедри культурології та філософії культури, асистент кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій, Національний університет «Одеська політехніка», 1, пр. Шевченка, Одеса, Україна, індекс 65044 (gor7anna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5351-3331>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.8>

Бібліографічний опис статті: Горохолинської, Г., (2022). Особливості семантичної знаковості образу коня у діалозі Платона «Федр». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 118–133, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.8>

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ЗНАКОВОСТІ ОБРАЗУ КОНЯ У ДІАЛОЗІ ПЛАТОНА «ФЕДР»

Анотація. *Мета статті* – виявити знакові особливості при розкритті семантичної варіативності коней у діалозі Платона «Федр». *Завдання:* виділити варіативність коней використаних у метафоричному та стратегічному контекстах. **Методологія.** В ході роботи використано компаративний та семіотичний методи при дослідженні поставленого питання. **Наукова новизна.** Виділено три види тварин за знаковою символікою наближених до коней. До них входять: пегас, кінь як метафора людської душі та образ «коня в собі». До розгляду не було включено коня як матеріальну цінність. Пегас (чарівне створіння) постає трансцендентальною істотою, яка відрізняється від крилатого коня за сутністю природи походження та знаходження. Метафоричне зображення людської душі у формі білого та чорного коней, які поєднані колісницею, дає фундаментальну основу для розкриття дуалізму людської природи в глобальному контексті. Подібний дуалізм дає основу для семантичної варіативності у історичній ретроспективі розвитку бінарних систем. Кінь як приклад «ідеальної істоти» у протиставленні «тіні віслюка» дає розуміння цього виду тварин взагалі, в контексті світогляду тогочасного суспільства. Де експліцитно виражене знакове наповнення цієї тварини у ментальному сприйнятті. Цікаво

що другорядні елементи літератури Давньої Греції наближають дослідників сьогодення до витоків джерел ментальності сучасності. **Висновки.** Глобалізація світу стає наступником у наслідуванні давньогрецької традиції на імпліцитно вираженому рівні засвоєння семантичної знаковості предметів у контексті мікро та макросвіту. Мова, символ та діяльність стають не просто елементами культури, а інструментами діалогу з минулим, де на перший план виходить «діяльність» як особлива форма людського буття.

Ключові слова: кінь, семантика, знаковість, Платон, Федр, символ.

HOROKHOLYNSKA Hanna – Candidate of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture, Assistant at the Department of Information Activities and Media Communications, Odessa Polytechnic National University, 1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine, postal code 65044 (gor7anna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5351-3331>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.8>

To cite this article: Horokholynska, H., (2022). Osoblyvosti semantychnoi znakovosti obrazu konia u dialozi Platona «Fedr». [The peculiarities of semantic significance of the image of a horse in Plato's dialogue «Phaedrus»]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 118–133, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.8>

THE PECULIARITIES OF SEMANTIC SIGNIFICANCE OF THE IMAGE OF A HORSE IN PLATO'S DIALOGUE «PHAEDRUS»

Summary. *The purpose of the article is to identify symbolic features in revealing the semantic variability of the horses in Plato's dialogue «Phaedrus». The objective is to identify the variability of horses used in metaphorical and strategic contexts. The methodology.* There were used the comparative and semiotic methods in the study of the question. **Scientific novelty.** There are three kinds of these animals with semantics' sign close to horses. They are including

the pegasus, the horse as a metaphor for the human soul and the image of the «horse in itself». The horse as a material property was not included in the research. Pegasus is a transcendental creature that differs from the winged horse in the essence of the nature of origin and location. The metaphorical depiction of the human soul in the form of a white and a black horse connected by a chariot provides a fundamental basis for revealing the dualism of human nature in a global context. The horse as an example of an «ideal creature» in contrast to «a shadow of a donkey» gives an understanding of the kinds of this animal in general. There is the symbolic content of this animal in the mental perception is explicitly expressed. Now then, minor elements of the literature of ancient Greece bring today's researchers closer to the origins of the sources of modern mentality.

Conclusions. *The globalization of the world becomes a successor in the imitation of the ancient Greek tradition at the implicit level of assimilation of the objects' semantic significance. A language, a symbol and an activity become not just elements of the culture, but tools of dialogue with the past. There is "the activity" as a special form of human existence comes to the fore.*

Key words: *a horse, semantics, significance, Plato, Phaedrus, a symbol*

Постановка проблеми. Кінь як елемент ментальної культури минулого та сучасності все частіше привертає увагу дослідників. Яскраво постає паралель сьогодення в контексті роботи Кеті Купер, яка зобразила «нового Шекспіра» верхи на коні. Подібні процеси не втратили своєї актуальності на протязі століть й простежуються до сучасності (в умовах глобалізації світу). Людина ніби сповнена бажанням «посадити верхи» того, ким пишається або кому поклоняється¹. Коні (якщо брати в глобальній перспективі часу та простору) з'являються у сюжетних блоках елементів культурних здобутків поступово). Часто контекстуальний та всебічний розвиток² основного сюжету передують трансформаційному процесу, в ході якого з'являється кінь³, як

¹ Це спрощене пояснення цієї тенденції.

² В плані становлення та розповсюдження територіально та хронологічно.

³ Цікаву аналогію простежує Е.Панофські у «Етюдах по іконографії» відносно зображень Купідона.

елемент логічного продовження становлення центральної теми. Неперевершеним майстром структурованого аналізу знаковості коней є В. Пропп.

Особливо цікаво виявити подібні конотаційні зв'язки серед здобутків античної філософії⁴. Одним з яскравих її представників є Платон. Він надихає та зачаровує дослідників геніальністю побудови своєї думки та перспективністю методології багатьох століть. Великий філософ минулого подібний до джерела, що пробиває собі шлях крізь непохитні скелі історії. Ці певною мірою патетичні порівняння необхідні для виділення специфіки актуальності роботи. Здавалося, що нового можна сказати про настільки значущого та відомого філософа античності? Кожна людина унікальна і нові покоління вчених по-новому відкривають для себе набутки минулих століть. Платон поєднує геніальність форми та змісту. Мабуть, тут дає про себе знати поетична схильність юнацтва філософа. Унікальний досвід великого мислителя давньої Греції не тільки впливає на кожного окремого дослідника, але й формує категоріальний апарат для майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернемося до специфіки вивчення та дослідження цього твору в загальному плані. Існує величезний об'єм робіт, присвячених дослідженню творчості Платона, але в контексті обраної теми потрібно виділити наступних авторів⁵: Соловйов В., Е. Віллер, Дж. Реалі, А. Антісері та В. Петрова. Володимир Соловйов виділяє діалоги «Федр» та «Бенкет»/«Пір» у спільному контексті – еротичної кризи філософа (Соловйов, 2001). У Егілія Віллера «Бенкет», «Федр», «Держава», «Парменід», «Тімей», наведені як приклад вчення «про Єдине» у давньогрецькій філософії (Віллер, 2001). Причому друга праця подається у контексті «одержимості еротичним духом». Сучасні вчені Дж. Реалі та Д. Антісері об'єднують ряд діалогів Платона, наслідуючи традицію Трасіла: «Парменід», «Філеб», «Бенкет»/«Пір» і «Федр» (Реалі, 2003). Валерій Петров досліджує залежність ідей Діонісія Ареопігита

---

⁴ В подібному контексті на даний момент автору не відомі дослідження. Коні у діалозі Платона часто розглянуті у сучасних дослідженнях в контексті метафори цілісної душі.

⁵ В контексті семантичної знаковості образу коня у Платона в діалозі «Федр»

від праць Платона (Петров, 2014), де основний наголос на міфо-поетичній формі безсмертя душі; про її окрилення еросом (важливо: оскільки більшість дослідників вводять у паралель питання еросу та людської душі⁶); про сходження душі від тутешньої краси до трансцендентального світу⁷. В окремих блоках

---

⁶ Це важливо в контексті розкриття теми: людської душі та коней з колісницею (білий та чорний, зокрема, у Платона) як метафоричної форми першої. Якщо душа в цілому відповідає тенденції зв'язку з еросом, то її форма теж повинна відповідати цій метаморфозі сприйняття. Тоді коні як «форма» руху душі, можуть сприйматися на підсвідомому рівні у пропорційних відносинах. Вони стають елементом ментального сприйняття краси (має непересічне значення для подальшого розкриття краси та любові) знову ж через свою метафоричну форму. Щоб подібна трансформація мала місце, необхідне сприйняття цього образу в конкретному сенсі. Пан В. Петров говорить про «залежність»/«базування»/«паралель» поглядів Діонісія Ареопагіта та Платона, але є певне протиріччя цієї тези. Оскільки якщо спиратися на другорядні елементи текстів (коней в даному випадку, вони присутні і у Платона і у Діонісія Ареопагіта, який в символічному навантаженні цих тварин прямо спирається на Захарію, який історично передувє Платону майже на сто років). Автору поки не відомі аналогії порівняння тенденцій діалогу «Федр» та книги пророка Захарії (на тему порівняння характерних особливостей метафоричного значення коней). В цьому контексті можуть знову стати актуальними апологети християн у їхньому негативному відношенні до античності (зокрема Квінта Тертуліана). Але неможна повністю слідувати подібній тенденції, оскільки метафоричний зміст коней Діонісія Ареопагіта (хоча він не може посилатися на Платона за об'єктивних причин свого часу) в контекстуальному сенсі імпліцитно наблизений до Платона. В даному випадку мова йде про поєднання двох традицій. Коні Діонісія Ареопагіта це метафора до самого сенсу символічних ідей взагалі, а коні Платона це метафоричний образ душі в язичницькому розумінні цього поняття. Кожен з видатних мислителів свого часу стає «заручником» поняття ідей свого часу. Для семантичної знаковості коней в контексті обраної теми є важливими «механізм» подібної трансформації у свідомості. Чому коні обрані Сократом для пояснення подібної теми? Чим зумовлений вибір цієї метафори? Хтось скаже – коні це один зі «засобів тогочасного пересування» і логічно, що його образ буде використано в подібному контексті. Але використання терміну «крил душі», повертає до пояснення знаковості коней у Володимира Проппа з його еволюційним процесом семантичної трансформації птахів, коней з крилами та «просто коней».

⁷ Цікавим є взагалі назва цього «наднебесного світу». Зокрема у перекладі А.М. Егунова немає терміну Гіперуранія (образне вираження позапростору) або «Долини правди», яке використовують Дж. Реалі та Д. Антісері.у перекладі Й. Кобова його названо «місцем понад небом». Звісно потім це місце буде мати різні назви, зокрема у Філона Олександрійського та Плотіна його «ноетичним космосом», але це вже буде скоріш авторське сприйняття/подання «вищої» платонівської реальності.

можна виділити роботи В. Проппа, А.Я. Гуревича, Ж. Ле Гоффа, Є. Трубецького, О.Ф. Лосева, Н.П. Кондакова та інших дослідників які працювали на межі філософської антропології⁸. Сама можливість подібного дослідження на пряму нав'язана їхньою багатотою та плідною працею у напрямку семантичного аналізу.

Діалог містить опис діалогу двох осіб Сократа та Федра («не фізично» там присутній Лісій через свою промову, але він скоріш виступає «мовчазним учасником», який не зміг вести повноцінний діалог).

Дослідження семантики коня/коней як елемента діалогу Платона «Федр» транслює «ключовий поштовх» до сприйняття образу цієї тварини у символічній системі знаковості майбутніх поколінь⁹, де кожен бачить щось специфічне та унікальне «саме для себе». Фундаментальне метафоричне зображення душі Платона дає поштовх багатьом культурам і народам у конотаційних зв'язках визначення семантики образу коня в ментальності¹⁰. Доцільно буде зауважити – коні у діалозі «Федр» використані у варіативному контексті.

Мета статті – виявити знакові особливості при розкритті семантичної варіативності коней у одному з діалогів Платона; завдання: виділити варіативність коней використаних у метафоричному та стратегічному контекстах. Використано компаративний та семіотичний методи при дослідженні поставленого питання.

Виклад основного матеріалу. Робота присвячена дослідженню семантики сприйняття образу коня/коней у одному з діалогів Платона (Кобів, 2009; Єгунов, 1993¹¹). Образ

⁸ Межа умовна і залежить від контексту дослідження, а не предмету останнього.

⁹ Навіть Діонісій Ареопіт у «Небесній ієрархії», хоч у негативному плані пише «про кольорових коней у небі», але дає символічне трактування знаковості коней (при посиланні на книгу Захарії!) відчуває на собі вплив кольорової варіативності цих тварин за Платоном. Хоча скептики можуть побачити тут класичний приклад дуальності сприйняття протилежних кольорів.

¹⁰ Але в самому діалозі згадано коня не лише в цьому контексті (про це мова піде далі).

¹¹ Обрано два з найбільш розповсюджених перекладів діалогу «Федр», для максимально об'єктивного аналізу особливостей семантичного навантаження коня: чому використано його, чому обрана ця метафорична форма, що могло спонукати автора прийти до прикладів з цією твариною під час бесіди з Федром?

сповнений глибокої метафоричності та образності у використанні символічного змісту. Тому не можна ототожнювати його лише з символом чоловічої сили або солярною термінологією. Метафоричність згодом здобуває примхливих форм, втілюючись у філософських трактатах, й відображається на ментальному рівні легенд, казок, витворів мистецтва, сакрального живопису і навіть у крилатих виразах.

Кінь – це складний і багатогранний символ. Важливо відзначити гендерну приналежність цієї тварини, оскільки кінь має певний контекст у використанні¹². Аналогію можна навести з англійськими словами «a horse» та «a steed». Але вона буде дещо інакше спеціалізована у знаковому контексті сприйняття.

Необхідно виділити елементи контекстуального наповнення образу коня в діалозі. Автор пропонує виділити три види¹³: пегас¹⁴ (як вид цієї тварини¹⁵), коні як метафора частин людської душі та «кінь в собі»¹⁶.

Пегаса в даному творі поставлено в один ряд з «безглуздими/несусвітніми чудовиськами». Причому в перекладі А.М. Єгунова пегас посідає місце поряд з виключно міфічними істотами: кентаврами, химерами, горгонами. У Й. Кобова пегас зображений поряд з воронами, а їм передують кентаври та химери, причому перші об'єднані у пару. Чи наближає це у сприйнятті перекладача пегасів з істотами земного світу, чи навпаки ворон направлено до трансцендентальних творінь? Вести дискурс з цього питання можна доволі довго. Важливо відмітити, що у обох перекладах пегаса віднесено до «чудовиськ». Здавалося б, негативна трактовка не потребує роз'яснення. З іншого боку, можливо справа тут у знаковості перекладу з давньогрецької, а може в етимології та знаковості слова чудовисько (диво,

¹² На протипагу кобилі, яка частіше пов'язана з побутовою сферою діяльності людини.

¹³ Можна виділити четвертий вид – сприйняття коня як матеріальної цінності, але він доволі спрощений та не має імпліцитно вираженої знакової змістовності.

¹⁴ Пегас відносить до «особливої групи» тварин, які не походять з нашого світу. Є певні відмінності у сприйнятті цієї тварини, але в даному випадку важлива специфіка його сприйняття у промові Сократа.

¹⁵ Є певні відмінності між пегасом та кіньми з крилами.

¹⁶ Ідеалізований, але чітко означений представник природи.

чудове, «чудо»¹⁷). Переклади повинні враховувати подібні розбіжності, давати загально контекстуальний та чуттєво-знаковий зміст. Пегас виступає «чарівною твариною». Ще А. А. Тахо-Годі описала його як крилатого коня, сина Медузи та Посейдона, який з'явився з *крові* вбитої горгони (Тахо-Годі, 1993) (не має нічого спільного з «крилатим конем»¹⁸). У Йосипа Кобова пегаса визначено як чарівного крилатого коня¹⁹. Саме тому так важливо спочатку провести розмежування у таких поняттях: пегасів і коней з крилами; коней, які літають у просторах сфер і коней з крилами, направлених у трансцендентальні сфери. Якщо пегаси спочатку сприймаються як міфічні істоти, то для коней характерно метафоричне розуміння сенсигельного порядку.

Коні як метафора частини людської душі (ціла душа представлена білим конем, чорним конем та візничим/розумом/душі божества. Цікаво, що самі коні на відміну від цілісного образу душі не мають крил, але мандрують небом намагаються піднятися над сферами, щоб побачити істину. У обох перекладах мова йде про «крилату колісницю» – не про крилатих коней. Можливо подібне порівняння пов'язано з сенсигельним відчуттям від верхової їзди²⁰. А можливо у метафоричній формі подано знакову

---

¹⁷ Старослов'янське, слово відоме з XI ст., в контексті «перейматися повагою, шанобливе ставлення» (Семенов, 2021).

¹⁸ «Крилатий кінь» це часто звичайний кінь, який отримав крила (нетрансцендентальна істота). Прикладом цього може бути Полетун у «Небожі чародія» К.С. Льюїса. Важливо, якщо використовувати характеристики чарівного коня, зокрема у В.Проппа, визначати *природу* тварини. Посюсторонність та потусторонність відіграють знакову роль у специфіці сприйняття образу.

¹⁹ Відчувається певна тенденція до «оземлення» пегаса у цьому перекладі. Спочатку до переліку входять ворони, а потім спрощено визначено самого пегаса. Його чарівне народження та подальше приєднання до істот «безсмертного світу» чітко означено у «Реальному словнику класичної давнини» (Любкер, 2001) та прийнято науковим світом. Важливо відзначити, що його народження визначено як: «вистрибнув» з *тіла* Медузи Горгони. Що тут цікавого? Спосіб народження – чарівний, спосіб існування – трансцендентальний, спосіб життєдіяльності – чарівний. Пегас це чарівна трансцендентальна істота яка має лише певні характерні риси земного коня. Пегас як «чудо»/диво «вільна» істота, лише Афіна або Посейдон (безсмертні істоти) могли його «вишколити».

²⁰ Цікаво, що початок приручення коня та верхової їзди часто зображують як політ (Anthony, 2013). Якщо прирівнювати чуттєвий апарат людини, яка вперше зробила це з людиною сучасності, то коли вона вперше сіла на коня верхи могла

особливість розуму – «окриленість», тяжіння до «наднебесної сфери», бажання навіть в об'єктах земного світу долучитися до світу Гіперуранії.

відчути жах. Але подібні порівняння не доцільні з приводу різного ментального ракурсу обох. Для того щоб відчути натхненне, почуття польоту від верхової їзди це потрібно робити постійно. Верховна їзда повинна на ментальному рівні сприйматися як вільний рух польоту. Коні запряжені в колісницю імпліцитно вказують, на соціальний стан того, хто про це говорить. Людина, яка приводить коней як метафоричну форму польоту, зображуючи рух душі, мала б відчувати це почуття всіма фібрами своєї суті. Звичайно існує величезна історична дистанція від сучасного сприйняття цієї тварини до давньогрецької, але виходячи з діалектики Платона і приведення в приклад Сократом (найчастіше) простих і зрозумілих прикладів спадає на думку, що вони говорили про те, що було близько їм за духом та зрозуміло. Стверджується соціальний статус Платона. Він мав аристократичне походження по батьківській лінії одним з його пращурів був цар Кодр, а по материнській лінії – Солон. Здавалося б яке це має значення для семантики знаковості образу коня? Відповідь – безпосереднє. Сократ згідно з відомостями про нього був сином скульптора Софронікса та повитухі Фенарети, у джерелах підкреслено його «простий» характер. Тоді стає зрозумілим згадка про те, що Сократ врятував Ксенофонта коли той впав з коня в одній з битв. Про це свідчить робота Діогена Лаєртського з його посиланням на «Бенкет» Платона (де немає згадки про «врятування», але є згадка про те, що Сократ знаходився у важкій піхоті при відступі знаходився поряд з Лакетом). У Плутарха в «Алківаді» є згадка про те, як головний герой (верхи на коні) врятував Сократа при Делії. Простежується певна закономірність у соціальному стані та відношенні авторів до своїх героїв. Необхідно звернутися до міфологічного світогляду, щоб все це знаходилося в одній площині. Звісно нашарування та неточності авторів завжди будуть мати місце в науці, яка у свою чергу намагається бути максимально інтерсуб'єктивною. Коли Сократ врятував Ксенофонта, який впав з коня, - підкреслено «зверхне» ставлення до Ксенофонта, як до того хто втратив свою «вдачу» (це доволі грубе узагальнення, але підкреслює загальні тенденції сприйняття). Знаходження Сократа у важкій піхоті може підкреслювати його соціальний статус. До військової служби переважно залучалися заможні громадяни, які мали достатні кошти придбання досить дорогого важкого озброєння. До нього входили оборонний обладунок, що складається з шолома, панцира та паножів, щит, два списи та меч (Блаватський, 1973). Таким чином, втрата коня стає знаковим елементом у трактуванні тієї чи іншої життєвої ситуації людини. А соціальний статус Сократа був не низький, про це свідчать другорядні елементи текстів. Реалі Дж. та Антісері Д. говорять, що Сократ перетворюється з історичної особи (про яку навіть другорядні елементи знакового апарату підтверджують фактичну інформацію) на персонаж діалогічного дійства, де можуть мати відображення особливості автору твору. І як зазначив Гегель, не є важливим розслідувати те, що належить особисто Сократу, а що – Платону» (Реалі, 2003). Платон почав практикувати усунення історичного та теоретичного планів, і в такій теоретичній перспективі подано його роботи.

Важливо відмітити, що коні у «божественних істот» всі однакові і не мають дуалізму у своїй метафоричній формі – «добрий шляхетного роду» (Кобів, 2009; Єгунов, 1993). Коні в упряжці людей різні: «один з цих прекрасних статей, стрункий на вигляд, шия у нього висока, хропіння з горбинкою, масть біла, він черноокий, любить шану, але при цьому розсудливий і сумлінний; він друг істинної думки, його не треба поганяти батогами, можна спрямовувати його одним лише наказом та словом. А другий – горбатий, огрядний, погано складний, шия у нього потужна, та коротка, він кирпатий, чорної масті, а очі світлі, повнокровний, друг нахабства і похвальби, від косм навколо вух він глухий і ледь підкоряється бичу і стрекалам» (Єгунов, 1993) та «...один з них прекрасної статури, стрункий гарно збудований, з широкою шиєю, з вигнутим храпом, білої масті кароокий, честолюбний, але zarazом стриманий та і сумлінний. Він любить заслужену похвалу й не потребує батога; ним досить правувати лише наказом і словом. Другий – весь кривий, опасистий, погано збудований, з міцною і короткою шиєю, кирпатий, чорної масті, ясноокий, з налитими кров'ю очима, зухвалий й чванькуватий, кошлатий біля вух, глухуватий, ледве слухається батога та стрекала» (Кобів, 2009). Різниця у перекладах відносно «глухоти» тварини вказує на характерну ознаку сприйняття світу. Згідно з Гераклітом щасливим може бути лише той, хто може почути голос Логосу/Всесвіту та слухається його (Бхагаван, 2019; Лебедев, 2008). Глухий кінь ніколи не зможе в повній мірі долучитися до істини. Виникає дуалізм сприйняття взагалі «неможливості» долучитися до істини «через глухість» або глухість від «косм», яку можна подолати роботою візничого. У другому випадку існує можливість «входження до наднесбесної сфери». Постійна робота візничого «утримує» колісницю від падіння. Що може викликати науковий інтерес в контексті семантичної знаковості коня? Сам приклад з колісницею та конями, як метафорична форма, вказує на непересічну роль цієї тварини у свідомості тих, хто веде бесіду. Важливим елементом «врівноваження» виступає сам візничий/ «окрилений розум».

Необхідно звернути увагу на білий колір коня. Білі тварини найчастіше сприймалися історично у минулому як «носії» трансцендентальних властивостей (Горохолинська, 2021). Біологічно

білій тварині «важче» пристосуватися до умов навколишнього середовища (зокрема, сховатися від хижаків). Мова в діалозі йде не про альбіносів, оскільки зазначено колір очей тварини; чорний або кароокі, а не голубі чи червоні. Мова йде про білонародженого коня, не ізабеллову масть. З самого початку опис цієї тварини орієнтує слухача на свою «виключність» та «особливість». Метафоричний образ душі у вигляді крилатої колісниці з конями та візничим орієнтує наступні покоління філософів до визначення сенсу життя, початку та кінця філософії діяльністю, направленою на самопізнання, де онтологія передує гносеології. Все пізнається через «шлях» (лінійний/нелінійний/спіраль в залежності від історичного періоду), але шлях через діяльність залишається незмінним, на стільки фундаментальним є вплив Платона на свідомість. Ось тут стає очевидним єдність Е. Віллера, В. Соловейова, К. Бальмонта, З. Гіппіус та інших дослідників щодо поняття любові (не стільки у еротичному сенсі, але глибинно духовному). Вони всі «бачать» особливості пізнання любові, життя в любові, але база їхніх почуттів імпліцитно належить простору Платона. Додав щось «своє» до дуальності поняття, мислителі знов і знов повертаються до протиставлення одного відчуття іншому, об'єднують їх діяльністю, як формою «досягання» мети. Діяльність як така форма може приймати вигляд іншої моделі. Взяти б наприклад популярну нині притчу про двох вовків, доцільно буде її навести повністю: «Колись давно старий індіанець відкрив своєму онукові одну життєву істину. У кожній людині йде боротьба, дуже схожа на боротьбу двох вовків. Один вовк уособлює зло – заздрість, ревності, грубість, агресію. Інший вовк уособлює добро – мир, любов, вірність, чуйність. Маленький індіанець, зворушений до глибини душі словами діда, на мить замислився, а потім запитав: – А який вовк в кінці кінців перемагає? – Старий індіанець посміхнувся і відповів: – Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш» (Притча, 2018). Що це як не сучасна спроба трактування дуалістичного характеру діяльності (вибір припускає варіанти) в макро та мікрокосмосі²¹?

²¹ Особливо цікаво, що місце коней зайняли вовки. Специфічні «відносини» цих тварин можна простежити звернувшись до культу певних святих (коли один й той самий святий може, як «керувати» поведінкою вовків та так і захищати коней).

Божевественна несамовитість у Платона виділяється як про-рокування майбутнього у «манічному» та «мантичному» станах, які різняться станом людини, що здійснює цю «операцію», несвідомо та свідомо. І який з цих двох варіантів як «вищий обирає» Платон? «Несамовитість, яка у людей від бога, прекрасніша за розсудливість, властивості людського» (Єгунов, 1993) або «...віщування – саме слово й дія, досконаліше й поважніше від птаховорожіння, настільки, за свідченням стародавніх, нестями прекрасніша за розсудливість» (Кобів, 2009). З'являється дилема несамовитості та розумово продуманої діяльності, які вже у іншому контексті розкривають «дуалізм» коней, як метафоричної форми душі людини і стає зрозумілим, чому у богів вони «одного виду» – їм не потрібний зв'язок через «божевественну несамовитість», оскільки вони самі боги. Цікавий дуалізм простежується у порівнянні Аристотеля та Ксенократа у Діогена Лаертського «...він [Ксенократ, прим.авт.] був повільний від природи, то Платон, порівняв його з Аристотелем, говорив: «Одному потрібні шпори, іншому – узда...» та «Якого віслюка мені доводиться годувати і проти якого коня!» (Діоген Лаертський, 2009). Показовим тут є те що подібні порівняння є характерними для давньогрецьких мислителів за М.Л. Гаспаровим це «Ходяче порівняння; такі ж слова приписувалися Ісократу про двох його учнів – істориків Ефора та Феопомпа» (Гаспаров, 1986). Протиставлення натур учнів не має форми двох коней (що є показовим), як частин однієї душі (де було необхідно зберегти пропорційність для тяжіння до гармонії), а кінь виступає символом бурхливої діяльності, який поєднує у собі певні характеристики «чорного коня» Платона. Іноді важливо проявляти наполегливість та не здаватися поштовхам долі, а іноді необхідно «приймати» ситуацію – все це породження дуалістичної метафори Платона. Дуалізм та пошук форми вираження метафоричними системами діяльності, направленої на пошук істини Платона, здійснює вплив на когнітивну діяльність у ретроспективі історичного процесу. Коні ж в ній закріпили «свою позицію» як «активатора» цієї діяльності. Причому рух може здійснюватися не тільки горизонтально (уперед/назад), але й вертикально (догори та вниз).

Ще однією згадкою коня є приклад про істину та її пізнання. «Кінь в собі» як реальний образ практичного втілення аналогії про «справжність» об'єкту, та ефемерне ототожнення слова «кінь» з віслюком, чи навіть тінню віслюка. Чому обрано саме цю тварину? Чи не для підсилення відчуття сприйняття «діяльності пізнання» під кутом вічного руху? Зайвий раз, таким чином, підкреслюється геніальність поєднання змісту та форми у «Федрі».

Висновки. Три види²² коней, які згадані в діалозі «Федр» мають свої знакові особливості при розкритті семантичної варіативності їх метафоричного характеру. Пегас відрізняється від коня з крилами за рядом особливостей, головною з яких є трансцендентальна природа його походження. Метафоричне зображення людської душі у дуалістичній формі білого та чорного коней, об'єднаних колісницею з «людиною»/розумом, яка/який управляє «душевними поштовхами», дає фундаментальну основу для подальшого розуміння дуалізму людської природи (в глобальному контексті), дуалізму в контексті семантики коней (загалом та як метафоричної форми) та поняття вибору у життєдіяльності людини як живої та творчої істоти. Третій вид – «кінь в собі», як приклад «ідеальної істоти» для розуміння цього виду тварин взагалі, дає експліцитно виражене знакове наповнення цієї тварини, для того хто використовує цей приклад.

Поняття істини (в контексті місця знаходження ідеального світу та способу досягти її) та любові у всіх її формах, здійснюється через «діяльність» душі, яка символічно наближена у зображенні до руху коней (спрощена версія) та образ коня, як приклад предмету пізнання. Коні відгравали настільки важливу роль у житті пересічної людини Давньої Греції, що навіть такі складні поняття як питання істини та любові (відображення світу ідей у іншій людини, можливість побачити/відчути спорідненість через подібність образу того, іншого «наднебесного світу/сфери») ставали доступними для сприйняття через добре знайомий образ. Другорядний елемент діалогу стає джерелом для розкриття семантичної знаковості в особистості творця обраного твору. Таким чином, подальше дослідження

²² Запропоновані автором, без звернення до коней, як матеріальної цінності.

другорядних об'єктів матеріальної та нематеріальної культури, при достатньому вивченні головного сюжету/об'єкту, відкриває нові горизонти для наукового дослідження. Образ коней/коня є таким прикладом²³, оскільки він, як символ та знакова істота, має величезну семантичну базу в історичній та просторовій ретроспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кобів Й. переклад Платон Федр. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/Plato/Fedr.pdf> (дата звернення: 05.01.2022).
2. Сгунов А.М. Переклад Платон Федр. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/21fedr.htm> (дата звернення: 04.01.2022).
3. Соловйов В.С. Життєва драма Платона URL: <http://www.vehi.net/soloviev/platon.html> (дата звернення: 05.01.2022).
4. Віллер Е. Вчення про Едине в античності та середньовіччі. URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja/viller_oh_a_uchenie_o_edinom_v_antichnosti_i_srednevekovye/7-1-0-428 (дата звернення: 05.01.2022).
5. Реалі Дж., Антісері Д. Західна філософія від витоків донині. I. Античність URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/reale_antiseri-1-2_tom-antic-srednevekovie-2003-81.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
6. Петров В. Друга промова Сократа із Федра Платона як фон для літургійної метафізики Ареопагітського корпусу URL: https://iphras.ru/uplfile/histsc/petroff/2014/Petroff_2014_The_Second_speech_of_Socrates_and_Corpus_Areopagiticum.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
7. Семенов А.В. Походження слова «чудо» URL: <https://lexicography.online/etymology/%D1%87/%D1%87%D1%83%D0%B4%D0%BE> (дата звернення: 05.01.2022).
8. Тахо-Годі А.А. Примітки до діалогу «Федр» URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/21fedr.htm> (дата звернення: 05.01.2022).
9. Любкер Ф. Реальний словник класичної давнини URL: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lubker/p/pegas.htm> (дата звернення: 05.01.2022).
10. Anthony David W. Domestication of the horse URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/domestication-horse> (дата звернення: 05.01.2022).
11. Діоген Лаертський. Про життя, навчання і вислови знаменитих філософів URL: <http://psylib.org.ua/books/diogen1/txt04.htmshhtml> (дата звернення: 05.01.2022).

²³ Образ який пройшов складний шлях трансформацій у ментальному сприйнятті людства.

12. Бхагаван Раджніш Бесіди про Геракліт. Таємний сенс стародавньої філософії URL: <https://www.litmir.me/br/?b=135587> (дата звернення: 05.01.2022).

13. Лебедєв А.В. Логос Геракліта URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:c7T_p4vWs6sJ:https://iphras.ru/uplfile/histph/publ/lebedev-1.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 05.01.2022).

14. Блаватський В.Д. Антична цивілізація URL: http://www.sno.pro1.ru/lib/antichnaya_civilizaciya/5.htm (дата звернення: 05.01.2022).

15. Горохолинська Г. Герой повинен померти, щоб жити. Або особливості семантичної знаковості коня в іконографії: класифікація та варіації URL: <https://www.astroprint.ua/ru/news/194> (дата звернення: 05.01.2022).

16. Пritchа про двох вовків URL: http://umanpedcollege.at.ua/new/pritcha_pro_dvokh_vovkiv.pdf (дата звернення: 05.01.2022).

17. Гаспаров М.Л. Примітки до Діогена Лаертського Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів URL: <http://psylib.org.ua/books/diogenl/refer.htm#s4-8> (дата звернення: 05.01.2022).

REFERENCES

1. Kobiv, Y. Pereklad Platon Fedr (2009). [Plato Phaedrus]. Retrieved March 14, 2022, from <https://shron1.chtyvo.org.ua/Plato/Fedr.pdf> [in Ukrainian].

2. Ehunov, A. M. Pereklad Platon Fedr (1993). [Plato Phaedrus]. Retrieved March 14, 2022, from <http://psylib.org.ua/books/plato01/21fedr.htm> [in Russian].

3. Soloviov, V.S. Zhyttieva drama Platona (2001). [The Life of Plato's Drama]. Retrieved March 14, 2022, from <http://www.vehi.net/soloviev/platon.html> [in Russian].

4. Viller, E. Vchennia pro Edyne v antychnosti ta serednovichchi (2002). [The doctrine of the One in antiquity and the Middle Ages.]. Retrieved March 14, 2022, from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja/viller_ch_a_uchenie_o_edinom_v_antichnosti_i_srednevekovje/7-1-0-428 [in Russian].

5. Reali, Dzh. Zakhidna filosofiiia vid vytyokiv donyni. I. Antychnist (2003). [Western philosophy from its origins to the present day. I. Antiquity]. Retrieved March 14, 2022, from http://yanko.lib.ru/books/philosoph/reale_antiseri-1-2_tom-antic-srednevekovie-2003-81.pdf [in Ukrainian].

6. Petrov, V. Druha promova Sokrata iz Fedra Platona yak fon dlia liturhiinoi metafizyky Areopahitskoho korpusu (2014). [The second speech of Socrates from Phaedrus Plato as a background for the liturgical metaphysics of the Areopagite corpus]. Retrieved March 14, 2022, from https://iphras.ru/uplfile/histsc/petroff/2014/Petroff_2014_The_Second_speech_of_Socrates_and_Corpus_Areopagiticum.pdf [in Russian].

7. Semenov, A.V. Pokhodzhennia slova «chudo» (2021). [The origin of the word "miracle"]. Retrieved March 14, 2022, from <https://lexicography.online/etymology/%D1%87/%D1%87%D1%83%D0%B4%D0%BE> [in Russian].

8. Takho-Hodi, A.A. Prymitky do dialohu «Fedr» (1993). [Notes to the Phaedrus Dialogue]. Retrieved March 14, 2022, from <http://psylib.org.ua/books/plato01/21fedr.htm> [in Russian].

9. Liubker, F. Realnyi slovnyk klasychnoi davnyny (2001). [Real Dictionary of Classical Antiquity]. Retrieved March 14, 2022, from <http://www.sno.pro1.ru/lib/lubker/p/pegas.htm> [in Russian].

10. Anthony David, W. Domestication of the horse (2013). [Domestication of the horse]. Retrieved March 14, 2022, from <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/domestication-horse> [in English].

11. Diohen Laertyski. Pro zhyttia, navchannia i vyslovy znamenytykh filosofiv (2009) [About the life, teachings and sayings of famous philosophes]. Retrieved March 14, 2022, from <http://psylib.org.ua/books/diogenl/txt04.htmshhtml> [in Ukrainian].

12. Bkhahavan, R. Besidy pro Heraklit. Taiemnyi sens starodavnoi filosofii (2019). [Conversations on Heraclitus. The secret meaning of ancient philosophy]. Retrieved March 14, 2022, from <https://www.litmir.me/br/?b=135587> [in Russian].

13. Lebediev, A.V. Lohos Heraklita (2008). [Logos of Heraclitus]. Retrieved March 14, 2022, from https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:c7T_p4vWs6sJ:https://iphras.ru/uplfile/histph/publ/lebedev-1.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua [in Russian].

14. Blavatskyi, V.D. Antychna tsyvilizatsiia (1973). [Ancient civilization]. Retrieved March 14, 2022, from http://www.sno.pro1.ru/lib/antichnaya_civilizaciya/5.htm [in Russian].

15. Horokholynska, H. Heroi povynen pomerty, shchob zhyty. Abo osoblyvosti semantichnoi znakovosti konia v ikonografii: klasyfikatsiia ta variatsii (2021). [The hero must die to live. Or features of the semantic significance of the horse in iconography: classification and variations]. Retrieved March 14, 2022, from <https://www.astroprint.ua/ru/news/194> [in Ukrainian].

16. Prytcha pro dvokh vovkiv (2018). [The parable of the two wolves]. Retrieved March 14, 2022, from http://umanpedcollege.at.ua/new/prytcha_pro_dvokh_vovkiv.pdf [in Ukrainian].

17. Hasparov, M.L. Prymitky do Diohena Laertskoho Pro zhyttia, vchennia ta vyslovy znamenytykh filosofiv (1986). [Notes to Diogenes Laertius On the life, teachings and sayings of famous philosophers]. Retrieved March 14, 2022, from <http://psylib.org.ua/books/diogenl/refer.htm#s4-8> [in Russian].

УДК 1.125Філософія

ГУЙВАН Петро – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, професор, Полтавський інститут бізнесу, 7, вул. Сінна, Полтава, Україна, індекс 36000 (lawjur10@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.9>

Бібліографічний опис статті: Гуйван, П., (2022). Різні наукові концепції вивчення часу як об'єктивної реальності, що опосередковує рух матерії. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 134–145, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.9>*

РІЗНІ НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ ВИВЧЕННЯ ЧАСУ ЯК ОБ'ЄКТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ, ЩО ОПОСЕРЕДКОВУЄ РУХ МАТЕРІЇ

Анотація. Дана стаття присвячена актуальному питанню про вивчення часового руху матерії як постійно триваючого процесу переміщення об'єктивних явищ від минулого до майбутнього. Воно є надзвичайно важливим, бо в соціально-економічному плані символізує соціальне правило, за яким процес розвитку суспільства прямо пропорційний цінності часу як важливого фактору ефективності поступу. Тож, у роботі автором ставилася мета з'ясувати темпоральні прояви буття, як вони усвідомлюються конкретною особистістю, які методи пізнання часового руху у світовій доктрині найбільш прийнятні та яке значення часу, його роль та прояви в оточуючій реальності. При дослідженні вказаного питання використовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові **методи** пізнання, зокрема діалектичний, формально-логічний та порівняльний. **Наукова новизна.** Розглянуті та оцінені окремі концепції вивчення часу, які, маючи різні засадничі підвалини та ґрунтуючись на певних еволюційних уявленнях про час упродовж розвитку пізнання природи, виходили з не однакових засад щодо природи руху як категорії часу. Зокрема, субстанційна концепція використовує поняття

часу як певну особливого роду субстанцію, яка об'єктивно існує в природі поряд із простором, речовиною тощо. Простір і час є незалежними від матерії сутностями – субстанціями. Відповідно до протилежної – реляційної наукової концепції час то не певний «сам по собі» незалежний перебіг та не окреме незалежне явище – субстанція. Це конкретна фізична властивість фізичного тіла та змін, які з ним відбуваються. Також у праці порівняно основні тези статичної та динамічної концепцій часу, позаяк вони постулюють різні підходи до принципового питання про взаємне співставлення таких визначальних категорій як час і буття. Окремо досліджена така ознака часу, як його однонаправленість та незворотність. **Висновки.** У прийнятому нами усвідомленні часовий перебіг завжди відбувається у напрямку від минулого до майбутнього. Разом з тим, перебіг часу від минулого до майбутнього одночасно означає перетікання конкретних подій матеріального світу із майбутнього через сучасність в минуле.

Ключові слова: концепції часу, минуле, майбутнє, нинішній час.

GUYVAN Petro – Cand. jurid. Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, Professor, Poltava Institute of Business, 7, Sinna str., Poltava, Ukraine, postal code 36000 (lawjur10@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.9>

To cite this article: Guyvan, P., (2022). Rizni naukovi kontseptsii vvychnennia chasu yak obiektyvnoi realnosti, shcho oposeredkkuvie rukh materii. [Various scientific concepts of the study of time as an objective reality that mediates the movement of matter]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 134–145, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.9>*

VARIOUS SCIENTIFIC CONCEPTS OF THE STUDY OF TIME AS AN OBJECTIVE REALITY THAT MEDIATES THE MOVEMENT OF MATTER

Summary. This article is *devoted* to the topical issue of studying the temporal motion of matter as an ongoing process of moving objective phenomena from past to future. It is extremely important because in socio-economic terms it symbolizes the social rule that the process of development of society is directly proportional to the value of time as an important factor in the effectiveness of progress. Thus, the author's goal was to find out the temporal manifestations of existence, how they are perceived by a particular person, which methods of cognition of temporal motion in world doctrine are most acceptable and what is the meaning of time, its role and manifestations in the surrounding reality. In the study of this issue used general and special scientific **methods** of cognition, including dialectical, formal-logical and comparative. **Scientific novelty.** Some concepts of studying time are considered and evaluated, which, having different basic foundations and based on certain evolutionary ideas about time during the development of knowledge of nature, proceeded from different principles of the nature of motion as a category of time. In particular, the concept of substance uses the concept of time as a certain special kind of substance that objectively exists in nature along with space, matter, and so on. Space and time are substances independent of matter— substances. According to the opposite— relational scientific concept, time is not a certain "in itself" independent flow and not a separate independent phenomenon— substance. This is a specific physical property of the physical body and the changes that occur with it. The paper also compares the main theses of static and dynamic concepts of time, as they postulate different approaches to the fundamental question of the mutual comparison of such defining categories as time and being. Such a sign of time as its unidirectionality and irreversibility has been studied separately. **Conclusions.** In our understanding, the time course is always in the direction from past to future. At the same time, the passage of time from the past to the future means the flow of specific events of the material world from the future through the present to the past.

Key words: concepts of time, past, future, present.

Постановка проблеми. Людина у своєму повсякденному житті постійно відчуває фактор часу у будь-якій сфері своєї практичної діяльності. Це стосується як економіко-соціальних відносин, так і сфери пізнання різних сторін оточуючого нас буття. Наразі в нашому суспільстві відчувається поглиблений науковий поступ у царині вивчення часового руху матерії як постійно триваючого процесу переміщення об'єктивних явищ від минулого до майбутнього. Мають місце теоретичні наукові напрацювання стосовно властивостей та стану об'єктів, які можуть мати вплив на темпоральні характеристики матерії. Все це відбувається на тлі поглиблення проблем незворотності реформ, які неодноразово засвідчували дієвість правила: процес розвитку суспільства прямо пропорційний цінності часу як важливого фактору ефективності поступу. Дійсно, будь-яка система забезпечення соціального порядку завжди є організованою в часі. Відтак усі види конкретної життєдіяльності держави, організацій і кожної особистості протікають у часі. Саме через темпоральні регулятори відбувається належне опосередкування процесів, спрямованих на поступальний рух суспільства. При цьому кожен елемент у даній системі реалізує свої функції, виконуючи відведену йому роль, в межах встановлених часових координат, які визначають соціально значимі інтервали. Це необхідно, аби суспільний розвиток відбувався в установленому ритмі, що відповідає завданням прогресу і конкретним запитам людей.

Мета та завдання. Філософська категорія темпоральних змін усіх явищ із сплином часу є найбільш важко пізнаваною, з даного приводу споконвіку існували різні, часом – протилежні, думки і висновки спостерігачів і дослідників. Вивчення часу – явище надзвичайно складне. Як правильно відмічав В.І. Вернадський, головна проблема у тому, що вчені вивчали явища, а чи не час. Явлення відбувалися в часі і в просторі, але не давали жодного уявлення про час і простір, які мислилися абсолютними, незалежними один від одного, що стоять поза дією будь-яких явищ, що в них відбуваються, але їх не відображали (с. 368). Це спонукає ставити на порядок денний питання про значення часу, його роль та прояви в оточуючій реальності. При дослідженні вказаного питання використовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові **методи** пізнання, зокрема діалектичний, формально-логічний та порівняльний.

Аналіз досліджень і публікацій. Історично концепції часу в науці розвивалися в межах різних спрямувань, які, маючи різні засадничі підвалини та ґрунтуючись на певних еволюційних уявленнях про час упродовж розвитку пізнання природи, виходили з не однакових засад щодо природи руху як категорії часу. Вивченню питання філософського та наукового сприйняття часу присвятили увагу такі науковці, як Гегель Г.В., Кант І., Гуссерль Е., Бергсон А., Солдатов А.В., Абасов А.С., Аскольд С., Вернадський В.І. та інші. Але часова сфера пізнання є якраз тією, повне охоплення та вивчення якої об'єктивно неможливе. Бо разом з процесом пізнання рухається і сам час, відтак явища взаємодії події в часі, співвідношення понять сучасність, минуле і майбутнє постійно змінюється і, відтак, не можуть набути сталого характеру. Це значною мірою спричинено особливим положенням спостерігача досліджуваного явища: людина та будь-які її вчинки, включаючи побудови суспільних взаємин, не може залишатися поза межами часу.

Основний матеріал. Будучи самостійним явищем природи, час може певним чином впливати на об'єкти реального світу та різноманітні процеси, що в ньому протікають. Виходячи з класичних законів природи, взаємодія окремих складових у просторі (субстанцій) має пов'язаний характер. Іншими словами, можливий також і зворотній вплив стану матеріальних об'єктів та певних характеристик процесів у просторі на властивості часу.

За даною тезою опосередкування закономірностей існування та поступу цієї субстанції може у принципі описуватися правилами, що стосуються матерії. А, оскільки матерія описується закономірностями, пов'язаними з її рухом, сутність часового поступу також має подібні засади. Ще Арістотель вказував, що час є число руху. Засновник наукової теорії класичної механіки Ньютон у своїй праці «Математичні начала натуральної філософії» робить концептуальне припущення світу, що складається з простору і часу та матеріальних об'єктів, які рухаються в у просторі і часі. Ці два середовища виступають як величезна всеохоплююча сцена, на якій відбуваються дії – явища матеріального світу. Вказані явища є перехідними. Проте, навіть у разі їхнього зникнення, сцена залишається і на ній знову проявлятимуться

інші об'єктивні реальності у своєму рухові. Простір і час є незалежними від матерії сутностями – субстанціями. При цьому науковець оперує поняттям абсолютний час, яке визначає як явище, що існує саме по собі і по своїй сутності незалежно від взаємодії з чимось зовнішнім, яке спливає рівномірно та, інакше кажучи, має назву тривалості. Абсолютний час у своєму перебігові не може бути змінений, та ж протяжність та той же стан відповідають властивостям усіх речей, незалежно від того, рухаються вони чи перебувають у спокої, а також безвідносно до швидкості руху природних тіл та їхнього положення стосовно одне одного (Ньютон, 1989, с. 21–22). Основні положення класичної механіки стосовно відтворення перебігу абсолютного часу міцно закріпилися в практичному опосередкуванні різноманітних темпоральних явищ. Наразі воно практично ототожнюється з уявленням про реальний час. Відтак даний системоутворюючий механізм як адекватна ідея, спрямована на розуміння часу і простору досить пристойно пояснює конкретні практичні ситуації та широко застосовується в прикладних науках.

Дослідники, які не вважають ньютонівський абсолютний час адекватним сучасним вимогам до темпоральних способів опосередкування реального буття, у якості одного з основних з основних його недоліків зазначають усунення з процесу пізнання особи самого спостерігаючого суб'єкта. Це позбавляє можливості пізнання світу через особистий зв'язок з ним, що призводить до спотворення отриманого знання. Відповідно до протилежної – реляційної наукової концепції час то не певний «сам по собі» незалежний перебіг та не окреме незалежне явище – субстанція. Це конкретна фізична властивість фізичного тіла та змін, які з ним відбуваються. Сучасна наука вже неодноразово доводила, що абсолютний час, який застосовується в різних галузях, не відповідає реальності. Ми можемо користуватися, як самим вказаним поняттям, так і похідними показниками що витікають з нього, але обов'язково мусимо враховувати умовність відповідних побудов.

Як встановлено дослідниками даного питання, вже основний постулат Ньютонівської теорії, за яким перебіг часу за визначенням не залежить від характеру взаємодій тіл у просторі та швидкості їхнього руху, підданий серйозній та обґрунтованій критиці.

Той факт, що час у різних інерційних системах спливає не однаково, його зміни залежать від різних факторів, встановлено науковцями в межах проведених у даній площині ґрунтовних досліджень. При зміні співвідношень всередині системи (відстаней, маси, напрямку переміщення тіл тощо) масштаб часу також змінюється. Більше того, як було доведено Альбертом Ейнштейном, подібні закономірності мають загальний характер, у тому числі до математичного регулювання фактичних взаємодій методами класичної механіки. При цьому при застосування вказаного регулятивного інструментарію час залежить від характеру та швидкості руху тіл набагато складніше, ніж за правилами спеціальної теорії відносності при однакових заданих значеннях невідомої пошукової величини часу. Він, безумовно, залежить від конкретних відстаней та швидкостей всередині кожної інерційної системи, і в залежності від порядку та принципу вимірювання реальний час може суттєво відрізнитися від абсолютного (Ейнштейн, 1965, с. 8–10). Втім, попри сприйняття даного факту науковцями світу, все ж помилка при швидкостях інерційного руху, далеких від швидкості світла, незначна. Отже, виходячи з більшої простоти абсолютного часу та зручності користування, пов'язаний з ним механізм широко застосовується в системах не надточних наук та побуті. При цьому абсолютний час успішно використовується як найпростіша модель темпорального застосування.

Попри відмінні висхідні точки відліку, вказані наукові підходи досить часто взаємодоповнювали одне одного. В той же час, маємо відзначити наукові різнобачення стосовно принципового питання про взаємне співставлення таких визначальних категорій як час і буття. Окремі погляди на сутність даного взаємовідношення у процесі становлення проявилися у так званих статичній та динамічній концепціях часу. За першою з них події минулого, нинішнього та майбутнього існують реально та конкретно у певному сенсі одночасно. При цьому становлення, зміна, трансформація та зникнення матеріальних об'єктів є лише ілюзією, яка виникає внаслідок певної зміни стану, що відбувається в момент усвідомлення цього. Інакше кажучи, згідно зі статичною моделлю часу всі моменти минулого, нинішнього і майбутнього завжди існували і будуть існувати. І хоча створюється враження, що моменти, пов'язані з конкретними подіями,

йдуть один за одним, а подія, що пройшла, втрачена назавжди, то лише уявлення людини, яке формується та переробляється її свідомістю. Кожна подія в безперервному потоці часу детермінована і об'єктивно існує незалежно від інших у часі, як кадр з фільму, що створений і змонтований зарані, але наданий для перегляду глядачеві лише у необхідний момент. Визначення астрономічного часу, запропоновані науковцями, вказують, що кожній точці простору відповідає свій чітко визначений час, який у будь-який момент не співпадає з іншим. Астрономічний час залежить від топографічних характеристик земної поверхні, руху полюсів, орбіти Землі, нахилу екліптики щодо екватора та від причин, що викликають зміни у цих показниках. На час впливає перерозподіл мас біля, на поверхні та всередині нашої планети, місячні та сонячні припливні сили, взаємне положення зірок та планет тощо. Взагалі, свій час не тільки у кожній точці у просторі, але й кожного елемента системи спостереження.

На протигагу статичній концепції динамічна постулює, що в природі реально існують тільки події нинішнього часу. Події, що відбувалися в минулому, вже скінчилися і реально не існують, тоді як майбутні – ще фізично не можуть існувати (Логінова, 1978, с. 163). Автори даної теорії послідовно обстоювали тезу, за якою вважати різночасові явища як усталено перебуваючі на своїх місцях у темпоральному просторі об'єкти не можна. Адже людське сприйняття постійно пересікає їх, тож немає розумного пояснення причин виникнення ілюзій перманентного існування подій в часі. Інакше кажучи, статична концепція вихолощує істотний елемент, який в філософії зветься становленням, тобто зникає зміст та сутність таких явищ, як перехід можливості в процесі розвитку. В більшості наукових досліджень час як суще явище ототожнюється з розвитком, становленням. Всі прояви виникають та розвиваються не в часі, а сам час є становленням, виникненням і переходженням (Гегель). Дійсно, на побутовому рівні у людській свідомості динамічна концепція домінує: кожна людина будує своє світосприйняття на засадах того, що минулого вже немає, а майбутнього ще немає, хоча минулі події погасилися саме нинішніми вчинками, які обумовлюють наступні.

Однією з головних ознак часу вважається його однонаправленість та незворотність. У прийнятому нами усвідомленні часовий

перебіг завжди відбувається у напрямку від минулого до майбутнього. Цей рух проходить транзитом через сучасність, на зупиняючись у ній, і продовжується в майбутті, щоразу збільшуючи обсяг минулого а рахунок нових фактів, що відходять з сучасності у минулі події. При цьому обсяг минулих явищ об'єктивного світу, попри здавалося б їхнє ущільнення і додавання нових подій до їхнього складу, не зростає в силу фактичної безкінечності розміру даної темпоральної категорії. Те ж саме слід сказати про категорію майбутнього: розмір цього елемента часового перебігу також залишається сталим з огляду на безкінечність самого явища. Що ж стосується поняття сучасності, то воно, незважаючи на безсумнівну вірогідність існування, також не може бути визначена у чітко окреслених межах. Кожної миттєвості склад даного поняття змінюється за рахунок відпадиння частини його обсягу і перехід її до стану минулого, та одночасного переходу із складу майбутнього певних життєвих подій до категорії сучасного. Такий процес відбувається перманентно, він не може зупинитися, у цьому, власне, полягає феномен часового руху в природі.

Перебіг часу від минулого до майбутнього одночасно означає перетікання конкретних подій матеріального світу із майбутнього через сучасність в минуле. Передбачувані прийдешні вчинки набувають реальності у часі «зараз». Але вже через мить втрачають цю реальність і стають минулими фактами, які невпинно поступово віддаляються в часовому плині. За традиційним людським уявленням інверсія часу неможлива, зворотній вплив його суперечить стандартній логіці, і у цьому проявляється принцип незворотності часу. Як казали древні, не можна двічі увійти в одну й ту ж річку, звісно, маючи на увазі часову неможливість відтворення минулої події. Всі вони, відбувшись реально в просторі та маючи певну протяжність у часі, беззворотно залишаються в минулому. Дана теза видається настільки очевидною, що наука донині не потурбувалася надати хоча б якесь розумне обґрунтування однонаправленості та незворотності темпоральних напрямків руху. Ці властивості часу щодо його поступу від минулого до майбутнього також постулюються, тобто задані як безспірні фактори. Вважається, що положення наукової концепції про незворотність часу є настільки очевидними, що спеціального обґрунтування воно не потребує. Адже

цілком зрозуміло, і то не може бути емпірично спростовано, що події, про які ми маємо відомості, які свого часу реально відбулися, знаходяться наразі в минулому тоді як матеріальні явища, стосовно яких лише існує вірогідність їхньої реальності або зміст яких нам поки що не відомий, перебувають в середовищі майбуття. Саме у такий спосіб реалізується здатність людини до збільшення знань про події, знання зростають шляхом їх поповнення новими фактами про вчинки, що віднедавна перейшли до розряду минулих, вибувши із стану сучасних або майбутніх. Ми не пізнаємо все відразу, порядок усвідомлення є порядком наростання нашої поінформованості. Тобто збільшенням обсягу відомостей про те, що відбувається (Whitrow, 1962, с. 33).

Час займає особливе місце в життєдіяльності суспільства та кожної особистості. Це одна з фундаментальних категорій навколишнього світу, яка стосується загальних понять, що виражають чутливе сприйняття та його зв'язок з реальністю. Усвідомлення подій, що відбуваються в часі, означає пізнання буття як такого. Перериваність часу та простору має те відтворення в реалії, що матеріальні об'єкти мають відносну дискретність свого існування. Інакше кажучи, має місце часова та просторова диференціація тіл. Але рух об'єктів все ж є безперервним, він не може зводитися до суми дискретних моментів. Тобто, часовий рух має певну зв'язаність, у ньому немає будь-яких проміжків. Відмий класик філософії темпоральних властивостей матерії А. Бергсон постулював, що основна категорія часового руху у просторі є тривалість. За допомогою цього компоненту набуває визначеності поняття істинного або чистого часу. При цьому головним елементом є інтуїція. За допомогою якої відбувається усвідомлення часу як істинний метод пізнання. Це означає, що практична діяльність людини в даному процесі не має вирішального значення. Істинна реальність представляє собою творчий процес, життєвий порив, тривалість, недоступні буденному пізнанню. життя є потоком змін. Найбільш важливим у даному контексті є минуле, а, власне, час – це безперервний прогрес цього минулого, що поїдає майбутнє і невпинно зростає по мірі просування вперед (Бергсон, 1914, с. 13).

Безсумнівно, простір і час в природі окремо не зустрічаються, вони неподільні. Ми не знаємо жодного явища, яке б не

займало частини простору і частини часу. Тільки задля логічної зручності можна уявити окремо простір і окремо час, тільки так, як наш розум взагалі звик діяти при вирішенні якогось питання. Насправді, простір і час подільні лише в нашій уяві. Очевидно, що в природі існує лише матерія, яку ми розбиваємо на дві основні координати: простір і час (Вернадський, 1989, с. 419). Час є певною фізичною величиною, однією з основних характеристик матерії. Позаяк в природі існують якісь закономірності, які опосередковують об'єктивний рух речей, вони мусять поширюватися на часові правила, бо матерія в кожний момент свого існування проявляє свої якості.

Втім, далеко не всі дослідники одностайні у подібному припущенні. Окремі з них намагаються віднайти закономірне на рівні науково доведеної побудови обґрунтування темпоральної природи речей, що дозволило б зрозуміти облаштованість та просторовий і часовий взаємозв'язок явищ у всесвіті. З даної позиції було піддано сумніву здавалося б непорушне правило, згідно з яким глобальні макропроцеси у всесвіті, зокрема, розширення нашої галактики – безумовно доводить незворотність часу. Однак, розглядаючи подібний процес як наслідок реально існуючих рухів матерії у просторі, неодмінно мусимо дійти висновку, що зворотна інверсія цілком можлива у разі зміни спрямованості та характеру поступу матеріальних об'єктів у всесвіті. Тож, намагання надати теоретичне обґрунтування природи і властивостей часу неодмінно потребують більш ретельного осмислення і подальшого вивчення.

Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що питання часу має досить важливе світоглядне значення. Здавна пересічні люди, науковці та цілі школи переймалися питанням сутності часу, намагалися зрозуміти його властивості. Звичайно, дане питання є предметом дослідження філософської науки, але воно є актуальним для інших сфер пізнання. Тож, вказаною проблематикою цікавляться і інші науки, у тому числі юридичні. У будь-якому разі час є формою координації змін об'єктів та їхнього стану, а зміна явищ становить сутність часу. Як було встановлено в межах досліджень за різними науковими концепціями, вивчення та спеціальне дослідження часу не може бути проведено безпосередньо в силу специфіки його властивостей. Це

відбувається опосередковано через аналіз різноманітних систем та процесів, які в них протікають Тому виникає потреба у теоретичних уявленнях і припущеннях, що мають ознаки аксіоматичності, тобто апріорі приймаються без доказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М. : Наука, 1988. 522 с.
2. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. Перевод с латинского и примечания А.Н.Крылова. М. : Наука, 1989. 688 с.
3. Эйнштейн А. К электродинамике движущихся тел. Собрание научных трудов в 4-х тт. Т. 1. М.: Наука, 1965. С. 7–35.
4. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь. Принципы развития в психологии. М. : Наука, 1978. С. 156–172.
5. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=109926>.
6. Whitrow G.J. On the Nature of Time – Revue internationale de Philosophie. Bruxelles, 1962. № 61–62. 493 p.
7. Бергсон А. Творческая эволюция. М.; СПб. : Русская мысль, 1914. 332 с.
8. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М. : Сов. Россия, 1989. 704 с.

REFERENCES

1. Vernadskij V.I. (1988). Filosofskie mysli naturalista. [Philosophical thoughts of a naturalist]. Moscow : Nauka [in Russian].
2. N'yuton I. (1989). Matematicheskie nachala natural'noj filosofii. [Mathematical principles of natural philosophy]. Moscow : Nauka [in Russian].
3. Ejnshtejn A. (1965). K elektrodinamike dvizhushchihsya tel. [On the electrodynamics of moving bodies]. Т. 1. Moscow : Nauka [in Russian].
4. Loginova N.A. (1978). Razvitie lichnosti i ee zhiznennyj put'. [Development of Personality and her life path]. Princip razvitiya v psihologii. М. : Nauka [in Russian].
5. Gegel' G.V.F. Enciklopediya filosofskih nauk. [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Т. 1. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=109926>.
6. Whitrow G.J. (1962). On the Nature of Time – Revue internationale de Philosophie. Bruxelles [in English].
7. Bergson A. (1914). Tvorcheskaya evolyuciya. [Creative evolution]. Moscow; SPb. : Russkaya mysl' [in Russian].
8. Vernadskij V.I. (1989). Nachalo i vechnost' zhizni. [The beginning and eternity of life]. Moscow : Sov. Rossiya [in Russian].

УДК 316.74:339.9:477

ДОБРОДУМ Ольга – доктор філософських наук, професор кафедри журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів та природокористування України, 15, вул. Героїв Оборони, м. Київ, Україна, індекс 03041 (dobrodum.olga@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7651-4946>

МАРТИНЮК Едуард – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», 1, пр. Шевченка, м. Одеса, Україна, індекс 65044 (eduardmartinuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5904-2721>

НИКИТЧЕНКО Олена – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», 1, пр. Шевченка, м. Одеса, Україна, індекс 65044 (olena.ed.nykytchenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-9795>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>

Бібліографічний опис статті: Добродум, О., Мартинюк Е., Никитченко, О., (2022) Свобода совісті в Україні під час пандемії COVID-19. *Людиознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 146–160, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>*

СВОБОДА СОВІСТІ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

Анотація. *Мета статті* – дослідити пандемічні аспекти свободи совісті в Україні. **Методологічними засадами дослідження стали методи** світоглядного плюралізму та мультикультуралізму, неупередженості і гуманізму, компаративності та незаангажованості, ідеологічного і релігійного різноманіття, толерантності та позаконфесійності, світськості і міжконфесійного діалогу, проблематизації та концептуалізації релігійно-філософського матеріалу, наукової евристики і віртуальних польових досліджень, контекстуальний та інтерпретаційний,

інформаційний і технофутурологічний підходи тощо. **Наукова новизна** – Міжнародне право надає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій з розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог; в Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотриманням останніми. **Висновки.** В дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції практично усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. Держава сприяла переведенню релігійних зборів у цифровому форматі та забезпечувала охорону релігійних громад від порушників карантинного режиму. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є значною мірою амбівалентним. Враховуючи даний контекст, доцільно було б концентрувати дослідницькі зусилля на впровадженні або сприянні церковній медіапедагогіці та медіацерковності, богослужбовій медіаосвіті та церковним медіапродуктам, церковній SMART-освіті та е-релігієзнавству – вони все більш актуалізуються в часи пандемії, коли свобода совісті реалізується значним чином дистанційно і віддалено, онлайнowo та дигітально.

Ключові слова: свобода совісті, пандемія COVID-19, державно-конфесійні відносини, ставлення релігій до вакцинації.

DOBRODUM Olga – Doctor of Philosophy, Professor at the Department of Journalism and Language Communication, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 15, st. Heroes of Defense, Kyiv, Ukraine, postal code 03041 (dobrodum.olga@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7651-4946>

MARTINUK Eduard – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, 1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine, postal code 65044 (eduardmartinuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5904-2721>

NYKYTCHENKO Olena – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, 1,

Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine, postal code 65044 (olena.ed.nykytchenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-9795>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>

To cite this article: Dobrodum, O., Martinuk, E., Nykytchenko, O., (2022) Svoboda sovisti v Ukraini pid chas pandemii COVID-19 [Freedom of conscience in Ukraine during the COVID-19 pandemic]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 146–160, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>*

FREEDOM OF CONSCIENCE IN UKRAINE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Summary. *The purpose of the article is to explore the pandemic aspects of freedom of conscience in Ukraine. The methodological foundations of the study were methods of ideological pluralism and multiculturalism, impartiality and humanism, comparativeness and impartiality, ideological and religious diversity, tolerance and non-confessional, secular and interfaith dialogue, problematization and conceptualization of religious and philosophical materialist, philosophical and philosophical material, information and technofuturological approaches, etc. Scientific novelty – International law allows governments to restrict the activities of religious organizations for health reasons; most religious organizations were sympathetic to the need to comply with quarantine requirements; Ukraine has so far achieved a balance between state restrictions on the activities of religious organizations and their observance by the latter. Conclusions.* *In the study of religious freedom at the beginning of the COVID-19 pandemic, we emphasized its exclusivity in the constellation of virtually all other human rights and freedoms, and at the same time the need to respect all these rights and freedoms for its implementation. The state facilitated the translation of religious meetings into digital format and provided protection for religious communities from violators of the quarantine regime. Coverage of the general impact of the pandemic on the state of religion in the world is largely ambivalent. Given this context,*

it would be appropriate to focus research efforts on implementing or promoting church media pedagogy and media ecclesiasticism, liturgical media education and church media products, church SMART education and e-religious studies— they are becoming more and more relevant in times of pandemic, when freedom of conscience is realized largely remotely and informationally, online and digitally.

Key words: *freedom of conscience, COVID-19 pandemic, state-confessional relations, attitude of religions to vaccination.*

Постановка проблеми. У ці тривожні дні, коли відбувається війна між Росією та Україною, усі наші думки, надії та наукові інтереси пов'язані з цим трагічним явищем, однак ковід продовжує крокувати планетою, приносячи нові та нові жертви. Збереження та дотримання свободи совісті при пандемії має перманентне значення, і вже з початку 2022 року над Україною розповсюдилася третя хвиля захворюваності у вигляді штаму Омікрон, яка на початок війни сягнула свого плато – 20–25 тисяч випадків щоденних заражень. Поки Україна переймається війною, що на неї обрушилася, це головна тема наукових зацікавлень, проте по завершенню війни пандемічна тематика неминуче знов актуалізується.

Мета статті – дослідити свободи совісті в Україні під час пандемії COVID-19.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти даної проблематики розглядали в своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М. Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Милан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін.

Основний матеріал. Дослідивши реальний стан дотримання органами правопорядку прав і свобод громадян при здійсненні контролю за виконанням карантинних обмежувальних заходів, Центр громадських свобод констатував, що розгортання обмежень прав людини в Україні супроводжувалось своєрідними «адміністративним шоком», як і в інших країнах світу. «Як і в багатьох інших молодих демократіях (в так званих транзитних режимах) в Україні не всі обмежувальні заходи були сприйняті суспільством позитивно, це пояснюється як традиційними для цієї групи країн невисокою довірою до владних рішень

та браком незалежних механізмів контролю за їх виконанням, так і кількома більш специфічними факторами: 1) відсутність розуміння загрози, що її становить коронавірус та 2) суперечливість введених обмежень с точки зору конституційних можливостей виконавчої влади щодо звуження права людини».

В п'ятому розділі наведеного документу, де розглядаються карантинні обмеження та свобода вираження релігійних поглядів, Центр громадських свобод зауважує, що «Українські обмеження все ж потенційно порушують гарантію статті 35 Конституції та статті 9 Європейської конвенції за формою, адже вони були введені Постановою Уряду, а не законом, як того вимагають згадані статті (Відповідь на, 2020). В цьому розділі йшлося також і про позитивні зобов'язання України щодо активних дій в сфері захисту здоров'я про забезпечення права на життя: «Однак неефективність правоохоронних органів у попередженні відвідування релігійних установ віруючими навряд чи буде достатньо для визначення держави України порушницею позитивного зобов'язання» (Відповідь на, 2020). І хоча поодинокі повідомлення свідчать про те, що участь у релігійних заходах призвела до збільшення кількості захворювань у деяких регіонах, автор міг констатувати, що на той час «широкомасштабного погіршення епідеміологічної ситуації в розрізі країни не відбулося» (Відповідь на, 2020).

Аналізуючи теоретичні положення та правові встановлення і здійснення гарантій та обмежень громадянських і політичних прав людини в умовах запобігання поширення COVID-19 в Україні, харківський дослідник О. І. Зозуля звертає увагу й на конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання, зокрема на свободу безперешкодно відправлять одноосібно чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Він також звертає увагу на неконституційність встановлених на рівні рішення уряду заборони проведення масових релігійних заходів. З його точки зору, позиція уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з одного боку, визнає припустимість обмеження права на свободу совісті тільки Законом, а з іншого боку, не вважає його порушенням обмеження доступу громадян до релігійних споруд та інших обмеження за «погодженням» МВС України та ВРЦіРО, не сприяє дотриманню даного конституційного права (Зозуля, 2020).

О. І. Зозуля вважає суперечливою практикою встановлення органами місцевого самоврядування додаткових профілактичних та протиепідеміологічних заборон, які обмежують право на свободу віросповідання і наводить приклади заборони місцевими органами влади відвідувати території храмів та культових споруд, участь у релігійних масових заходах бо взагалі, повноваження муніципальної влади щодо заборони відвідування певних територій не передбаченні ст. 30 Закону України від 24.02 194 № 4004-XII, що дещо декларативно, але надає їй можливість запроваджувати особливі умови і режими праці та пересування, спрямовані на запобігання особливо небезпечних інфекційних хвороб» (Зозуля, 2020).

Можна згадати, як під час селекторної наради Міністр охорони здоров'я М. Степанов поінформував, що головною причиною зростання кількості хворих на Заході України, особливо в селах, як свідчать епідеміологічні розслідування, є богослужіння, громадський транспорт, а також переміщення людей у зв'язку з відпочинком (Адаптивний карантин, 2020). ВРЦіРО визначила за необхідне відреагувати та публічно спростувати частину цієї інформації: «від початку карантину в Україні Церкви і релігійні організації в цілому вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів та своєї соціальної діяльності. Багато релігійних громад організували онлайн-трансляції своїх богослужінь, а допуск віруючих у храми і молитовні будинки відбувається за умови наявності захисної маски, з дотриманням рекомендованої урядом дистанції та використанням антисептичних засобів» (Заява Всеукраїнської, 2020).

Також ВРЦіРО закликала керівництво МОЗ України припинити практику узагальнених звинувачень на адресу всієї релігійної спільноти, натомість зосередивши увагу на впровадженні більш ефективних заходів, аби зменшити ризики інфікування наших співгромадян у місцях найбільш активних соціальних контактів: у громадському транспорті, закладах торгівлі, банківських і державних установах, у розважальних закладах і інших місцях скупчення людей» (Заява Всеукраїнської, 2020).

Інформаційний простір України збурила новина про те, що Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів розробляє законопроект про діяльність деструктивних

релігійних організацій (Депутати вирішили, 2020). Це викликало занепокоєння у більш-менш обізнаної з подібним питанням громадськості. Найбільш компетентне реагування постало з боку українських релігієзнавців, які послідовно виступають проти «мови ворожнечі» взагалі та в релігійних справах зокрема, тому вони застерігають, що «законопроект про «тоталітарні секти» небезпечний тим, що провокує недовіру та ненависть за релігійною конфесійною ознакою в поліконфесійній спільноті, ініціюючи тим самим пошук відьом та ворогів там, де слід підтримувати взаємоповагу взаєморозуміння. Це загрожує порушенням відносно спокійної релігійної ситуації в Україні. Подібні законодавчі дії, замість утвердження ідей міжконфесійної солідарності, діалогу між релігіями здатні увертнути Україну в пучину хаосу» (Закон про секти, 2020).

На зустрічі ВРЦіРО з Головою Верховної Ради України релігійні діячі запропонували налагодити постійний діалог Верховної Ради з релігійною спільнотою як складовою частиною громадянського суспільства, висловили прагнення брати участь у громадському обговоренні законопроектів, пов'язаних із діяльністю релігійних організацій, в першу чергу закону «Про медіа», який, на їхню думку, несе у собі ризики для конституційного права на свободу вираження поглядів та Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок (Стамбульська конвенція, в її теперішньому вигляді, не задовольняє українські релігійні організації), оговорювались і інші актуальні питання державно-конфесійних відносин, які потребують вирішення в діалозі між парламентом і релігійною спільнотою (Рада Церков обговорила, 2020).

Можна пригадати, як на робочій зустрічі Прем'єр-міністра та інших членів Уряду з ВРЦіРО «Глава Уряду зауважив, що у теперішній час просвітницькі заходи зможуть допомогти сповільнити поширення COVID-19 і уникнути ризику перевантаження системи охорони здоров'я хворими, щоб кожен міг отримати необхідну медичну допомогу. В цій сфері Уряд розраховує на допомогу церков і релігійних організацій (Рада Церков співпрацюватиме, 2020).

Як ми пам'ятаємо, постановою Уряду посилено обмеження релігійних заходів в залежності від рівня епідеміологічної безпеки у регіоні: в регіонах з зеленим рівнем на релігійних

масових заходах (як і на культурних, спортивних, соціальних, рекламних та інших) кількість присутніх обмежена до 50 осіб, із жовтим – 30; помаранчевим – не більше 20 осіб. Організатори повинні забезпечити дотримання між учасниками фізичної дистанції не менш ніж 1,5 метра, усі мають носити захисні маски незалежно від того, чи захід проводиться у приміщенні, або на відкритому повітрі, чи учасник у заході стоять, або сидять, як і раніше не можна перебувати на вулиці без документів, що посвідчують особу, самовільно залишати місце самоізоляції, обсервації (Уряд посилив, 2020).

На початку статті вже йшлося, що не дивлячись на всю необхідність превентивних щодо подальшого поширення хвороби дій уряду, його рішення не мають відповідної легітимації, бо не є законом, лише через який можна обмежувати діяльність релігійних організацій, свобода яких декларується, та юридично обслуговується Конституцією. Нагальною процедурою можна вважати дерогацію, яка відповідає сутності і необхідності найважливіших заходів з боку усіх гілок влади заради подолання пандемія. Ображає віруючих і сам перелік масових заходів, що урівнює релігійну діяльність з усіма іншими масовими зборами (Restrictions on, 2020).

Зазначимо зустріч експертів в рамках німецько-українського діалогу по темі «Церкви та релігійні організації в умовах пандемії COVID-19». Під час заходу розглядалися і особливості співпраці конфесій із державою в цей період, наслідки пандемії для релігійного життя віруючого та проблематика неправдивих (фейкових) новин в умовах поширення хвороби. Учасники поділилися досвідом нових методів та технологій організації богослужінь і відправлення релігійних обрядів, приділили увагу спроможності церков, релігійних організацій адекватно реагувати на сучасні виклики (Експерти і, 2020).

Наказом президента було введено в дію рішення Ради національного безпеки України, де, зокрема, наголошується, що держава буде рішуче протидіяти спробам розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, образи почуттів громадян через їхні релігійні переконання, а також обмеженням прав або встановленню привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних

та інших переконань, статі, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (Указ Президента, 2020).

Резонансною була зустріч представників комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я зі заступницею міністра охорони здоров'я України. Вони представили своє бачення певних моментів співпраці, зокрема у час пандемії, обговорили питання створення проморолику про заходи для захисту від зараження, правила безпечного поведіння в церкві, які б нагадували про безпеку під час карантину. Заступниця міністра висловила прохання про молитву до глави УГКЦ за медиків; за її словами, «медичним працівникам важливо відчутти підтримку і вдячність за працю, бо під час пандемії чисельно зростає кількість захворювань, відтак на їх долю випадають вкрай важкі випробування» (Представники Комісії, 2020).

Ймовірно, найбільшого міжнародного розголосу в сфері відносин між українською державою та релігійними організаціями набула спроба тисяч хасидів з багатьох країн світу потрапити до Умані на період святкування Рош га Шана, щоб вшанувати пам'ять рабина Нахмана. Держкомісія техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій дозволила виїзд до Умані 5–10 тисячам паломників, відповідно розробивши план необхідних протиепідемічних заходів для міста Умань загалом та доступу до могили цадика зокрема, але згодом в Україні взагалі заборонили іноземцям тимчасовий перетин кордону. В деяких пунктах державного кордону десятки паломників опинилися без можливості задоволення елементарних потреб, внаслідок чого біля 2 тисяч застрягли напередодні іудейського Нового року на білоруському кордоні. Використавши лазівки в законодавстві, до Умані потрапило декілька тисяч хасидів, які змогли виконати свої релігійні обов'язки, але не усім це вдалося, адже було вчасно викрито незаконний перетин кордону з Угорщиною іноземцями, які в обхід чинних пунктів пропуску наважились потрапити на територію України для святкування Рош га Шана. Винним на 5 років заборонили в'їзд до України (Суд покарав, 2020).

Як повідомляє Європейський центр закону та правосуддя, за результатами дослідження понад 40 європейських країн можна

створити їх класифікацію за трьома критеріями щодо вільного доступу на молитовні зібрання. В цій класифікації держави розподілені таким чином: 1) часткова ізоляція (локдаун чи без локдауну), дозволено релігійне служіння: Хорватія, деякі регіони Іспанії та Швейцарії, Данія, Фінляндія, Болгарія, Греція, Угорщина, Естонія, Ісландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Чорногорія, Норвегія, Нідерланди, Польща, Португалія, Чехія, Румунія, Словаччина та Швеція; 2) локдаун, дозволені та врегульовані релігійні служіння: Австрія, Німеччина, Словенія, деякі регіони Іспанії та Швейцарії та Україна; 3) локдаун, недозволено публічне богослужіння: Франція, Бельгія, Великобританія та Ірландія. Більшість штатів США потрапляють у перші дві категорії (Рада Церков співпрацюватиме, 2020).

Саме як реакція на пом'якшення або ж посилення блокування державами світу діяльності релігійних громад в останні місяці розпоширення ковіду, з'явився новий феномен у справі виникнення релігійних громад, коли на статут релігійних об'єднань почали претендувати організації, що створені раніше для задоволення інших потреб громадян, наприклад, ресторани в Ізраїлі, паби в Англії, фітнес-центр у Польщі тощо (Спортзал стал, 2020). Це явище вже зафіксовано і в Україні: в Тернополі хостел «перетворили» на монастир, аби працювати на вихідних (У Тернополі, 2020), а засновник компанії «Veliki» заявив: «Ми подаємо на реєстрацію статут Всеукраїнської Релігійної Організації «Велосипедна Церква України», богослужіння проводяться на базі магазинів «Veliki». Віртуальні богослужіння тут: shop.veliki.ua. Наша місія нести світле, велосипедне майбутнє в голови та серця людей, просвітлювати їх та наставляти на велосипедний шлях. У зв'язку з цим, пропонуємо доєднатись до нас у ці складні часи для держави, для її громадян. Помолитися за здоров'я керівництва держави, міст, селищ, установ, наших рідних та близьких. P.S. Шукаємо у містах та селищах наших представників— велоєпископів, єпископів, прихожан» (У Києві, 2020). А в Аргентині одна з євангелічних церков відчинилась під виглядом питного закладу на ознаку спротиву проти обмежень на релігійні зібрання, не дивлячись на поступове зростання дозволу на проведення інших загальних зборів (Священник відкрив, 2020).

Як держави зреагували на цей новий юридичний феномен, ми могли дізнатися пізніше, адже ця реакція залежала від подальшого стану боротьби з пандемією та масштабами блокування діяльності релігійних об'єднань у публічному просторі (Mulan & Hardman, 2021). Різдвяні, Новорічні свята та інші релігійні святкові події були в змозі знов продемонструвати ставлення до карантинних приписів ієрархії та вірян усіх релігійних організацій (Grabenstein, 2013).

Висновки. Міжнародне право надає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій з розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог; в Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотриманням останніми.

В дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. До віруючих звертався головний лікар з поясненнями наслідків порушення карантину священиками та мирянами, президент України, прем'єр-міністр та багато інших урядовців та експертів; ЗМІ також закликали віруючих утримуватись від святкових зібрань. Держава сприяла переведенню релігійних зборів у цифровому форматі та забезпечувала охорону релігійних громад від порушників карантинного режиму.

За рамками нашого огляду стану релігійної свободи в Україні в часи пандемії залишилися прогнози подальшого розвитку подій у цій царині суспільного відтворення – це завдання ми залишаємо для наших майбутніх досліджень. Значно розлогішого аналізу потребує і палітра зусиль багатьох релігійних лідерів та рядових віруючих в справі пристосування відправлення звичних ритуалів до карантинних приписів.

Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є значною мірою амбівалентним (Movsesian, 2021). Враховуючи даний контекст, доцільно було б концентрувати дослідницькі зусилля на впровадженні або сприянні церковній медіапедагогіці та медіацерковності, богослужбовій медіаосвіті та церковним медіапродуктам, церковній SMART-освіті та е-релігієзнавству – вони все більш актуалізуються в часи пандемії, коли свобода

совісті реалізується значним чином дистанційно і віддалено, онлайнно та дигітально. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій в подоланні політичних та економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посилених пандемією, особливо пов'язаних з сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Grabenstein John D. What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins\Vaccine.– Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. Pp. 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026>
2. Movsesian M. Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper No. 21-0021, URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855>
3. Mylan S., Hardman C. COVID-19, cults, and the anti-vax movement (2021). Lancet. 27 March-2 April; 397(10280): 1181.Published online 2021 Mar 25. URL: doi: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8
4. Restrictions on religious freedom in Europe in the name of the Fight Against Covid-19.URL: <https://eclj.org/religious-freedom/coe/limitations-portees-a-la-liberte-de-culte-en-europe-au-nom-de-la-lutte-contre-la-covid-19>
5. Адаптивний карантин може стати більш дієвим для контролю поширення коронавірусної інфекції – нарада під головуванням Президента. URL: <https://www.president.gov.ua/news/adaptivnij-karantin-mozhe-stati-bilsh-diyevim-dlya-kontrolyu-62497>
6. Відповідь на виклики COVID-19 та права людини: огляд ситуації в Україні / Вступ. URL: <https://ccl.org.ua/reports/vidpovid-na-vyklyky-covid>
7. Депутати вирішили взятися за боротьбу з сектами. URL: <https://hromadske.ua/posts/deputati-virishili-vzyatisya-za-borotbu-z-sektami>
8. Експерти і релігійні діячі України та Німеччини обмінялися досвідом протидії COVID-19. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/kas-event-in-kyiv>
9. Закон про секти. Українська Асоціація Релігієзнавців реагує на проєкт закону. URL: https://risu.ua/zakon-pro-sekti-ukrayinska-asociaciya-religiyeznaciv-reaguye-na-proyekt-zakonu_n110348
10. Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку зі звинуваченнями МОЗ у поширенні COVID-19 у західних областях України. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>
11. Зозуля О.І. Громадянські та політичні права людини в умовах запобігання поширенню COVID-19 в Україні. URL:
12. Представники Комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я зустрілися зі заступницею міністра охорони здоров'я України.

URL: http://news.ugcc.ua/news/predstavniki_komisii_ugkts_u_spravah_dushpastirstva_ohoroni_zdorovya_zustrilisy_zi_zastupnitseyu_ministra_ohoroni_zdorovya_ukraini_91051.html

13. Рада Церков обговорила з головою ВР Разумковим питання, які хвилюють віруючих. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-speaker-of-ukrainian-parliament-razumkov>

14. Рада Церков співпрацюватиме з Урядом у просвітництві щодо COVID-19. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-government-meeting-on-covid-19>

15. Священник відкрив у церкві "фальшивий" бар на знак протесту. URL: <https://www.unian.ua/world/svyashchennik-vidkriv-u-cerkvi-bar-na-znak-protestu-novini-svitu-11035718>

16. Спортзал став церквою, а священник превратил церковь в бар // *Ітоги недели* : 4–10 ноября 2020. № 44(794). Стр. 11.

17. Суд покарав хасидів-нелегалів, які їхали в Умань, посібникам загрожує в'язниця. URL: https://risu.ua/sud-pokaray-hasidiv-neegaliv-yakiyihali-v-uman-posibnikam-zagrozhuje-vyaznitsya_n112139

18. У Києві подали на реєстрацію статут "Велосипедної Церкви України". URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/47812-u-kiyevi-podali-na-reyestraciyu-statut-velosipednoyi-cerkvi-ukrayini.html

19. У Тернополі hostel “перетворили” на монастир, аби працювати на вихідних. URL: <https://realno.te.ua/novynu/y-ternopoli-hostel-peretvorili-na-mo/>

20. Указ Президента України « Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

21. Уряд посилив обмеження, у т.ч. релігійних заходів через спадах COVID-19. URL: <https://news.church.ua/2020/10/16/uryad-posiliv-obmezheniya-u-t-ch-religijnix-zaxodiv-cherez-spalax-covid-19/>

REFERENCES

1. Grabenstein, John D. (2013). What the World religions teach, applied to vaccines and immune globulins\Vaccine. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. Pp. 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026> [in English].

2. Movsesian, M. (2021). Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). *Journal of Law and Religion*, Forthcoming, St. Johns Legal Studies Research Paper No. 21-0021, URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855> [in English].

3. Mylan, S., Hardman, C. (2021). COVID-19, cults, and the anti-vax movement (2021). *Lancet*. 27 March-2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. URL: doi: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8 [in English].

4. Restrictions on religious freedom in Europe in the name of the Fight Against Covid-19. (2020). URL: <https://eclj.org/religious-freedom/coe/limitations-portees-a-la-liberte-de-culte-en-europe-au-nom-de-la-lutte-contre-la-covid-19> [in English].

5. Adaptivnyi karantyn mozhe staty bilsh diievym dlia kontroliu poshyrennia koronavirusnoi infektsii – narada pid holovuvanniam Prezydenta. (2020). [Adaptive quarantine can be more effective in controlling the spread of coronavirus infection – a meeting chaired by the President]. URL: <https://www.president.gov.ua/news/adaptivnij-karantin-mozhe-stati-bilsh-diyevim-dlya-kontrolyu-62497> [in Ukrainian].

6. Vidpovid na vyklyky COVID-19 ta prava liudyny: ohliad sytuatsii v Ukraini/Vstup. (2020). [Responding to the challenges of COVID-19 and human rights: a review of the situation in Ukraine / Introduction]. URL: <https://ccl.org.ua/reports/vidpovid-na-vyklyky-covid> [in Ukrainian].

7. Deputyaty vyrishyly vziatysia za borotbu z sektamy. (2020). [Deputies decided to take up the fight against sects]. URL: <https://hromadske.ua/posts/deputati-virishili-vzyatysia-za-borotbu-z-sektami> [in Ukrainian].

8. Eksperty i relihiini diiachi Ukrainy ta Nimechchyny obminialysia dosvidom protydii COVID-19. (2020). [Experts and religious figures from Ukraine and Germany exchanged experiences in countering COVID-19]. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/kas-event-in-kyiv> [in Ukrainian].

9. Zakon pro sekty. Ukrainska Asotsiatsiia Relihiieznavsiv reahuie na projekt zakonu. (2020). [Law about sects. The Ukrainian Association of Religious Studies is responding to the bill]. URL: https://risu.ua/zakon-pro-sekti-ukrayinska-asociaciya-relihiieznavsiv-reaguye-na-projekt-zakonu_n110348 [in Ukrainian].

10. Zaiava Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii u zviazku zi zvyuvachenniamy MOZ u poshyrenni COVID-19 u zakhidnykh oblastakh Ukrainy. (2020). [Statement of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations in connection with the accusations of the Ministry of Health of spreading COVID-19 in the Western regions of Ukraine]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations> [in Ukrainian].

11. Zozulia, O.I. Hromadianski ta politychni prava liudyny v umovakh zapobihannia poshyrenniu COVID-19 v Ukraini. (2020). [Civil and political human rights in the context of preventing the spread of COVID-19 in Ukraine]. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9129> [in Ukrainian].

12. Predstavnyky Komisii UHKTs u spravakh dushpastyrstva okhorony zdorovia zustrilysia zi zastupnytseiu ministra okhorony zdorovia Ukrainy. (2020). [Representatives of the UGCC Commission on Health Pastoral Care met with the Deputy Minister of Health of Ukraine]. URL: <http://news.ugcc.ua/news/predstavniki-komisii-ugkts-u-spravah-dushpastirstva-ohoroni-zdorovya-zustrilysia-zi-zastupnitseyu-ministra-ohoroni-zdorovya-ukraini-91051.html> [in Ukrainian].

13. Rada Tserkov obhovoryla z holovoiu VR Razumkovym pytannia, yaki khvyliuut viruiuchykh. (2020). [The Council of Churches discussed with the chairman of the Verkhovna Rada Razumkov issues of concern to believers]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-speaker-of-ukrainian-parliament-razumkov> [in Ukrainian].

14. Rada Tserkov spivpratsiuvatyme z Uriadom u prosvitnytstvi shchodo COVID-19. (2020). [The Council of Churches will cooperate with the Government in educating on COVID-19]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-government-meeting-on-covid-19> [in Ukrainian].

15. Sviashchennyk vidkryv u tserkvi "falshyvyi" bar na znak protestu. (2020). [A priest opened a "fake" bar in the church in protest]. URL: <https://www.unian.ua/world/svyashchennik-vidkriv-u-cerkvi-bar-na-znak-protestu-novini-svitu-11035718> [in Ukrainian].

16. Sportzal stal tserkoviu, a sviashchennyk prevratyl tserkov v bar (2020). [The gym became a church, and the priest turned the church into a bar] // Ytohy nedely.: 4-10 noiabria 2020. № 44(794). Str. 11 [in Russian].

17. Sud pokarav khasydiv-nelehaliv, yaki yikhaly v Uman, posibnykam zahrozhue viaznytsia. (2020). [The court punished Hasidic illegal immigrants traveling to Uman, and the textbooks are threatened with imprisonment]. URL: https://risu.ua/sud-pokarav-hasidiv-neegaliv-yaki-yihali-v-uman-posibnikam-zagrozhuje-vyaznycya_n112139 [in Ukrainian].

18. U Kyievi podaly na reiestratsiiu statut "Velosypednoi Tserkvy Ukrainy". (2020). [The court punished Hasidic illegal immigrants traveling to Uman, and the textbooks are threatened with imprisonment]. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/47812-u-kiyevi-podali-na-reyestracyiu-statut-velosipednoyi-cerkvi-ukrayini.html [in Ukrainian].

19. U Ternopoli khostel "peretvoryly" na monastyr, aby pratsiuvaty na vykhidnykh. (2020). [In Ternopil, the hostel was "turned" into a monastery to work on weekends]. URL: <https://realno.te.ua/novyny/u-ternopoli-khostel-peretvoryly-na-mo/> [in Ukrainian].

20. Ukaz Prezydenta Ukrainy « Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy». (2020). [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [in Ukrainian].

21. Uriad posylyv obmezhenia, u t.ch. relihiinykh zakhodiv cherez spalakh COVID-19. (2020). [The Government has tightened restrictions, including religious events due to the outbreak of COVID-19]. URL: <https://news.church.ua/2020/10/16/uryad-posiliv-obmezhenyya-u-t-ch-religijnix-zaxodiv-cherez-spalax-covid-19/> [in Ukrainian].

УДК 271.2(477)

КОБЕТЯК Андрій – кандидат філософських наук, доцент кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка», 103, вул. Чуднівська, м. Житомир, Україна, індекс 10005 (kobetiak@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6899-0571>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.11>

Бібліографічний опис статті: Кобетяк, А., (2022). «Нові» автокефалії та їх місце у структурі Вселенської церкви. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44*, 161–177, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.11>

«НОВІ» АВТОКЕФАЛІЇ ТА ЇХ МІСЦЕ У СТРУКТУРІ ВСЕЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Анотація. *Мета статті* – висвітлити трансформаційні процеси древнього інституту автокефалії та його сучасне значення в церкві. Еклезіологічна обумовленість автокефального принципу системотворення Вселенської церкви витікає із самої церковної природи. «Нові» автокефальні церкви в історичному аспекті виникають значно пізніше давніх східних патріархатів. Тому важливим завданням статті є вивчення в дійсності рівності між собою всіх Помісних церков. У відношеннях між незалежними церковними адміністраціями відчувається «зверхність» давніх автокефалій над новими. Тому, увага дослідження зосереджена на самому феномені Церкви в її історичній ретроспективі, та на еклезіологічному розумінні церковного рівноправ'я. **Методологічними засадами** дослідження стали історичний та порівняльний методи, компаративний підхід, традиціоналізм, герменевтика, релігійна антропологія, філософський символізм, методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у висвітленні причин сучасної кризи Вселенської православної церкви. Зазначається, в першу чергу це пов'язано із геополітичним та фінансовим чинниками. Наявність древніх та «нових» автокефалій створює певну меншовартісність останніх, незважаючи на принцип церковної

рівності та потужний фінансовий та людський фактор нових національних церков. Висвітлюється, що з точки зору православної еkleзіології очевидно, що по самій своїй структурі, кожна церква неодмінно має бути автокефальною. Однак, на практиці низка національних церков тривалий час чекають Все-православного визнання. **Висновки.** Доведено, що формування двох підходів (грецького та слов'янського) до розуміння структури системотворення Вселенського православ'я стало причиною кризи в церкві. Зазначено, що «церковні непорозуміння» стали очевидними після Великого собору на Криті та надання Томосу для Української церкви. У дослідженні встановлено, що в період Вселенських соборів розуміння автокефалії трансформувалось від природного стану до церковно-політичного явища. Доведено, що у XIX–XX ст., коли відбувся «парад автокефалій» на Балканах, питання автокефалії знову виходить на перший план загальних богословських дискусій. Ключову роль відіграв національний чинник, який вкладається в основу незалежності кожної із Помісних церков. Автокефалія стає виключно політичним нашіаруванням. Однак, доведено, що еkleзіологічна зумовленість автокефального принципу витікає із самої природи церкви. У статті стверджується, що у православної традиції відсутнє загальноприйняте трактування взаємозалежності принципу помісності та автокефального статусу церков. Зазначається, що подальші наукові розвідки автокефальної тематики доповнять виконане дослідження, адже становлення церкви – це процес динамічний.

Ключові слова: еkleзіологія, Вселенський собор, автокефалія, єпархія, патріарх, пентархія, догмат, церква, Візантія, богослов.

КОБЕТІАК Andrii – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Economic Security, Public Administration and Administration, Zhytomyr Polytechnic State University, 103, st. Chudnivska, Zhytomyr, Ukraine, postal code 10005 (kobetiak@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6899-0571>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.11>

To cite this article: Kobetiak, A., (2022). «Novi» avtokefaliyi ta yikh mistse u strukturi Vselens'koyi tserkvy. ["New" autocephalies and their place in the structure of the Universal church]. *Liudynoznavchi studii:*

zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 161–177, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.11>

"NEW" AUTOCEPHALIES AND THEIR PLACE IN THE STRUCTURE OF THE UNIVERSAL CHURCH

Summary. *The purpose of the article is to highlight the transformational processes of the ancient institution of autocephaly and its modern significance in the church. The ecclesiological conditionality of the autocephalous principle of systematization of the Ecumenical Church stems from the very nature of the Church. "New" autocephalous churches in the historical aspect appear significantly later than the ancient Eastern patriarchates. Therefore, an important task of the article is to study the reality of equality between all the Local Churches. In relations between independent church administrations, one can feel the "supremacy" of the ancient autocephalies over the new ones. Therefore, the study focuses on the very phenomenon of the Church in its historical retrospective, and on the ecclesiological understanding of church equality. The methodological foundations of the study were historical methods, comparative approach, traditionalism, hermeneutics, religious anthropology, philosophical symbolism, methods of analysis and synthesis. The scientific novelty is to highlight the causes of the current crisis of the Ecumenical Orthodox Church. It is noted that this is primarily due to geopolitical and financial factors. The existence of ancient and "new" autocephaly creates a certain inferiority of the latter, despite the principle of church equality and the powerful financial and human factor of the new national churches. It is highlighted that from the point of view of Orthodox ecclesiology, it is obvious that by its very structure, each church must necessarily be autocephalous. However, in practice, a number of national churches have been waiting for All-Orthodox recognition for a long time. Conclusions. It is proved that the formation of two approaches (Greek and Slavic) to the understanding of the structure of the system of Universal Orthodoxy was the cause of the crisis in the church. It is noted that "church misunderstandings" became*

apparent after the Great Council of Crete and the granting of the Tomos to the Ukrainian Church. The study found that during the Ecumenical Councils, the understanding of autocephaly was transformed from a natural state to a church-political phenomenon. It is proved that in the XIX-XX centuries, when the "parade of autocephaly" took place in the Balkans, the issue of autocephaly again came to the forefront of general theological discussions. A key role was played by the national factor, which underpins the independence of each of the Local Churches. Autocephaly becomes a purely political stratum. However, it has been proven that the ecclesiological conditionality of the autocephalous principle stems from the very nature of the church. The article argues that in the Orthodox tradition there is no generally accepted interpretation of the interdependence of the principle of locality and autocephalous status of churches. It is noted that further scientific research on autocephalous issues will complement the study, because the formation of the church is a dynamic process.

Key words: *ecclesiology, Ecumenical Council, autocephaly, eparchy, patriarch, pentarchy, dogma, church, Byzantium, theologian.*

Постановка проблеми. У ХХІ ст. ситуація у православній церкві вкрай загострилась. Важливим каменем протиріч постала проблема набуття автокефального (незалежного) статусу новим національним церквам. Оскільки у постановах Вселенських соборів немає прямої вказівки щодо формування нових незалежних церков, через відсутність потреби в таких у соборний період, ця тема сьогодні породжує значну кількість дискусій та протиріч.

Актуальність досліджуваної проблеми сьогодні викликана значним суспільним резонансом висвітлюваного питання. Нову хвилю інтересу до автокефальної тематики викликало підписання Томосу для Української церкви. Українське «церковне питання» зачіпає низку проблем Вселенського православ'я та відносин між багатьма Помісними церквами, які турбують Вселенську церкву останнє сторіччя, та не мають перспективи найближчого вирішення. Конституювання озвученого прямо пов'язано із проблемами утворення нової автокефальної церкви; межами канонічної території; першості у диптиху; загальної

юрисдикції та проблеми відносин церкви-матері та церкви дочки; православної діаспори та іншими важливими еклезіологічними проблемами.

Окремі ієрархи та богослови, переважно грецького походження, у ХХ ст. запропонували теорію наявності двох «хвиль» автокефальних церков. Перші – давні східні патріархати, авторитет яких підкріплено постановами Соборів, та «нові» національні церкви, які мають повну незалежність, однак певним чином є «меншовартісні», оскільки не мають апостольського походження та не брали участі у вселенських соборах. Відповідно, важливо розглянути еклезіологічну природу розуміння адміністративного устрою церкви через призму конфліктів та протиріч, які турбують православ'я кілька останніх років.

Мета статті полягає у висвітленні трансформаційних процесів інституту автокефалії та його значенні у сучасній церкві. Еклезіологічна зумовленість автокефального принципу витікає із самої природи церкви. Узурпація церковної влади – це порушення Богом установленого миру з земній церкві. Зрештою, це нашарування, якими обросла церковна інституція за століття свого існування. Тому, увага дослідження зосереджена на самому феномені Церкви в її історичній ретроспективі.

Завданням дослідження є спроба напрацювання нового, альтернативного підходу до проблеми автокефалії у сучасному світі. Національний принцип, який відіграв ключову роль у становленні низки нових незалежних церков, зокрема на Балканах, вже не задовольняє сучасну церковну громадськість. Протистояння Пентархії (5-ти давніх патріархатів) та «нових» автокефальних церков загострилось, відтак необхідно знайти шляхи «канонічного» порозуміння між церквами та надати об'єктивну релігійно-навчу оцінку протистояння двох поколінь Помісних церков.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки обраної теми сьогодні неоднозначний. Тисячі виступів, публічних заяв та офіційних листів богословів та ієрархів не/визнаних Помісних церков стосовно автокефальної проблематики мають чітко виражений конфесійний характер. Полеміка та дебати між ієрархами призводить до перекручування та викривленого трактування давніх канонів та історичної церковної практики. В цілому, із проголошенням кожної нової

автокефалії у Вселенській церкві загострювались дискусії щодо не/наявності права першості Вселенського престолу та соборності у контексті вирішення цього питання. Зрештою, підписання Томосу для України в черговий раз привернуло увагу ієрархії та світських вчених зі всього світу.

Класична наукова база для обґрунтування проблеми автокефального устрою та канонічної території розкривається у працях відомих вітчизняних дослідників та каноністів І. Власовського, О. Киридона, П. Кралука, О. Лотоцького, Ю. Мулика-Луцка, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця та інших, які неодноразово звертали увагу на процес зародження інституту автокефалії. Сюди ж варто віднести вчених зі світовим іменем: В. Асмуса, Д. Бінгема, А. фон Гарнака, Й. Гофманна, Й. Зізіуласа, І. Ісіченко, Дж. Робертсона, А. Карташева, Є. Кесарійського, Н. Мілаша, Є. Смірнова, С. Смірнова, К. Скурата, К. Уера, Ф. Успенського та інших.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби. Особливо важливими та ґрунтовними є праці вітчизняного науковця, який є одним із найвідоміших богословів та ідеологів автокефалії у сучасному православ'ї, архімандрита Кирила (Говоруна).

Фундаментальним дослідженням з обраної теми є чотири томник В. Болотова з історії становлення древньої Церкви. Двох томник О. Лотоцького розкриває саму суть та принципи на яких повинна базуватись автокефалія. Особливе місце у системі знань про автокефалію та канонічні території церкви займає ґрунтовне дослідження сучасного американського вченого С. Сандерсона «Автокефалія як функція інституційної стабільності та організаційні зміни у Східній православній церкві». Автор пропонує власний підхід до автокефального принципу адміністративного устрою православної церкви. Він полягає у трансформації територіального принципу формування церковних адміністрацій в національний.

Отже, з одного боку, можна констатувати значний науковий та теологічний аспект актуальності зазначеної проблематики та наявності низки ґрунтовних праць. З іншого – проблема набуття автокефального статусу та чіткого визначення межі

канонічної території впливу залишається відкритою. У наукових працях не простежується чіткий зв'язок між еклезіологічною моделлю ідеальної Церкви та сучасним адміністративним укладом церковного життя. Наявність ряду малодосліджених наукових проблем, зокрема обраної, щодо автокефального облаштування Вселенської церкви значно актуалізує навколоавтокефальну тематику.

Основний матеріал. Основні джерела канонічного права – це канони та передання, тобто звичаї. Ці два джерела церковного права є основами для всіх питань облаштування церкви, в тому числі й інституції автокефального статусу. Проблема надання автокефального статусу – лише частина великого блоку питань про зміну та статус канонічної юрисдикції, що базується на священних канонах, які відносяться до утворення нової церковної адміністративної одиниці. Стосовно питання формування нової автокефалії доречно навести наступні канони, які регулюють це питання: 12 правило IV Вселенського собору: «Дійшло до нас, що дехто, всупереч церковним постановам, звернувшись до властей, за допомогою прагматичних грамот, єдину область на дві розсікли, аби від цього в єдиній області бути двом митрополитам. Тому святий Собор визначив, щоби у майбутньому нічого подібного творити єпископ не наслідовався. Бо той що спокуситься на це, буде виключений зі свого ступеня. Місто ж, яке за царськими грамотами, вшановане найменування митрополії, єдиною тільки честю нехай задовільняється, так само як і єпископ, що управляє його церквою, зі збереженням власних прав істинної митрополії». Та 38 правило VI Вселенського собору: «Отцями нашими встановлене, і ми зберігаємо правило, яке говорить так: якщо царською владою збудоване нове, або колись буде побудоване місто, то адміністративним та земельним розподілом нехай відповідає і розподіл церковних справ» (Книга правил, 2010).

З вищенаведених канонів випливає два висновки, перший забороняє відокремлення єпархії від вищої церковної області, наприклад митрополії, якій вона підпорядковується, та самостійне піднесення єпархії до статусу митрополії. Причому самостійний державний акт, який було прийнято на прохання єпископа, і не узгоджено з відповідними органами церкви, не

може бути підставою для цього. Другий висновок свідчить про обов'язок церкви дотримуватися ініціатив держави щодо адміністративного реформування. Йдеться про те, коли держава започатковує нове місто, церква повинна слідувати таким державним ініціативам та надати цьому місту чи цілій області відповідні церковні привілеї. Отже, необхідно звести ці два на перший погляд протилежні правила в єдину систему канонічного корпусу. Якщо йдеться про заснування нової церковної області у зв'язку з її підвищенням на більш високий рівень канонічної юрисдикції, наприклад перетворення єпархії в митрополію. Це очевидно впливає з відділення певної частини, наприклад кількох єпархій, яка географічно тепер буде відноситися до вищої церковної області, наприклад новоутвореної Помісної церкви. В такому разі необхідне рішення має прийняти відповідний орган церкви, тобто Синод автокефальної церкви. Отже, питанням про передання частини власної території, на яку розповсюджується юрисдикція певної церкви, для іншої адміністративної церковної одиниці є у сфері вирішення виключно церковної адміністрації. З іншого боку, коли держава створює нову адміністративну область з певною адміністративною столицею, то за політичним актом, паралельно державі, церква має розпочати процедуру для заснування нової церковної адміністрації, що відповідає політичній ситуації. Наприклад, коли державне керівництво Югославії приймає рішення про адміністративне відділення Хорватії, церква має слідувати державному розподілу та сформуванню нової незалежної митрополії в рамках новоутвореної Хорватії. Проте таку ініціативу не може запропонувати єпископ з Хорватії, звернувшись напряму до державного керівництва Югославії. Єпископ має звернутися до церковного керівництва, яке може ініціювати відповідну процедуру утворення нової митрополії в Хорватії, однак на практиці це буде складно зробити доти, доки державне керівництво не сформує нової державної адміністративної одиниці Хорватія.

Таку офіційну позицію церкви засвідчують канони Вселенських соборів. Постанови свідчать про залежність церковно-адміністративного розподілу від державних розпоряджень. Якщо розширимо поняття «місто» на ширшу політичну сферу що охоплює поняття «держава», тоді за аналогією можна застосувати

вищезгаданий канон 38 до будь-якої нагоди заснування нової політичної одиниці, включаючи цілу державу (Вавускос, 2019).

Підсумовуючи відзначимо, що без державного розподілу практично неможливо утворити нові церковні адміністративні одиниці. Наприклад, не може існувати дві незалежні митрополії в межах однієї держави. Зрештою це суперечить і низці інших важливих канонів. Однак, державний розподіл неминуче повинен тягнути за собою і нові церковні утворення. Тобто, якщо від Радянського Союзу відділяється УРСР, як автономна одиниця, автоматично це повинно призвести до утворення автономної Київської митрополії. Але якщо Союз припиняє свої існування, і утворюється окрема незалежна держава Україна – це автоматично має призвести до утворення автокефальної Української церкви. Принаймні так велять канони і древня практика церкви. Однак ці канони були продиктовані вимогами і нормами Візантії періоду її розквіту, коли церква впринципі мислилась виключно в межах єдиної імперії. Відповідно рішення імператора чи Сенату про необхідність утворення певної державної структурної одиниці, наприклад внаслідок завоювання певних територій, має розповсюджуватись і на церкву, як один із державних інститутів. Зрештою, утворення нової церковної митрополії в межах Константинопольського патріархату не означало її незалежності. Бо навіть і при повній автокефалії в межах імперії столичний першоієрарх користувався значними привілеями та почестями порівняно з першоієрархами древніх апостольських кафедр, наприклад Антиохії.

Отже, обидва вищезгадані канони, доповнені загальними принципами та додатковими правилами канонічної юрисдикції, надають канонічну основу, на якій ґрунтуються всі основні Томоси про надання як автокефалії, так і автономії православним церквам. Особливо це стосується нових автокефалій, які власне почали претендувати на такий статус внаслідок значних геополітичних трансформацій та утворення нових національних держав.

До кінця II ст. був сформований прототип сучасних Помісних автокефальних церков (Служіння сопричастю с. 51). З підвищенням ролі окремих метрополій та старої і нової столиць імперії формуються п'ять древніх патріархатів (Рим, Константинополь, Олександрія, Антиохія та Єрусалим). Незважаючи на

певні переваги честі та претензії на переваги влади єпископів Риму, сформувалась теорія «пентархії» – рівності та рівноправності п'яти незалежних церков. Бувші автокефальні церквимитрополії об'єднувались у потужні патріархати, які згодом утворили єдину систему загальноцерковного управління «пентархії», що було зафіксовано у корпусі цивільного права Юстиніана Великого. В тому ж документі було Контаснтинопольському патріарху було присвоєно титул «Вселенського». На Константинопольський патріархат, як Церкву-матір «варварського світу», адже титул Вселенської церкви означав окормлення всіх тих, хто бажав віри Христової поза межами Візантійської імперії, було покладено право та обов'язок зберігати мир та дбати про унеможливлення церковних розділень (Олександр (Драбинко), 2018, с. 149). Формування догматично-канонічного ладу християнства відбувалось в умовах жорсткої боротьби за лідерство (очевидно і за вплив) між древніми кафедрами – римською, олександрійською, антиохійською та константинопольською. Заснування нової столиці у місті Костянтина Великого спонукало імператорів, а особливо Феодосія I, розбудовувати церковну модель за державним зразком.

Отже, давня теорія «пентархії» має своє канонічне обґрунтування, адже всі п'ять давніх східних патріархати зафіксовані соборними постановами. Їх апостольська спадковість та древній авторитет ніколи не може піддаватись сумніву. Історично склалось так, що після поневолення Османською імперією велич пентархії втрачається. Олександрійський, Антиохійський та Єрусалимський предстоятелі більшість часу проводили в Константинополі, там же обирались і поставлялись на свої кафедри. Збільшилась їх залежність від столичного патріарха. Втратив свою велич і Вселенський ієрарх, який спирався на велич і могутність Візантії. Таким чином, теорія пентархії сьогодні відграє виключно важливу історичну місію, та освячена древніми канонами та традицією (Meyendorff, 1989, p. 89).

Починаючи з XIX ст. розпочинається нова епоха в структурі системотворення Вселенського православ'я. «Парад» балканських автокефалії змінив саме розуміння та підхід до церковної незалежності. Кожна із нових національних церков в буквальному сенсі слова виборювала автокефальний статус, який

з плином часу офіційно надавав Константинопольський патріархат. Автокефалія перетворилась на важливий елемент політичної та державної незалежності. Церковна незалежність трансформувалась у невід'ємний елемент становлення молодих національних держав. Змінилось і саме розуміння автокефалії. Вона стала основним засобом боротьби проти Османської імперії, і перш за все боротьби саме на релігійному фронті (Кирило (Говорун), 2020).

Згідно офіційного церковно-догматичного вчення, автокефалія – це єдино прийнятна форма, в якій перебувала Церква з моменту свого заснування. Перші парафії самі по собі вже були повністю незалежними. Апостольський період не знав іншого церковного ладу. Саме тому одним із перших виникає поняття Соборності церкви. Всі Помісні церкви єднаються через спільне зібрання, через Єдине церковне тіло. В духовному значенні вони поєднанні в Христі, а в іманентному – через загально церковний собор. І самі апостоли подають приклад Собором 51 р. З плином часу таке розуміння втрачається. Окремі церкви монополізують право бути автокефальними.

Церковний історик та богослов С. Троїцький стверджував, що автокефальна церква вже сама по собі наділена повнотою в адміністративному, судовому та духовному управлінні. Тобто місцеві єпископи можуть не лише обирати, а я судити свого предстоятеля. Крім вищезгаданих норм, незалежність, а звідси і свобода виражається в можливості самостійного миротворіння, канонізації святих, написанні нових церковних піснеспівів та іншому. Втручання у внутрішні церковні справи іншої помісної церкви порушують її суверенітет, а отже і загально церковний лад (Троїцький, 1948, с. 37).

У національний та постнаціональний період державна влада часто виступає і замовником, і виконавцем трансформації церковного адміністративного устрою. Зокрема, це яскраво простежувалось в період боротьби балканських національних держав за цивільну та церковну незалежність. Однак, сам принцип було започатковано в період розквіту Візантії. Імперська християнська влада, яка була як організаційний орієнтир і примусовий апарат для церкви, задає тон подальших вирішень усіх церковних питань, зокрема і надважливої проблеми автокефального

устрою церков. Період Османського панування кардинально змінив ситуацію. Православні церкви функціонували в межах імперії, але вже не православної. Суттєвою відміною нового національного періоду від імперського є відсутність єдиного наднаціонального координаційного управлінського органу, який би вирішував про доцільність і спроможність автокефалії у тій чи іншій країні. Раніше таким регулюванням займався імператор. Відсутність координації у православному світі призвела до конкуренції між Помісними церквами та великої кількості прецедентів політичного впливу сильних держав (інколи далеких від православ'я) на загальноцерковну ситуацію. З одного боку, це мало б стати виключно позитивним моментом. Церква залишилась сама із собою на одинці, і сама мала б вирішувати суто церковні питання. Однак практика засвідчила, що відсутність імперії призвело до строкатого політичного плюралізму, адже кожна держава активно почала втручатися у церковні питання. Однак влада нових національних країн вже не так прямо і грубо втручається у церковні питання, але і далеко не завжди відстоює виключно православні інтереси, адже більшість Європейських країн декларують світський характер. Відповідно, православна церква є лише одним із багатьох інститутів у сучасних світських країнах (Sanderson, 2005, с. 211).

Так звані «нові автокефалії» отримали власний незалежний статус посередництвом саме Константинопольської церкви. Це було реалізовано для зручнішого керівництва кожною з локальних (Помісних) церков. Поділ на окремі структурні одиниці сприяє значно кращому управлінню та функціонуванню незалежної церкви. Тобто, кожна зміна юридичного статусу та юрисдикції в цілому покликаний принести позитивні зміни і зручність у виконанні основної місії церкви – спасіння людських душ, а не для того щоб міняти усталений устрій Церкви. Таким чином, розподіл на окремі автокефальні церкви реалізується для конкретної цілі, а не через амбітні думки самодостатніх місцевих церков, та заради розділення (роздроблення) єдиного та неподільного Тіла Однієї Вселенської церкви. Сьогодні проблема автокефалії певною мірою ізольована, вирішення цього питання, з різних причин, викликає значний супротив у окремих Помісних церков та блокується. Необхідно констатувати,

що проблема автокефалії перенеслась у політичну площину і не служить тій меті, заради якої її було закладено як базовий спосіб існування та організації земної видимої церкви. А ще, важливо відзначити, що статус автокефалій не є нерухомою і статичною системою, але пристосовуються до пастирських потреб сьогодення (Ответ Вселенского патриарха, 2019).

Автокефалії, що виникли у ХІХ ст. розвивали свої характерні риси шляхом боротьби з Османською, Австро-угорською, а згодом і Російською імперіями. Окремі народи, у тому числі український, зажадали власної автокефалії. Тому боротьба за українську автокефалію має тривалу історію та значний політичний підтекст.

Отже, автокефалія нового часу, таким чином, була винайдена наново і стала інструментом де-імперіалізації і деколонізації. В основі кожної національної автокефалії ХІХ–ХХ ст. було бажання втекти від імперії та отримати незалежний політичний статус.

Через відсутність єдиноприйнятого рішення щодо способу та причин набуття автокефалії в історії церкви виникало чимало непорозумінь. Наприклад, із підписанням Томосу про незалежність Польській ПЦ виникла проблема, яку ілюструє лист Всеукраїнської Православної Церковної Ради УАПЦ до Царгородського патріарха Василя ІІІ. Керівний орган Української церкви категорично проти такого рішення Вселенського патріархату. За його твердженням, це пряме втручання у внутрішні справи іншої Помісної церкви. Наводять 8 правил Третього Вселенського собору, в якому йдеться, що жоден єпископ не може втручатися у справи єпархії, яка ніколи йому не підпорядковувалась. Церква в Польщі ніколи до Константинополя не належала, а має прямі витоки з Київської митрополії. А з 1686 р., навіть якщо питання автокефалії і вирішує Патріарх, то це має бути Московський першосвятитель (Мулик-Луцик, 1989, с. 610). Натомість очільник Вселенського престолу відповів, що відчуження від Вселенського престолу Митрополії Києва й залежних від неї Православних церков Литви та Польщі, а рівно ж прилучення їх до Святої церкви Москви, з самого початку були здійснені зовсім не у згоді із законними канонічними приписами; також не дотримано того, про що було спільно заявлено щодо повної церковної самодостатності Київського митрополита, який носив титул

екзарха Вселенського Престолу. Про що однозначно вказано у Томосі про визнання автокефалії Святої Православної церкви у Польщі від 13 листопада 1924 р. (Кирило (Говорун), 2019, с. 37]. У такому разі надання автокефалій Польській ПЦ відповідає нормам і традиції православної церкви.

Висновки. Церковна традиція неофіційно розділяє статус автокефальних церков на два ранги. Давні, традиційні автокефальні церкви, під якими має на увазі п'ять древніх патріархатів. Їх авторитет і влада беззаперечні. Їх статус затверджений постановами Соборів. Інший статус мають так звані «нові» автокефальні церкви. У переважній більшості нові автокефальні структурні одиниці відображають тенденцію до самостійного статусу як ознаку незалежної національної держави.

Відсутність координації у православному світі призвела до конкуренції між Помісними церквами та великої кількості прецедентів політичного впливу сильних держав (інколи далеких від православ'я) на загальноцерковну ситуацію. З одного боку, це мало б стати виключно позитивним моментом. Церква залишилась сама із собою на одинці, і сама мала б вирішувати суто церковні питання. Однак практика засвідчила, що відсутність імперії призвело до строкатого політичного плюралізму, адже кожна держава активно почала втручатися у церковні питання.

У XIX столітті почали утворюватися нові православні держави: Греція, Румунія, Сербія, Болгарія, Чорногорія. Основою їх ідентичності стала нація, а мотивом – боротьба з імперіями, які націю пригноблювали. Нові національні держави змінили й логіку автокефалії – принаймні для тих Церков, що вийшли з імперій. Якщо середньовічні автокефалії допомагали імперіям стверджуватися, то автокефалії нової доби ці імперії заперечували. Саме тому, ідея нації стала основною нової ідентичності православних народів на Балканах, а нова ідея автокефалії – основою радикальної трансформації церкви у цьому регіоні. «Молодші» автокефальні утворення отримали певною мірою умовну незалежність, яка при необхідності могла відкликатись або ж відтермінуватися. Це простежується на прикладі Болгарської та Сербської церков. «Нові» автокефалії однозначно були пов'язані саме із національним фактором та піднесенням ролі окремих держав.

Сучасне уявлення про автокефалію – сонм суверенних Церков, більшість з яких мають свої території і свою "національно-державну" паству – є результатом історичної еволюції цього поняття. Це пов'язано, по-перше, з занепадом ідеї пентархії древніх східних патріархатів, які були не стільки адміністративними церковними центрами (митрополіями), скільки центрами політичного життя імперії (Константинополь) або центрами значних внутрішніх церковних традицій (характерний приклад, патріарший статус Єрусалима); по-друге, з феноменом національних державних церков, сформованих в результаті прийняття християнства слов'янськими державами та визволення балканських народів від османського поневолення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вавускос А. Должны ли Томосы об автокефалиях, выданные Вселенским Патриархатом, ратифицироваться поместными церквями? / пер. И. Бей. URL : <https://cerkvarium.org/ru/publikatsii/monitoring-smi/dolzheny-li-tomosy-ob-avtokefaliyakh-vydannye-vselsenskim-patriarkhatom-ratifitsirovatsya-pomestnyimi-tserkvami.html>
2. Говорун С. Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук. Спеціальність 09.00. 14 – богослов'я. К., 2019. 623 с.
3. Кирило (Говорун), архімандрит. Переклад зроблено за виданням: Βαρνάβα Τζωρτζάτου, Μητροπολίτου Κίτρου, "Οἱ βασικοί θεσμοὶ διοικήσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Πολωνίας μετὰ ἱστορικῆς ἀνασκόπησης", *Θεολογία*, τόμος 46, τεύχος (1975): 67-69. Оригінальна публікація у журналі *Ὁρθοδοξία. Α'* (1926–27): 36–38.
4. Кирило (Говорун), архімандрит. Риштовання Церкви: вбик пост-структуральної еклезіології. Переклад з англ. О. Паканич. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 312 с.
5. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. М. : изд-во святителя Льва, Папы Римского, 2010. 447 с.
6. Лотоцький О. Автокефалія. Засади автокефалії. Т. 1. Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1935. 208 с.
7. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 4. Українська ГрекоПравославна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1989. XIX, 831 с.
8. Олександр (Драбинко), митрополит. Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусії навколо канонічного статусу, богослужбової мови

та історії Української Церкви. – К. : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 684 с.

9. Ответ Вселенского патриарха архиепископу Албанскому по украинской автокефалии. 10 марта 2019. Режим доступа: <https://cerkvarium.org/ru/dokumenty/tserkovnye/otvet-vselsenskogo-patriarkha-arkhiiepiskopu-albanskomu-po-ukrainskoj-avtokefalii.html>

10. СЛУЖІННЯ СОПРИЧАСТЮ: переосмислення зв'язку між першістю і соборністю. Заг. ред. архимандрита Кирила (Говоруна). К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 220 с.

11. Троицкий С. О церковной автокефалии. Журнал Московской патриархии. 1948. № 7 (июль). С. 33–54.

12. Meyendorff, J. Imperial Unity and Christian Divisions. New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 228 p.

13. Sanderson C. W. Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park, 2005. 196 p.

REFERENCES

1. Vavuskos A. Dolzhny li Tomosy ob avtokefaliyakh, vydannye Vselskim Patriarkhatom, ratifitsirovat'sya pomestnymi tserkvami? [Should Tomos on Autocephaly issued by the Ecumenical Patriarchate be ratified by local churches?] Retrieved November 17, 2020, from: <https://cerkvarium.org/ru/publikatsii/monitoring-smi/dolzhen-li-tomosy-ob-avtokefaliyakh-vydannye-vselskim-patriarkhatom-ratifitsirovatsya-pomestnymi-tserkvami.html> [in Russian].

2. Hovorun, S. (2019). Teoretychni zasady pravoslavnoyi ekleziolohiyi u yiyi istorychnomu rozvytku [Theoretical foundations of Orthodox ecclesiology in its historical development]. Kiev, 623 s. [in Ukrainian].

3. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt. (2020). *Translated by: Βαρνάβα Τζωρτζιάτου, Μητροπολίτου Κίτρους, “Οἱ βασικοὶ θεσμοὶ διοικήσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Πολωνίας μετὰ ἱστορικῆς ἀνασκόπησης”, Θεολογία, τόμος 46, τεύχος*

4. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt. (2019). Ryshtovannya Tserkvy: vbik post-struktural'noyi ekleziolohiyi [Church scaffolding: towards poststructural ecclesiology]. Kiev. DUKH I LITERA, 312 s. [in Ukrainian].

5. Knyha pravyl Svyatykh Apostol, Svyatykh Soborov Vselskykh y Pomestnykh y Svyatykh Otets [Book of rules of the Holy Apostles, the Holy Councils of the Ecumenical and Local and the Holy Fathers]. (2010). Moscow. 447 s. [in Russian].

6. Lotots'kyy, O (1935). Avtokefaliya. Zasady avtokefaliyi. T. 1. Pratsi Ukrayins'koho naukovooho instytutu [Principles of autocephaly. Vol. 1. Proceedings of the Ukrainian Scientific Institute]. Varshava. 208 s. [in Ukrainian].

7. Mulyk-Lutsyk, YU. (1989). Istoriya Ukrayins'koyi Hreko-Pravoslavnoyi Tserkvy v Kanadi. T. 4. Ukrayins'ka HrekoPravoslavna Tserkva v Kanadi v yurysdyktsiyi arkhyyepyskopa Ivana Teodorovycha [History of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada. Vol. 4. The Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada under the jurisdiction of Archbishop Ivan Theodorovich]. Vinnipeh: Vydavnycha spilka «Ekkleziya». 831 s. [in Ukrainian].

8. Oleksandr (Drabyenko), mytropolyt. (2018). Ukrayins'ka Tserkva: shlyakh do avtokefalii. *Do dyskusiyi navkolo kanonichnoho statusu, bohosluzhbovoyi movy ta istoriyi Ukrayins'koyi Tserkvy* [Ukrainian Church: the path to autocephaly]. Kiev : DUKH I LITERA. 684 s. [in Ukrainian].

9. Otvet Vselenskogo patriarkha arkhiepiskopu Albanskomu po ukrainskoy avtokefalii [Response of the Ecumenical Patriarch to the Archbishop of Albania on Ukrainian autocephaly]. Retrieved March 10, 2019, from: <https://cerkvarium.org/ru/dokumenty/tserkovnye/otvet-vselenskogo-patriarkha-arkhiepiskopu-albanskomu-po-ukrainskoj-avtokefalii.html> [in Russian].

10. SLUZHINNYA SOPRYCHASTYU: pereosmyslennya zv'yazku mizh pershistyu i sobornistyu [SERVICE OF PARTICIPATION: Rethinking the connection between primacy and catholicity]. (2020). *Zah. red. arkhimandryta Kyryla (Hovoruna)*. Kiev. DUKH I LITERA. 220 s. [in Ukrainian].

11. Troitskiy S. O tserkovnoy avtokefalii. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii [On church autocephaly. Journal of the Moscow Patriarchate]. (1948). № 7. S. 33–54. [in Russian].

12. Meyendorff, J. (1989). Imperial Unity and Christian Divisions. New York : St. Vladimir's Seminary Press. 228 p.

13. Sanderson S. W. (2005). Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park. 196 p.

УДК 140.8:141.319.8

ЛІМОНЧЕНКО Віра – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (limonchenko57@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.12>

Бібліографічний опис статті: Лімонченко, В., (2022). Фаталізм стоїчного світогляду і антропологічна ситуація наших днів. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 178–193, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.12>*

ФАТАЛІЗМ СТОІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ І АНТРОПОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ НАШИХ ДНІВ

Анотація. *Мета роботи.* Метою статті є осмислення ситуації сучасної людини у контексті суголосного читання Марка Аврелія і книги Донни Тартт «Щиголь. **Методологія.** У статті застосований метод поглибленого рефлексивного читання, що передбачає таку критико-аналітичну експлікацію, яка стосується не стільки самого твору, скільки тих рис антропологічної ситуації, свідченням яких в даному випадку постає мистецтво. Теоретичною основою дослідження є таке розуміння філософії, коли вона постає самосвідомістю думки, з'ясуванням шляху формування суб'єктивності. **Наукова новизна.** Якщо академічне історико-філософське коментування концентрується навколо питань узгодженості гармонійного життя з принципами розуму і розкриттям специфіки розуміння його, то для сучасного сприймання характерне евдемоністичне сприймання, коли чесноти і пізнання значущі тією мірою, якою вони дають можливість зберегти спокій у душі і тим не менше досягти успіху. Стверджується, що логіка щасливого життя має децю сумний відтінок – це життя у гармонії з всесвітом, над яким людина не має прямого контролю, отже людська до переродження постає ефемерною. Філософський зміст

нівелюється до техніки психологічної стійкості. На противагу соціальній терапії поп-стоїцизму мистецтво, яке орієнтується на класичну тему становлення людського в людині, засвідчує вихід людини у вимір реального філософствування, відмінного від практик психологічного заспокоєння. **Висновки.** Сучасне евдемоністичне відродження стоїцизму приводить до викривлення стоїчної програми: звернення до еволюційної теорії розуміння людських емоцій і цінностей редукує людське буття до життя, що розуміється біологічно, і це обумовлює зневагу до філософії, якщо вона не постає терапевтичним засобом рівноваги і спокою. Технічно-свідоме вироблення установки на невразливість блокує творчі здатності людини підніматися над самою собою і долати власні обмеженості. У секулярній цивілізації засобом виходу за межі поцейбічного стає класичне мистецтво, приймаючи на себе традиційне релігійне завдання – любити те, над чим Смерть не владна.

Ключові слова: стоїцизм, становлення суб'єктивності, реальна філософія, мистецтво як філософський текст, «Щиголь» Д. Тартт.

LIMONCHENKO Vira – Doctor of Philosophy; Professor, Professor at the Department of Philosophy named after Professor Valery Grigorovich Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (limonchenko57@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.12>

To cite this article: Limonchenko, V., (2022). Fatalizm stoichnoho svitohliadu i antropolohichna sytuatsiia nashykh dnev [Fatalism of the stoic worldview and anthropological situation of our days] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 178–193, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.12>

FATALISM OF THE STOIC WORLDVIEW AND ANTHROPOLOGICAL SITUATION OF OUR DAYS

Summary. The purpose of the work. The aim of the article is to comprehend the situation of modern man in the context of the unanimous reading of Marcus Aurelius and Donna Tartt's book "The Goldfinch". **Methodology.** The article uses the method of in-depth reflective reading, which involves such a critical-analytical explication, which relates not so much to the work itself, but to those features of the anthropological situation, as evidenced by art in this case. The theoretical basis of the study is the understanding of philosophy, when it appears as a self-consciousness of thought, clarifying the path of formation of subjectivity. **Scientific novelty.** If academic historical and philosophical commentary focuses on the harmony of harmonious life with the principles of reason and the disclosure of the specifics of understanding it, then modern perception is characterized by eudemonic perception, when virtues and knowledge are significant to the extent that they allow to maintain peace of mind. success. It is argued that the logic of a happy life has a somewhat sad connotation – it is a life in harmony with the universe, over which man has no direct control, so the human to rebirth becomes ephemeral. Philosophical content is leveled to the technique of psychological stability. In contrast to the social therapy of pop stoicism, art, which focuses on the classical theme of the formation of the human in man, testifies to the emergence of man in the dimension of real philosophizing, different from the practices of psychological calm. **Conclusions.** The modern eudemonistic revival of Stoicism distorts the Stoic program: turning to the evolutionary theory of understanding human emotions and values reduces human existence to a biologically understood life, and this leads to contempt for philosophy if it does not become a therapeutic means of balance and peace. Technically conscious development of the attitude of invulnerability blocks a person's creative ability to rise above himself and overcome their own limitations. In secular civilization, classical art becomes a means of going beyond the otherworldly, taking on the traditional religious task of loving what Death has no power over.

Key words: stoicism, formation of subjectivity, real philosophy, art as a philosophical text, "The Goldfinch" by D. Tartt.

Постановка проблеми. Ситуації, зумовлені ювілейною датою, привертають увагу до питань, начебто, далеких від наших звичайних проблем. Дата тисяча дев'ятисотліття Марка Аврелія, що випала торік, можливо більш значуща антикознавцям, які проштудували всі відомі джерела – написане ним і написане про нього, мій випадок не такий і я усвідомлюю авантюризм своєї розмови. Мене зачепило співзвуччя двох читань – сентенцій Марка Аврелія та книги Донни Тартт «Щиголь», яскраво висвітливши сучасну антропологічну ситуацію, тобто центр уваги – не стільки сам стоїцизм, скільки ті виміри розуміння людиною нашого часу самої себе, які висвітлюються сучасною увагою до стоїцизму.

Мета дослідження. Мета розвідки – осмислення ситуації сучасної людини у контексті суголосоного читання Марка Аврелія і книги Донни Тартт «Щиголь».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обидва феномени є для мене безпосередньо значущими, хоча стоїцизм мав дещо академічне значення як антична філософська традиція, цікава узгодженням космологічних і етичних тем: життєве слідування чеснотам як єдиному благу обґрунтоване вмонтованістю людини у космос, звідси можливість справжнього щастя тісно ув'язується з пізнанням. Академічні історико-філософські розгляди концентруються навколо узгодженості гармонійного життя з принципами розуму і розкриттям специфіки розуміння його.

Наприкінці ХХ століття починає виразно домінувати досить своєрідний аспект – увага приділяється чеснотам і пізнанню тією мірою, якою вони дають можливість зберігти спокій у душі і тим не менше досягти успіху. На початку ХХІ століття стоїцизм стає популярною темою і одна за одною виходять навчально-повчальні книги, спрямовані на широку публіку (Irvine, 2008; Robertson, 2018; Robertson, 2019; Sellars, 2020; Holiday & Hanselman, 2020), назви яких містять спокусливо-рекламний зворот: «Стоїцизм, або мистецтво щастя», «Як мислити подібно до римського імператора», «Стоїчний щоденник: 366 днів читання і роздумів над мистецтвом жити». Подібні тексти побудовані при єднанні змістовного викладу стоїчного вчення і навчання технікам психологічної стійкості, невразливості при тому, щоб досягти успіху Звідси іменування стоїцизму філософією соціальної терапії.

Правда, слід зазначити, що логіка щасливого життя має дещо сумний відтінок – це життя у гармонії з всесвітом, над яким людина не має прямого контролю, отже слід визнати даремними надії на людську перетворювальну діяльність, яка не зачіпає самих засад природнього буття і лишається завдання виробити правила щасливого життя за наявності у світі невикорінювального зла. Саме цей фаталістичний аспект стоїчного світосприймання створює розрив у правилах гармонійного життя, який старанно інтерпретується так, щоб уникнути відчаю. Так, Вільям Ірвін (Irvine, 2008) послаблює фаталізм шляхом розрізнення фаталізму по відношенню до минулого і до майбутнього (р. 106), заспокоюючи читача, що бунт проти природи зруйнує наш спокій і тому краще не бунтувати:

Якщо нам доля призначила грати роль жебрака, ми повинні грати цю роль добре; так само, якщо нам призначено грати роль короля. Якщо ми хочемо, щоб наше життя йшло добре, каже Епіктет, ми повинні замість того, щоб бажати, щоб події відповідали нашим бажанням, робити так, щоб наші бажання відповідали подіям. Іншими словами, ми повинні бажати, щоб події «відбувалися так, як вони відбуваються» (Irvine, 2009, р. 106).

Як деяка життєва мудрість така точка зору корисна – особливо у контексті соціального спокою, коли стоїцизм розглядається як попередник когнітивно-поведінкової терапії, але в плані розуміння людиною самої себе і її особливого місця у колі природнього буття така позиція «замазує» трагічні розриви логіки, «навіюючи сон золотий», узгоджуючи чесноти і успіх, орієнтуючи на «невразливість» світовим – і природнім, і соціальним – катастрофам. На відміну від популярних версій стоїцизму (поп-стоїцизм) прикутість людини до природнього порядку не викликає захвату у діячів мистецтва. Частково це засвідчено деякою компенсаторністю мистецтва – у реальному вимірі життя сучасна людина слідує установкам конформізму і спокою, але штучно-віртуально вводить у своє життя «драйв». Традиційною темою мистецтва є проблематика людського стану у самих різноманітних вимірах, звідси увага до теми становлення людини, так званих «романів виховання», що у першу чергу прочитується у книзі Донни Тартт і на що відразу звернули увагу критики і коментатори (Heineman, 2015; Фомина, 2017). Якщо поп-стоїцизм

вимальовує «бравий новий стан», який запанує завдяки стоїчним технікам і стратегіям, то світ, розгорнутий Донною Тартт інший, наповнений болісними стражданнями – це відразу наводить містки з творчістю Ф.М. Достоевського, що також було зазначено (Corrigan, 2018; Турышева, 2020). Більше того, саме катастрофа і болісна травма бачаться тим, завдяки чому можливий розвиток особистості (Corrigan, 2018; Farkas, 2020), отже виразно прочитується, що технічно-свідоме вироблення установки на невразливість блокує творчі здатності людини підніматися над самою собою, долати власні обмеженості. Ю. Корріган (Corrigan, 2018) констатує, що у «Щиглі», йдучи за концепцією травми Достоевського, Тартт переміщує свою увагу на «набагато менш знайому, справді неортодоксальну думку, що травма ініціює появу трансцендентного виміру в особистості» (р. 394). Він зазначає: якщо для Достоевського поранена пам'ять повертає себе завдяки релігійному досвіді, то Тартт виліковує посттравматичну «втрату душі» шляхом естетичного виховання себе (Corrigan, 2018, р. 394). Саме такий спосіб характерний для світу, у якому «Бог помер». Мистецтво виконує роль провідника у світ, де можна «любити те, над чим Смерть не владна» (Тартт, 2016, с. 812). Це відкриває дещо інший вимір життя у світі тлінного зникнення усього, що для мене і є вимір реального філософствування, відмінного від практик психологічного заспокоєння. Досить плідними і цікавими є ті дослідження роману, у яких зазначена особлива роль мистецтва у житті людини (Ищенко, Попова, 2016; Столбова, Железняк, 2017). У цьому можна побачити і деяке виправдання Донною Тартт своєї життєвої справи письменниці, але набагато значущою є її спроба побачити у мистецтві шлях до виходу у вимір безсмертя.

Виклад основного матеріалу. Як це зазвичай і відбувається, назва роману «Щиголь» задає смислову метафору, хоча спочатку має простий буквальний сенс – це назва картини учня Рембрандта Фробеніуса, навколо якої вибудовується сюжет. Тринадцятирічний Тео при вибуху в музеї втрачає матір і з рук старенького Велті отримує фамільне кільце і знамениту картину, яка для Велті пов'язала початок і кінець його життя – репродукція якого висіла у будинку його щасливого та трагічно втраченого дитинства. Показово, що Фробеніус та більшість його картин загинули

під час вибуху порохових складів у Делфті (1654), але «Щиголь» уцілів, що повторює Тартт і в романі.

Але Щиглом бачиться і сам Тео – такий собі птах-підліток, який вирощує власні крила, щоб утриматися в житті. Тартт раз у раз порівнюють з Діккенсом, Марком Твенем і Достоевським, про що раніше йшлося, але явно висвічується зв'язок з Селінджером і Джоан Ролінг. Основна сюжетна лінія слідує канонам класичного роману виховання – і раптова самотність, що кидає героя в самостійне плавання по життєвому морю, і спокуси, що наздогнали його, і тепло людських зв'язків, що гріє душу.

І нарешті сам Щиголь, уже не картина – а птах, прикутий ланцюжком, у чому мені й побачилася людина нашого часу, прикута ланцюжком ось до цього життя і єдине, що можливо – гідна постава того, хто сидить на ланцюгу, але й неможливість літати. Птах сидить гордо, але насупився – описам її приділено чимало місця в романі, на це відразу ж звернули увагу філологи: яскраве світло освітлює пташку, але щигля сильно зміщене вправо – простору перед його поглядом фактично немає, що створює ефект загнаності в кут, таким чином, перед нами пташка у безвихідній ситуації, горда і не зламана (Столбова, Железняк, 2017, с. 75). У романі підкреслені риси схожості з щиглям дівчинки Піппи і матері Тео, що надає можливість коментаторам говорити про тип людини-щигля – людей-прибульців, на яких лежить відблиск таємниці (с. 78). Екфраксис працює як згусток смислу, стає символом життєвого положення сучасної людини.

Відразу бачиться суголосність зі знаменитою притчею: мудрець, наводячи свій особистий розум (логос) в гармонійну згоду з світовим (божественним) логосом, добровільно приймає свою долю і напередвизначення. Цей принцип ілюструється притчею про собаку, яка прив'язана до возу, що їде, і розсудливо йде за своїм хазяїном з тією ж швидкістю, у протилежному випадку віз буде «тягнути» її силою.

Життя, крізь яке продирається сучасна людина, не має міцної основи – це повсюдний процес тління і смерті, що неухильно наближається, і це просвічується крізь стрімкі детективно-авантюрні ситуації багатосторінкового роману. І тут знову разючий збіг двох характеристик світу – від Марка Аврелія, на прикладі

оливки, злегка зворушеної гниллю, що говорить про особливу чарівність життя на межі вмирання, і мами-мистецтвознавця:

Голландські художники справді знали, як передати цю грань, коли стиглість переходить у гниль. Плід ідеальний, але це ненадовго, він ось-зіпсується. <...> Коли ти бачиш мух або комах у натюр-морті – зів'ялу пелюстку чи темну пляму на яблуці, – художник передає таємне послання. Він повідомляє, що живі речі нетривкі – вони тимчасові. Смерть присутня в житті. Саме тому такі картини називаються натюрморти – мертва природа. Можливо, спершу ти й не побачиш на тлі раси й цвітіння крихітну пляму гнилизни. Але придивись уважніше – і вона тут» (Тартт, 2016, с. 27, 28).

Наступні слова Марка Антонія легко уявити цитатою з роману:

Час людського життя – точка; ество людини – плинне, відчуття – невиразні, ціла сполука тіла – швидкотлінна; душа – коловорот, доля – незвідана, слава – непевна. Одне слово, все, що в ній тілесне, – ріка, що душевне – сон і маячня; її життя – війна і поневіряння в чужині, а пам'ять потомків – забуття (Марк Аврелій, 2018, с. 32).

Життя як вода чи пісок неможливо утримати у своїх руках, воно описується ось так: «Ти зійшов на облаков, ти проплив своє, ти приставши по той бік: злязь!» (Марк Аврелій, 2018, с. 36). (Парафраз Гідона Кремера «Народився, грав, помер»). Але є й інший поворот думки Марка Аврелія:

Хто ж спроможний кризь це провести? Одна-єдина філософія. А полягає вона в тому, щоб уберегти від збиткування й шкоди внутрішнього генія: щоб він був сильнішим від насолоди й страждання; щоб нічого не чинив ані навмання, ані в брехні й лицемірстві; щоб не залежав від того, що зробить чи не зробить хтось інший. Та й щоб приймав усе, що йому припало й що віділено, адже походить воно звідти ж, звідки він сам. А понад усе – щоб із сумірною думкою очікував смерті, бо смерть – це тільки розпад елементів, із яких складається кожна жива істота. Якщо ж для самих елементів немає нічого страшного в тому, що кожен із них ненастанно перетворюється в інший, то чого б то комусь криво дивитися на те, що й усе в світі зазнає перетворення й розпаду? Це – природно; а в природному – жодного зла (Марк Аврелій, 2018, с. 34).

Так і в романі: стрімкі події переходять у тугий напружений процес роздумів Тео про своє людське становище, який за своїм характером представляє саме реальне філософствування – влада зовнішнього світу скасовується і встановлюється домінанта самосвідомості. Найбільш вражаюче, що з якогось часу ніяка нова інформація не стає воістину новою – суттєво-значуще давним-давно відоме і цей факт може пригнічувати своєю повторюваністю, а може радувати – адже головне вже відомо і нічого відкривати не треба. Звертаючись до формулювань людей, які професійно володіють даром висловлювання, а саме до Ольги Седакової, яка зазначає, що у внутрішньому житті людина зустрічається з тим, що Гете назвав «старою правдою», яка не змінюється не лише від зміни політичних режимів, а й від космічних катаклізмів, шукати треба самого себе, такого себе, який здатний її зустріти (Седакова). Вона нагадує, що внутрішнє життя має значну автономність від зовнішніх обставин, і посиляється на момент абсолютної автономності, або свободи від усього, на прикладі П'єра Безухова: П'єр у московському полоні у французів чекає можливого розстрілу, і відкриває для себе почуття особистого безсмертя, поруч з яким все здається сміховинним. «Мене розстріляти? – думає П'єр. – Мою безсмертну душу?» (Седакова).

Але відповідно стоїчних принципів заради незворушного спокою моральна автономія без вагань приноситься в жертву всекосмічному монізму. Те, що людина здатна до такої граничної автономії, вважається одним з головних установлень філософії, при тому, що виявляє людина себе вплетеною у загальний взаємозв'язок, який постає для людини ловчею сіткою. І яким чином реалізується незалежність людського внутрішнього життя – одне з найболючіше таємничих питань. Для світу, упорядкованого в непорушній цілісності космічним божественним розумом – а саме такою сприймається основа світу для стоїка Антонія – цілком достовірне обґрунтування від природи. Включення людини в кругообіг природи мало б заспокоїти, оскільки стає можливим усунення розриву життя – адже коло тим і досконале, що не знає безодні розриву. Чи заспокоює кругообіг життя? І тут розпочинається те, що Федір Достоєвський назвав бунтом.

Людина не приймає однозначну прикутість до природи: карета природи, до якої прив'язана людина Марка Антонія, – це світовий

розум, з яким і з'єднуються всі після смерті, возз'єднуючись із дійсним і сьогоденним, але якою бачиться клітка життя сучасної людини, якими є життєві основи світоустрою в сучасній картині життя, і що головне – не проголошені, але дієво конститууючі поведінку людини? Якщо відсторонення від марнот зовнішнього життя для стоїка Марка Аврелія – це згода зі світовим розумом, то внутрішнє життя сучасної людини найчастіше пов'язане з приватною частковістю індивідуалізму та різними варіаціями гедонізму – від тілесних насолод сексу та кулінарної витонченості до насолод причетністю до вищого розуму. І зустрічається це і у філософів, і у християн, і у моралістів, і буддистів. Сучасне відродження стоїцизму підкреслює євдемонастичні складові його, що приводить до викривлення стоїчної програми – і це визнають поп-стоїки, так Ірвінг називає свій виклад стоїцизму подібним до Франкенштейну, тобто штучно сконструйованим для власних цілей (Irvine, 2009, p. 242–243). Дуже показовим є звернення до еволюційної теорії розуміння людських емоцій і цінностей – доміантними цілями визнані виживання і розмноження, фактично людське буття редуковане до життя, що розуміється біологічно. І тут згадується Кант, який по-філософськи говорить те, що люди не бажають чути, і це дозволяє йому зафіксувати аберацію цілей, що виникає в системі споживання (суспільство, орієнтоване на благополуччя і щастя). Він зазначає, що розумом обгрунтовується така ієрархія, коли остаточні цілі досліджуються богословами, соціальний спокій – предмет уваги юристів, і після цього йде значущість медиків. Для людини, орієнтованої на індивідуальне виживання ієрархія перекинується: «найважливіша особа для людини – лікар, бо вона продовжує їй життя, лише потім йде юрист, який обіцяє зберегти за ним те, що належить йому випадково, і лише в останню чергу ... посилає за духовним лицем» (Кант, 2002, с. 56). І далі іронічно додає, що і саме духовне лице пристрасно бажає допомоги лікаря, щоб довше затримуватися в земній юдолі (с. 56). Такій життєвій ієрархії відповідає зневага до філософії, якщо вона не постає терапевтичним засобом рівноваги і спокою. У сучасному світі відбувається редукція філософії до психологічної терапії, що робить її різновидом медицини.

Донна Тартт, не вдаючись до моралізаторства і пропаганди філософської рефлексії, не приймаючи безумовність природних

сил, звертає увагу на сотеріологічну місію мистецтва. Повернення до змісту роману дає такий варіант:

Природа (у значенні Смерть) завжди перемагає, але це не означає, що ми повинні кланятися їй і колінувати перед нею. Навіть якщо ми не завжди раді перебувати тут, наше завдання – пірнути якомога глибше в цю стічну канаву, перепливти її, водночас тримаючи наші очі й серця відкритими. І посеред нашого вмирання, коли ми постаємо з землі й у ту-таки землю безславно повертаємося, це наша слава і наш привілей: любити те, над чим Смерть не владна. Бо якщо нещастя й забуття переслідували цю картину крізь час, то так само переслідувала її й любов. І позаяк вона безсмертна (а вона безсмертна), вона й мені передала невеличку, світлу, незмінну частину цього безсмертя (Тартт, 2016, с. 812).

Зразком непохитної міцності в романі, де всі герої так чи інакше зворушені тлінням, залишається старий реставратор Гобі. Він живе так, ніби час нічого не означає, а рух, що не має певної мети, не призводить до смерті: він виготовляє комоди під старовину (він назває їх «підробнички»), ніби домальовуючи їх у повітрі навколо однієї справжньої ніжки чи різьбленої деталі. Людське життя, говорячи професійними словами Хобі, і є «підробничка», що вибудовується навколо придбаного з минулого осколка – ми вибудовуємо тіло нашого життя, яке стає нашою душею і тут головна відмінність від філософського імператора, для якого тілесне буття ефемерне і навіть бридке: «Все це – торба смороду і бруду» (Марк Аврелій, 2018, с. 46). Або у іншому уривку: «Мое 'я' – хай чим воно буде, – це тільки плоть, дух і керівна частка. Полиш книжки: годі смикатися, не твоє!» (Марк Аврелій, 2018, с. 30). Найбільш виразно викриття життєвих ілюзій сформульоване так:

Подібно до того, як можеш скласти собі таке уявлення про прикуски та інші найдки, що це – труп рибини, а те – птаха чи поросяти; чи, знову, що фалернське – то юшечка винограда, а лямована пурпуром тога – то овеча вовна, змочена кров'ю м'якуна; а щодо тілесного співжиття – що це натирання нутрощів, а далі трохи корчів і виділення слизу; подібно до цих уявлень, які сягають самих речей і проникають у них, щоб побачити, якими ж ті речі є, – отак треба чинити щодо цілого життя

і там, де якісь речі уявляються аж надто вартими довіри, – оголювати їх, добачати їхню дешевизну, стягати з них покрив оповідок, у якому вони такі статечні (Марк Аврелій, 2018, с. 59).

Таким чином, душа – це душонка, що таскає на собі труп, вона ефемерно-тваринна. Показово, що відродження стоїцизму також вдається до подібних розвінчувань життєво значущих для людини феноменів, називаючи це «негативною візуалізацією:

Цікаво, що буддисти мають аналогічну техніку. Чоловікові, що відчуває бажання до жінки, буддист запропонує думати про неї не як про ціле, а як про те, з чого вона складається, включаючи легені, екскременти, слиз, гній і слину. Це має допомогти впоратися із потягом. Якщо ж ні, йому порадять представляти тіло жінки на різних стадіях трупного розкладання (Irvine, 2009, p. 139–140).

І ось тут провал логіки обґрунтування гідного життя мудреця: особистісно-індивідуальне мізерно і нікчемне, лише загальний розум у мені надає життю особливого стану. Але до чого він звернений, що дарує його присутність у людині? При тому, що стоїцизм – виразно моралістична, тяжіюча до домінанти обов'язку філософія, відповідь несе в собі відгуки цинізму (стоїцизм і оформляється при активному прийнятті кінчної думки): навколишній світ речей і людей недовговічний і убогий, це темрява, каламут і потік, шукати заспокоєння слід у тому, щоб нічого не робити проти внутрішнього керівного початку. Логіка такого основоположання (а це і є завдання керівного початку в людині – давати основоположання) підводить до нехтування світом, словами героя з улюбленого мною фільму Абуладзе «Дерево бажання»: якщо все йде напередвизначеним колом, то нічого не станеться, якщо я посплю зайву годинку. Виходить, що узгодження мого керівного початку та світового розуму значущі для мене одного, хоча тут ще один провал логіки – якщо після смерті я воз'єднуюсь зі світовим розумом і немає жодного безсмертя окремої душі, то узгодження з розумом має службову роль проживання ось цього короткого земного життя без страждань і це не має жодного стосунку до вічності. Життя у цьому світі вимагає особливої мужності, на що і звертається увага при читанні роману (Суенса, 2017).

Ось тому біля послідовного стоїка холодно і я побоююся його: його велична постава не може бути похитнута нічим

і чекати від нього тепла, світла та допомоги не доводиться. Цей світ незмінний у своїй плинності до розпаду, але й незнищений у своїй основі: «Кожній моїй частці буде призначено перетворення в якусь частку Всесвіту, а та, знову, перетвориться ще в якусь частку Всесвіту, і так до безмежності» (Марк Аврелій, 2018, с. 53). Ходіння по колу не виводить за межі його, але як зазначено у Сергія Аверинцева – по колу водять біси... І якщо повернення в кругообіг для Марка Аврелія возз'єднує з космічним розумом як природою, то для сучасної людини тут безодня невідомої чорноти, з якої словами ворона Едгара По неможливо повернутися ніколи:

«О пророче! Зла появо! – Ти ж пророк, хоч би й диявол!
Заклинаю небесами, Богом, що над усіма –
Серцю в розпачу лещатах мусиш, мусиш ти сказати,
Чи в Едемі хоч обняти є надія, чи нема,
Осяйну Ленор обняти є надія, чи нема?»
Ворон прокричав: – Дарма!

Скинувсь я: «Ворожа птахо! З словом цим з-під мого даху
Щезни геть у люту бурю, де Плутонова Пітьма!
Геть неси і тінь потворну, і оману лихотворну,
Вийми з серця дзьоб свій чорний! Місця тут тобі нема!
Поверни мою самотність, – місця тут тобі нема!»
Ворон прокричав: – Дарма!

І маячить перед зором чорний Ворон, чорний Ворон
На Паллади білім бюсті, душу в розпачі трима.
– І подібний погляд має тільки демон, що дрімає,
Світло лампи вирізняє тінь, чорнішу, ніж Пітьма,
Й душу визволити з тіні, чорної, немов Пітьма,
Не спромога вже – дарма!

Висновки. Якщо знову згадати роман, то картина, краса, що утримує життя Тео від розпаду і тління – несправжня: він дбайливо зберігав і трепетно тримав у руках підробку, не «підробничок» за Гобі, а саме ілюзорний скарб, оскільки справжній «Щиголь» був вкрадений майже на початку, а наприкінці відданий у музей. Не можу не помітити ефемерну придуманість того,

що утримує нас, але воно працює – присутність класичного мистецтва все ж таки зупиняє мить, парадоксальним чином дозволяючи нашому життю тривати, зберігає тепло людських рук і дає силу утриматися в ефемерності сьогодення. Дає можливість «любити те, над чим Смерть не владна». Але досконалість класики для людини практично неможлива і у найдосконалішого стоїка трапляється те, що виводить його з незворушної безпристрасності – є люди і події, які болісно вражають його і повертають в ситуацію Голгофи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ищенко Е.Н., Попова М.К. Экфрасис как структурообразующий элемент художественного мира и маркер современного отношения общества к искусству в романе Д. Тартт «Щегол». *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Филология, педагогика, психология*. 2016. № 2. С. 66–73.
2. Кант И. Спор факультетов ; [пер. с нем. Ц.Г. Арзаканян, Д. Копцев, М. И. Левина]. *Спор факультетов*. Калининград : Изд-во КГУ, 2002. С. 25–274.
3. Марк Аврелий. Наодинці з собою: роздуми. Пер. з грецької: Ростислав Паранько. Львів : Апріорі, 2018. 184 с.
4. По Едгар. Поезії ; пер. Анатолія Онишко. URL: <https://coollib.net/b/371220-edgar-allan-po-poeziyi/read>
5. Седакова Ольга. Посредственность как социальная опасность. Клуб «Белингва» URL: <https://omiliya.org/article/posredstvennost-kak-sotsialnaya-opasnost-klub-belingva-olga-sedakova.html>
6. Столбова Н.В., Железняк В.Н. Опыт искусства в романе Д. Тартт «Щегол». *Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право*. 2017. № 4. С. 74–81. DOI: 10.15593/perm.kipf/2017.4.09
7. Тартт Д. Щиголь. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 816 с.
8. Турышева О. Достоевский, Сибирь и русский человек в романе Донны Тартт «Щегол». *Quaestio Rossica*. Т. 8. 2020. № 1. С. 119–131. DOI .15826/qr.2020.1.451
9. Corrigan Y. Donna Tartt's Dostoevsky: Trauma and the Displaced Self. *Comparative Literature*. Vol. 70. 2018. Iss. 4. P. 392–407. DOI 10.1215/00104124-7215462.
10. Cuenca M. “To Love What Death Doesn’t Touch”. Questioning Capitalist Masculinity in Donna Tartt’s *The Goldfinch*. *Masculinities and Literary Studies: Intersections and New Directions* / ed. by J. M. Armengol, M. Bosch-Vilarrubias, Á. Carabí, T. Requena-Pelegri. N. Y. : Routledge, 2017. P. 181–189.

11. Farkas Carol-Ann. The literary breakdown in Donna Tartt's *The Goldfinch*. Boston, Massachusetts, United States. URL: <https://hekint.org/2020/07/07/the-literary-breakdown-in-donna-tartts-the-goldfinch/>
12. Heineman H.K. David Copperfield and the Goldfinch: The Coming of Age Novel in Two Centuries. *Midwest Quarterly*. Vol. 57. 2015. № 1. P. 23–36.
13. Holiday Ryan, Hanselman Stephen. *The Daily Stoic Journal : 366 Days of Writing and Reflection on the Art of Living*. Profile Books Ltd, 2020. 384 p.
14. Irvine William. *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 315 p.
15. Robertson Donald. *Stoicism and the Art of Happiness : Practical wisdom for everyday life: embrace perseverance, strength and happiness with stoic philosophy*. Publisher John Murray Press, 2018. 304 p.
16. Robertson Donald. *How to Think Like a Roman Emperor: The Stoic Philosophy of Marcus Aurelius*. New York: St. Martin's Press, 2019. 293 p.
17. Robertson Donald. *The Philosophy of Cognitive-Behavioral Therapy: Stoicism as Rational and Cognitive Psychotherapy*. London: Karnac, 2010. 318 p.
18. Sellars John. *Lessons in Stoicism : What Ancient Philosophers Teach Us about How to Live*. Penguin Books Ltd, 2020. 96 p.

REFERENCES

1. Ishchenko, E.N., Popova, M.K. (2016). Ekfrasis kak strukturoobrazuyushchij element hudozhestvennogo mira i marker sovremennogo otsheniya obshchestva k iskusstvu v romane D. Tartt «SHCHegol» [Ekphrasis as a structure-forming element of the artistic world and a marker of the modern attitude of society to art in D. Tartt's novel «Goldfinch»]. *Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Ser.: Filologiya, pedagogika, psichologiya – Bulletin of the Baltic Federal University. I. Kant. Ser.: Philology, Pedagogy, Psychology*, 2, 66–73. [in Russian].
2. Kant, I. (2002), *Spor fakul'tetov* [Dispute of faculties]; [per. s nem. C. G. Arzakanyan, D. Kopcev, M. I. Levina]. *Spor fakul'tetov – Faculties dispute. (25–274.)*. Kaliningrad: Publishing House of KSU [in Russian].
3. Mark Avrelij. (2018). Naodinci z soboyu: rozdumi [Alone with yourself: think]. Per. z grec'koï: Rostislav Paran'ko. L'viv: Apriori [in Ukrainian].
4. Po, Edgar. (B/r). Poezii [Poetry] ; per. Anatoliya Onishko. URL: <https://coollib.net/b/371220-edgar-allan-po-poeziyi/read> [in Ukrainian].
5. Sedakova, Ol'ga. (B/r). Posredstvennost' kak social'naya opasnost'. Klub «Belingva» [Mediocrity as a social danger. Bellingva Club]/ URL: <https://omiliya.org/article/posredstvennost-kak-sotsialnaya-opasnost-klub-belingva-olga-sedakova.html> [in Russian].
6. Stolbova, N.V., ZHeleznyak, V.N. (2017), Opyt iskusstva v romane D. Tartt «SHCHegol» [The experience of art in the novel by D. Tartt «Goldfinch»]. *Vestnik PNIPU. Kul'tura. Istoriya. Filosofiya*.

Pravo – Bulletin of PNRPU. Culture. Story. Philosophy. Right, 4, 74–81. DOI: 10.15593/perm.kipf/2017.4.09 [in Russian].

7. Tartt, D. (2016). SHCHigol' [The Goldfinch]. Harkiv : Knizhkovij Klub «Klub Simejnogo Dozvilija» [in Ukrainian].

8. Turyшева, O. (2020). Dostoevskij, Sibir' i russkij chelovek v romane Donny Tartt «SHCHegol» [Dostoevsky, Siberia and the Russian people in Donna Tartt's novel «The Goldfinch»]. *Quaestio Rossica – Quaestio Rossica*, Vol. 8, 1, 119–131. DOI .15826/qr.2020.1.451 [in Russian].

9. Corrigan, Y. (2018). Donna Tartt's Dostoevsky: Trauma and the Displaced Self. *Comparative Literature*, Vol. 70. Iss. 4, 392–407. DOI 10.1215/00104124-7215462

10. Cuenca, M. (2017). “To Love What Death Doesn't Touch”. Questioning Capitalist Masculinity in Donna Tartt's *The Goldfinch*. *Masculinities and Literary Studies: Intersections and New Directions* / ed. by J. M. Armengol, M. Bosch-Vilarrubias, À. Carabí, T. Requena-Pelegri. (181–189). N. Y. : Routledge.

11. Farkas, Carol-Ann. (2020). The literary breakdown in Donna Tartt's *The Goldfinch*. Boston, Massachusetts, United States. URL: <https://hekint.org/2020/07/07/the-literary-breakdown-in-donna-tartts-the-goldfinch/>

12. Heineman, H.K. (2015). David Copperfield and the Goldfinch: The Coming of Age Novel in Two Centuries. *Midwest Quarterly*, Vol. 57, 1, 23–36.

13. Holiday, Ryan, Hanselman, Stephen. (2020), *The Daily Stoic Journal : 366 Days of Writing and Reflection on the Art of Living*. Profile Books Ltd.

14. Irvine, William. (2009). *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*. Oxford : Oxford University Press.

15. Robertson, Donald. (2018). *Stoicism and the Art of Happiness : Practical wisdom for everyday life: embrace perseverance, strength and happiness with stoic philosophy*. Publisher John Murray Press.

16. Robertson, Donald. (2019). *How to Think Like a Roman Emperor: The Stoic Philosophy of Marcus Aurelius*. New York : St. Martin's Press.

17. Robertson, Donald. (2010). *The Philosophy of Cognitive-Behavioral Therapy: Stoicism as Rational and Cognitive Psychotherapy*. London : Karnac.

18. Sellars, John. (2020). *Lessons in Stoicism : What Ancient Philosophers Teach Us about How to Live*. Penguin Books Ltd.

УДК 355.133:303.686

ПЕТРОВА Людмила – кандидат філософських наук, доцент, учений секретар, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 77/79, вул. Сумська, м. Харків, Україна, індекс 61023 (luida64p@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9341-1030>

БРИК Тетяна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 77/79, вул. Сумська, м. Харків, Україна, індекс 61023 (bellabryk18@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7138-2590>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.13>

Бібліографічний опис статті: Петрова, Л., Брик, Т., (2022). Феномен особистості сучасного військового керівника як предмет соціально-філософської рефлексії. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 194–208, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.13>*

ФЕНОМЕН ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

*Анотація. Метою статті є визначення сутності феномену особистості сучасного військового керівника у вимірах соціально-філософської рефлексії. **Методологічними засадами дослідження стали** на комплементарних засадах потенціал екзистенціально-педагогічної антропології, діалектичний, феноменологічний, герменевтичний підходи, а також методологія структурно-функціонального і системно-теоретичного аналізу. Теоретико-методологічною основою дослідження є комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, що забезпечує міждисциплінарний аналіз теоретичних рефлексій та практик виявлення феномену особистості сучасного військового керівника. **Наукова новизна полягає** у виявленні сутності феномену особистості сучасного військового керівника, розкритті людинотворчого потенціалу*

етики служіння в поєднанні з етикою відповідальності, які задають фактичній реальності формування особистості військового керівника контрфактичний імператив благоговіння перед життям. **Висновки.** За допомогою концепції габітусу (П. Бурдьє), для роз'яснення діючих механізмів здійснення тих або інших військових практик з'ясовано феномен особистості сучасного військового керівника. Військовослужбовці відрізняються від інших соціально-професійних груп суспільства особливістю інтересів у соціальній та інших сферах суспільної життєдіяльності, опосередкованих специфікою військово-професійної діяльності, яка полягає у використанні засобів збройного насильства. Габітус сучасного військового керівника це система стійких принципів поведінки, готовності та здатності виконувати завдання щодо надійного захисту Батьківщини від загроз у мирний час та за умов збройного конфлікту, підтримувати постійну бойову готовність, дисциплінованість, якісно володіти новітніми системами озброєння та технікою, нести особисту відповідальність за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, військових статутів, Військової присяги, функціональних і службових обов'язків, наказів вищестоящих командирів і начальників, усвідомлювати суспільне призначення військової діяльності, її роль у збереженні миру на планеті, сумлінне виконання службових обов'язків.

Ключові слова: феномен особистості сучасного військового керівника, професіоналізм військового керівника, формування особистості, габітус.

PETROVA Luidmyla – Candidate of Philosophy Sciences, Scientific Secretary, Kharkiv National Air Force University named after Ivan Kozhedub, 77/79, Sumska str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61023 (luida64p@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9341-1030>

BRYK Tetyana – Candidate of Pedagogic Sciences, Professor at the Foreign Language Department, Kharkiv National Air Force University named after Ivan Kozhedub, 77/79, Sumska str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61023 (bellabryk18@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7138-2590>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.13>

To cite this article: Petrova, L., Bryk, T., (2022). Fenomen osobystosti suchasnoho vijs'kovoho kerivnyka yak predmet sotsial'no-filosofskoi refleksii. [Personality phenomenon of modern military leader as subject of socio-philosophical reflection] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 194–208, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.13>*

PERSONALITY PHENOMENON OF MODERN MILITARY LEADER AS SUBJECT OF SOCIO- PHILOSOPHICAL REFLECTION

Summary. *The purpose of the article is definition of the essence of personality phenomenon of modern military leader as subject of socio-philosophical reflection. **Methodological principles** of the study are potential of existential-pedagogical anthropology, dialectical, phenomenological, hermeneutical approaches, and also methodology of structural-functional and system-theoretical analysis. Theoretical and methodological basis of the study is complex of philosophical, general scientific and special methods which provides interdisciplinary analysis of theoretical reflections and practices of detection of personality phenomenon of modern military leader. **Scientific novelty.** Definition of essence of personality phenomenon of modern military leader, disclosure of human creative potential of service ethic in combination with ethics of responsibility which give to the actual reality counterfactual imperative of reverence for life in the process of forming personality of military leader. **Conclusions.** With the help of habitus concept (P. Burd'e) for explanation of operating mechanisms of realization of certain military practices the personality phenomenon of modern military leader was defined. Military personnel are different from other socio-professional groups of the society with peculiarity of interests in social and other spheres of public work, mediated by specificity of military professional activity, which is to use means of gun violence. Habitus of the modern military leader is a system of persistent principles of behavior, readiness and capability to carry out tasks concerning reliable protection of Motherland from the threats in peaceful*

time and in armed conflict, maintain constant combat readiness, discipline, master the latest weapons systems and equipment, take personal responsibility for conscious fulfillment of the requirements of the constitution, military statutes, Military oath, functional and job responsibilities, orders of superior commanders and chiefs, be aware of the social importance of military activity, its role in maintaining world peace, conscientious performance of official duties.

Key words: *the personality phenomenon of modern military leader, professionalism of military leader, personality forming, habitus.*

Постановка проблеми. Сьогодні як ніколи увага всього світу прикута до Збройних Сил України. Війна Росії проти України, ускладнення завдань по забезпеченню воєнної безпеки Вітчизни у трансформаційних геополітичних і соціально-економічних умовах, висувають все більш високі вимоги до формування особистості сучасного військового керівника. Керівників військових структур в усі часи вважали особливою групою, бо управління особовим складом із усіх видів людської діяльності є однією із найскладніших, найнапруженіших і найвідповідальніших.

Управлінська діяльність є одним із ключових напрямів діяльності офіцера. Адже відомо, що надійне управління військами завжди було одним із основних чинників досягнення перемоги в бою. Для цього необхідно створювати такі педагогічні умови при підготовці офіцера, щоб дії та вчинки, особистісні стосунки надавали йому необхідного духовно-патріотичного досвіду, який відповідав би суспільному ідеалу і вимогам життєдіяльності армії.

Питання феномену особистості досліджувалось багатьма науковцями. Водночас, незважаючи на такий широкий спектр дослідження, проблема феномену особистості сучасного військового керівника в сучасних умовах вивчена недостатньо.

Метою статті є визначення сутності феномену особистості сучасного військового керівника у вимірах соціально-філософської рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз світової філософської спадщини показує, що тією або іншою мірою, більш або менш глибоко, в тому або іншому аспекті розглядали феномен особистості томізм, неотомізм, марксизм, російська

класична філософія, персоналізм, екзистенціалізм, філософська антропологія та феноменологія.

Філософсько-освітня концептуалізація різних аспектів професійної підготовки і формування особистості військовослужбовця здійснена у працях А. Тихончука (2000), В. Ягупова (2008), В. Кротюка (2018), Т. Мацевка (2007), О. Панфілова (2018), Л. Гончаренка (2018), О. Кривоконя (2007) та ін. Проблема формування особистості сучасного військового керівника розглядається з акцентуванням різних версій етики відповідальності (Г. Йонас, К.-О. Апель, Е. Левінас, А. Єрмоленко, В. Малахов).

Основний матеріал. Під поняттям «військовий керівник» розуміємо військового професіонала, який займає керівну посаду і здійснює цілеспрямований вплив на підлеглий особовий склад (реалізацію управлінських функцій), що приводить підлеглих до усвідомленої та активної поведінки і діяльності. У цій діяльності має місце колективний суб'єкт діяльності, оскільки військовий керівник активно взаємодіє у процесі виконання службових завдань, як правило, не з окремим військовослужбовцем, а з групою військовослужбовців – військовим підрозділом, частиною, тобто – це діяльність щодо організації як діяльності кожного військовослужбовця так і спільної діяльності колективного суб'єкта діяльності – військового колективу (Yaгupов, 2008, p. 156). На нашу думку, ця властивість взагалі розглядається як «метадіяльність», а метою управлінської діяльності є забезпечення й організація ефективного функціонування певної організаційної системи, яка належить до особливого типу систем – соціотехнічних. Тому праця військового керівника включає два основних аспекти: забезпечення технологічного процесу та організація міжособистісної взаємодії. Управлінська діяльність військового керівника досить специфічна за її типовими умовами, які поділяються на зовнішні й внутрішні. До внутрішніх умов належить, зокрема, необхідність одночасного виконання різноманітних дій і вирішення багатьох завдань; суперечливість нормативних вимог до управлінської діяльності, їхня невизначеність, а часто – і відсутність (Tykhonchuk, 2000). До зовнішніх умов належить, у першу чергу, жорсткі часові обмеження; наявність високої відповідальності за кінцеві результати; нерегламентованість праці; обмежена кількість

ресурсів необхідних для виконання завдань; часте виникнення екстремальних і стресових ситуацій тощо (Войко, 2005).

Так, наприклад П. Чурмантаєв (2013) проблему екстремальності розглядає на основі розуміння філософами екзистенціалізму екзистенції. Оскільки екзистенція постає для екзистенціалістів проміжним буттям між буттям суспільства і буттям трансцендентним, тобто, характеризується інтенціональністю як спрямованістю на вихід за межі наявного, то найбільш наочно, з погляду екзистенціалістів, вона виявляється при потраплянні людини в так звані межові ситуації. Це стани якнайгострішого емоційного стресу, пов'язаного перш за все з переживанням страху смерті і абсурдності життя. У межовій ситуації людина знаходиться на межі моральної, інтелектуальної або фізичної загибелі. Різні екзистенціалісти прикордонну ситуацію визначають по-різному. У Мартіна Гайдегера це екзистенціальний страх, який на відміну від життєвого страху не пов'язаний з боязкістю втратити життя або життєві блага, а є боязкістю не знайти таке призначення, заради якого людина може добровільно пожертвувати життям і його благами (Khaidegger, 2009). Тільки актом свого вибору перед ніщою людина виявляє і для себе, і для світу, що буття «говорить» їй у цей момент. Важливо в зв'язку з цим звернути увагу на підхід екзистенціалістів до проблеми вибору людини. Так, у філософії Ж.-П. Сартра людина є відмінною від всіх природних істот, саме своєю здатністю вибирати саму себе, бути самою собою та нести відповідальність перед собою за свій вибір (Sartre, 1990). Іншими словами, вибір людини у Ж.-П. Сартра не узгоджується ні з якими соціальними нормами і встановленнями, але вибираючи себе, людина одночасно вибирає і все людство. У цілому методологічне значення філософії екзистенціалізму для нашого дослідження ми вбачаємо в тому, що тут людське життя розглядається як екзистенція, яка є принципово відкритою, конкретною і суб'єктивною. Ідея екзистенціальної відповідальності людини за своє життя стане ще однією методологічною засадою концептуалізації феномену особистості сучасного військового керівника у нашому дослідженні.

Варто сказати, що військові науковці говорять, що сьогодні лише 20% військовослужбовців належать до гармонійного типу особистості військовослужбовця (Kalagin, 2013, p. 103), тобто

гармонійно поєднують високий рівень професіоналізму з таким же високим рівнем соціальної відповідальності, що проявляється в готовності особистості взяти на себе відповідальність за соціальні наслідки воєнних, особистих та інших дій. На погляд Ю. Калагіна (2013, р.104) саме модель воїна-громадянина найбільше відповідає вимогам професійної армії XXI століття. Ми також з ним погоджуємося, але вважаємо, що професіоналізм разом із соціальною відповідальністю має поєднуватися з духовною культурою військового керівника. Особистість сучасного військового керівника – не лише цілеспрямована, але й самоорганізуюча система. Об'єктом її діяльності й уваги є не лише зовнішній світ, а й вона сама, що виявляється у відчутті свого «Я», в увявленні себе, в самооцінці, у програмі самовдосконалення, здатності до самопостереження, самоаналізу, саморегуляції. Бути особистістю – означає здійснювати при необхідності вибір, оцінювати наслідки прийнятих рішень. За сучасних умов підготовка сучасного військового керівника має бути спрямована на активний пошук інноваційних форм і методів менеджменту військової освіти в контексті формування особистості та набуття майбутнім військовим керівником професіоналізму (Panfilov, Petrova (2018)). Визначальним соціально-психологічним смислом спільності військовослужбовців – надійно захищати Батьківщину, а при необхідності зі зброєю в руках стати на захист України та українського народу; похідними від нього є підтримка постійної бойової готовності, дисциплінованості, якісне володіння технікою, морально-психологічної готовності до виконання завдань військової діяльності, необхідність взаємовиручки.

Для розкриття феномену особистості військового керівника важливими є дослідження структури передрозуміння, здійснене М. Гайдеггером (2009), і розвинуте Х.-Г. Гадамером. Вони охарактеризували структуру передрозуміння як складне, багаторівневе утворення, складовими якого є авторитет, традиція, котрі і виступають об'єктивними умовами розуміння. Сукупність авторитетних висловів складає суть традиції і висловлює її наказовий авторитарний тон. Наказ авторитету є наказом минулого досвіду людини, що з'явився як свідчення правильності авторитету. Наказ авторитету традиції аналогічний наказу часу, наказу

самої історії. Наказ традиції виражає час, але є необоротним: те, що було правильним вчора для одного, може бути неправильним завтра для іншого. Тому людина зобов'язана вести з традицією вічний діалог. Гайдеггер зазначає, що першочергово та найчастіше «тут-буття» у своїй «турботі» не звернене до самого себе. А це означає, що найчастіше «тут-буття» занурене у модус «публічності», воно завжди живе, поводить себе «як усі інші» (Khaidegger, 2009). Філософська герменевтика наполягає на тому, що для розуміння людини необхідно зрозуміти умови її життя та її звичаї, думки і отримані знання, глибинні підстави її бажань і прагнень; необхідно відшукати індивідуальне в смисловому полі соціально-історичних установок і цінностей конкретної культури.

Суттєві наближення до розв'язання цього завдання були здійснені у сучасних соціологічних дослідженнях життєвих стратегій особистості. Саме П. Бурд'є (2001) позбавляє термін «публічність» від негативного, «моралізаторського» контексту. Габітус у нього завжди виступає як «розташований» та «схильний» (Burd'e, 2001, p. 114–117). Вчений визначає габітус як систему міцних набутих схильностей, які використовуються індивідами як активна здатність вносити зміни в певні структури, а також як вихідні установки, що породжують та організують практики самих індивідів. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що габітусом сучасного військового керівника є система стійких принципів поведінки, готовності та здатності виконувати завдання щодо надійного захисту Батьківщини від загроз у мирний час та за умов збройного конфлікту, підтримувати постійну бойову готовність, дисциплінованість, нести особисту відповідальність за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, військових статутів, Військової присяги, функціональних і службових обов'язків, наказів командирів і начальників, усвідомлювати суспільне призначення військової діяльності, її роль у збереженні миру на планеті, сумлінне виконання службових обов'язків.

Головною метою людини звичайно виступає намагання до суб'єктивного належного життя як ієрархічно організованої системи різноманітних видів діяльності, тобто жити певним чином. Військове покликання і бажання стати захисником Вітчизни

виконує функцію включення людини в суспільне життя індивідуально-певним чином, а саме шляхом присвячення себе справі захисту інтересів Вітчизни в лавах її Збройних Сил і відіграє роль чинника детермінації діяльності сучасного військового керівника, організації його життя, надання осмисленості, цілеспрямованості і результативності. Слід відзначити, що в Кодексі честі офіцера знайшли відображення основні особливості морального вигляду, етики військового керівника, які принципово відрізняють його від керівника в будь-якій іншій сфері діяльності. Головною особливістю є служіння Батьківщині, своїй країні, народові.

В сучасних умовах трансформація життя призвела й до формування такої галузі соціологічних досліджень як соціологія життя, де мова йде про стратегії життя людини. Усі сучасні дослідники даного проблемного поля відзначають суттєву плюралізацію стилів життя, що надзвичайно ускладнює проблему особистісного вибору між ними. При цьому іноземець, котрий потрапляє зараз в американське, англійське, японське або польське суспільство наших днів, повинен обирати не з чотирьох— п'яти основних класових стилів життя, але буквально з сотень різних можливостей, позаяк індивід сам стає структурою, що відтворює соціальне у своєму життєвому світі. Соціальне за цих умов стає предметом рефлексії і об'єктом індивідуальних рішень. Таким чином біографія стає фундаментальним рефлексивним проектом. Тобто особистість військового керівника, здійснюючи рефлексію, має самостійно обирати соціальну ідентичність, в якій втілюється той чи інший стиль життя, і тому уся відповідальність і ризики цього вибору покладаються саме на неї. Це актуалізує у процесі формування особистості військового керівника значення не тільки рефлексивних, але й саморефлексивних, духовних та інформаційних ресурсів. При цьому рефлексія є основою особистісної самореалізації майбутнього фахівця та передбачає самовдосконалення й саморозкриття усіх особистісних якостей, спрямованих на самоаналіз, саморозвиток і самоактуалізацію індивіда (Krotyuk; Petrova (2018)).

Найважливішим аспектом виявлення феномену особистості військового керівника є розуміння того, що військовослужбовці відрізняються від інших соціально-професійних груп

суспільства особливістю інтересів у соціальній та інших сферах суспільної життєдіяльності, опосередкованих статусом і функціональним призначенням збройних сил як соціального інституту; специфікою військово-професійної діяльності, яка полягає у використанні засобів збройного насильства для захисту Батьківщини (Goncharenko, 2008). Відтак, ми відносимо особистість військового керівника до професійного типу особистості. Засоби збройної боротьби є основною інтеграційною базою військової праці для досягнення армією своїх цілей. При цьому ускладнення бойової техніки та озброєння, організація бойової підготовки і управління, зростання вимог до підготовки військових фахівців-професіоналів також викликають до життя підвищення ролі моральних сил та моральних засобів впливу на військовослужбовців.

Аналізуючи проблеми формування особистості військового професіонала, О. Гончаренко (2008) акцентує увагу на тому, що найважливішими умовами досягнення високого професіоналізму офіцера є всебічний розвиток його загальних здібностей і перетворення загальнолюдських цінностей на його власні цінності, що складають духовний світ особистості військовослужбовця. Професіоналізм управлінської діяльності – це сукупність загальнотеоретичних, спеціальних військово-управлінських і психологічних знань, умінь і навичок, якими повинен володіти військовий керівник для ефективного її здійснення й корекції. У структурі особистості військового керівника можна виділити три основні групи складових. До першої групи слід віднести риси і характеристики, властиві людині від природи, або отримані нею на генетичному рівні. Такими рисами можна вважати своєрідний талант лідера та певну сукупність індивідуальних психофізіологічних якостей. Другу групу утворює сукупність якостей, прищеплених у процесі сімейного виховання та сформованих під час навчально-виховного процесу у загальноосвітніх та професійних закладах (висока професійна компетентність військового керівника у діяльності; загальна культура, ерудиція і кругозір військового керівника; професійна управлінська культура і бездоганне володіння сучасними управлінськими технологіями; педагогічна, моральна, економіко-правова культура). Нарешті, третю групу складають індивідуальні риси і якості,

що являють собою конкретний прояв знань, умінь і практичних навичок, отриманих людиною переважно в результаті професійного навчання та наступного самонавчання і самовиховання.

Виходячи з розглянутого трактування структури особистості керівника, професіоналізм військового керівника доцільно визначити саме як сукупність тих рис, якостей і характеристик, сформованих переважно у процесі фахової підготовки і виховання у системі військової освіти, які безпосередньо забезпечують можливість успішного виконання всієї множини професійних, управлінських функцій у військовій діяльності (Petrova, 2011). На сутність і зміст професіоналізму активно впливають сучасні глобалізаційні процеси, які постійно додають розмаїття й чисельності військових завдань і вимагають від професіоналів ще вищого рівня професіоналізму. Однак слід зауважити, що цей рівень не може обмежуватись лише кількісним зростанням знань, вмінь та навичок. Справжньому професіоналу необхідно знаходити оригінальні, нестандартні, несподівані для супротивника рішення.

Безсумнівно, що у своїй практичній діяльності військовий керівник— професіонал вирішує певну множину питань, пов'язаних з розробкою стратегії, координацією загальних зусиль щодо досягнення цілей, веденням переговорів з представниками зацікавлених організацій, створенням умов для розкриття і розвитку особистості підлеглого, підвищенням ефективності і якості праці та впровадженням ефективної системи стимулювання, з плануванням людських ресурсів. Діяльність з управління пов'язана з необхідністю діагностики, попередження, запобігання та конфліктів. Тактика дій військового керівника повинна полягати в умінні передбачати й розв'язувати конфлікти, а якщо контроль за перед конфліктною чи конфліктною ситуацією втрачений, керівник має бути готовий відновити його.

Висновок. За допомогою концепції габітусу (П. Бурдье), для роз'яснення діючих механізмів здійснення тих або інших військових практик з'ясовано феномен особистості сучасного військового керівника. Військовослужбовці відрізняються від інших соціально-професійних груп суспільства особливістю інтересів у соціальній та інших сферах суспільної життєдіяльності, опосередкованих специфікою військово-професійної діяльності, яка

полягає у використанні засобів збройного насильства. Останні, у свою чергу, відображаються на змісті основних соціально значущих якостях військовослужбовців.

Габітус сучасного військового керівника це система стійких принципів поведінки, готовності та здатності виконувати завдання щодо надійного захисту Батьківщини від загроз у мирний час та за умов збройного конфлікту, підтримувати постійну бойову готовність, дисциплінованість, якісно володіти новітніми системами озброєння та технікою, нести особисту відповідальність за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, військових статутів, Військової присяги, функціональних і службових обов'язків, наказів вищестоящих командирів і начальників, усвідомлювати суспільне призначення військової діяльності, її роль у збереженні миру на планеті, сумлінне виконання службових обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихончук А. О. (2000). Психологічні умови ефективної управлінської діяльності керівників військових колективів: Автореф. дис. канд. психол. наук: 20.02.02. *Національна академія прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького*. Хмельницький, 2000. 20 с. укр. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>
2. Ягупов В. В. (2008). Суб'єктно-діяльнісний підхід як ефективна методологічна основа формування готовності військового керівника до управлінської діяльності. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2008. Вип. 17(21). С. 153–160.
3. Кротюк В.А., Петрова Л.О. (2018). Біографічний підхід до особливостей формування особистості сучасного військового керівника. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди «Філософія»*. 2018. 2(46). С. 107–116.
4. Мацевко Т. М. (2007). Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності офіцерів оперативного-тактичного рівня. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил: Соціальна філософія, психологія*. 2007. Вип. 2(28). С. 187–194.
5. Панфілов О. Ю., Петрова Л. О. (2018). Військова освіта – головна стратегія формування особистості сучасного військового керівника. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 3(38). С. 67–79.
6. Гончаренко О. Л. (2008). Конкретно-історична модифікація процесу формування особистості військового професіонала в контексті соціально-філософського аналізу. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія*. 2008. Вип. 1(30). С. 175–183.

7. Кривоконь О.Г. (2007). Чинники соціального формування особистості в умовах розбудови інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. канд. філософ. наук : 09.00.03. *Харківський військовий університет*. Харків, 2007. 22 с.

8. Бойко О.В. Формування готовності до управлінської діяльності у майбутніх магістрів військово-соціального управління: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Інститут педагогіки і психології проф. освіти АПН України. К., 2005. 20 с. укр. Режим доступу: <http://www.disser.com.ua/contents/40514.html>

9. Чурмантаєв П. С. (2013). Світоглядно-методологічні засади гуманітарної підготовки фахівців для діяльності у екстремальних соціальних ситуаціях: Автореф. дис. канд. філософ. наук : 09.00.10; *Харк. Нац. пед. універ. ім. Г.С. Сковороди*. Х., 2013. 21 с. укр.

10. Хайдеггер М. Онтологія (герменевтика фактичності); (феноменологічний шлях герменевтики фактичності); [пер. с нем І.Інішева]; *Докса*. 2009. Ч. 2. Вып. 14. С. 342–359.

11. Сартр Ж., Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А. (1990). Экзистенциализм – это гуманизм, [Пер. с фр.] Сумерки богов. М. : Политиздат. 1990. С. 319–344.

12. Калагін Ю. А. (2013). Початок військової кар'єри в Україні. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Серія: Соціологія*. 2013. № 5(97). С. 103–105.

13. Бурдьє П. (2001). Практический смысл; [пер. с фр. общ. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко]; СПб : Алетейя; М : Ин-т эксперим. социологии, 2001. 562 с.

14. Петрова Л.О. (2011). Розуміння сутності професіоналізму військового керівника в контексті загальнокультурної підготовки. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. № 8. С. 60–69.

REFERENCES

1. Tykhonchuk A.O. (2000). *Psychologichni umovy efektyvnoi uprav-lins'koi diyal'nosti kerivnykiv vijs'kovykh kolektiviv* [Psychological conditions of effective managerial activity of leaders of military teams] PhD abstract, *Khmel'nytskyj: National Academy State Border guard service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytsky* [in Ukrainian].

2. Yagupov V.V. (2008). Sub'ektno-diyal'nisnyj pidkhid yak efektyvna metodologichna osnova formuvannya gotovnosti vijs'kovo-ho kerivnyka do uprav-lins'koi diyal'nosti [Subject-active approach as effective methodological base for forming readiness of military leader for managerial activity] *Problemy ta perspektyvy formuvannya natsional'noi humanitarno-tekhnichnoi elity*, vol. 17, no. 21, pp. 153–160 [in Ukrainian].

3. Krotyuk V.A., Petrova L.O. (2018). Biographichnyj pidkhhid do osoblyvostej formuvannya osobystosti suchasnoho vijs'kovoho kerivnyka [Biographical approach to peculiarities of modern military leader]. *Visnyk KhNPU imeni G.S. Skovorody «Filosofiya»*, vol. 2, no. 46, pp. 107–116 [in Ukrainian].

4. Matsevko T.M. (2007) Psychologichni osoblyvosti rozvytku upravlins'koi kompetentnosti ofitseriv operatyvno-taktychnoho rivnya [Psychological peculiarities of development of managerial competence of the officers of operational tactical level]. *Naukovi zapysky Kharkivc'koho universytetu povitryanykh syl. Sotsial'na filosofiya, psykholohiya*, vol. 2, no. 28, pp. 187–194 [in Ukrainian].

5. Panfilov O.Yu., Petrova L.O. (2018). Vijs'kova osvita–holovna strategiya formuvannya osobystosti suchasnoho vijs'kovoho kerivnyka [Military education–mainstrategy for forming personality of modern military leader]. *Visnyk Natsional'noi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Ser. Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sotsiologiya*, vol. 3, no. 38, pp. 67–79 [in Ukrainian].

6. Goncharenko O.L. (2008). Konkretno-istorychna modyfikatsiya protsesu formuvannya osobystosti vijs'kovogo profesionala v konteksti sotsial'no-filosofs'kogo analizu [Specific historical modification of the process of forming the personality of a military professional in the context of socio-philosophical analysis]. *Naukovi zapysky Kharkivc'koho vijs'kovoho universytetu*, vol. 1, no. 30, pp. 175–183 [in Ukrainian].

7. Kryvokon' O.G. (2007). Chynnyky sotsial'noho formuvannya osobystosti v umovakh rozbudovy informatsijnoho suspil'stva (sotsial'no-filosofskij analiz [Factors of personality social forming in the condions of re-building informative society (socio-philosophical analysis)] PhD abstract, *Kharkivc'ki vijs'kovi universytet* [in Ukrainian].

8. Boyko O.V. (2005). Formuvannya hotovnosti do upravlins'koi diyal'nosti u maibutnikh magistriv viiskovo-sotsial'nogo upravlinnya [Forming readiness for managerial activity of prospective masters of military social administration] (PhDabstract), Kyiv : *Institute of Pedagogyand Psychology of Professional Education of National Academy of Educational Sciences of Ukraine* [in Ukrainian].

9. Churmantaev P.S. (2013). Svitoglyadno-metodologichni zasady humanitarnoi pidgotovky fakhivtsiiv dlya diyal'nosti u ekstremal'nykh sotsial'nykh sytuatsiyakh [Ideological and methodological foundations of humanitarian training of specialists for activity in the extreme social situations] PhD abstract, Kharkiv : *Kharkiv National Pedagogical university named after G.S. Skovoroda* [in Ukrainian].

10. Khaidegger M. (2009). Ontologiya (germenevtika faktychnosti); (fenomenologicheskij put' germenevtiki faktichnosti [Ontology (hermeneutics of facticity); (phenomenological path of hermeneutics of facticity)]. *Doksa*, P. 2, no. 14, pp. 342–359 [in Russian].

11. Sartr Zh.P. (1990). *Ekzistentsializm – eto gumanizm* [Existentialism – this is humanism]. Moscow : Politizdat [in Russian].
12. Kalagin Yu. A. (2013). Pochatok vijs'kovoï kar'ery v Ukraini [Start of military career in Ukraine]. *Grani*, vol. 5, no. 97, pp. 103–105 [in Ukrainian].
13. Burd'e P. (2001). Prakticheskij smysl [Practical Sense]. Saint Petersburg : *Aleteiya* [in Russian].
14. Petrova L.O. (2011). Rozuminnya sutnosti professionalizmu vijs'kovoho kerivnyka v konteksti zagal'nokul'nurnoi pidgotovky [Understand in gessence of professionalism of military leader in the conctect of general cultural training]. *Visnyk Natsional'noi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho*, no. 8, pp. 60–69 [in Ukrainian].

ПІХОРОВИЧ Василь – старший викладач кафедри філософії, Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 37, пр. Перемоги, Київ, Україна, індекс 03056 (fanja.new@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

ПОНОМАРЕНКО Віталій – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії історико-філософського факультету, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 9, вул. Пирогова, Київ, Україна, індекс 01030 (v.v.ponomarenko@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5294-5792>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

Бібліографічний опис статті: Піхорович, В., Пономаренко, В., (2022). Деякі критичні зауваження на думку Михайла Драгоманова про відсутність систематичного світогляду та систематичної освіти у Тараса Шевченка. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 209–234, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

ДЕЯКІ КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ НА ДУМКУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ПРО ВІДСУТНІСТЬ СИСТЕМАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ТА СИСТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ У ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. *Метою статті є дослідження рівня теоретичності поглядів Тараса Шевченка. Переосмислення спадщини видатного українця є, як ніколи, актуальною справою. А однозначної позиції щодо його теоретичних ідей немає як у основоположників української теоретичної думки (М.П. Драгоманов), так і в сучасних дослідників. Тому науковою новизною статті можна вважати виявлення ряду фактів, які суперечать поширеній думці про те, що Тарас Шевченко був «талановитим самородком», і, навпаки, свідчать про наявність у нього всіх умов для отримання дуже якісної, як на той час, освіти і формування систематичного, цілісного, передового*

для його доби світогляду. Тобто автори беруться спростувати напівмістичний погляд на Тараса Шевченка, згідно якого його хист з'явився «з нічого», без відповідної освіти, без будь-якого впливу на нього сучасної йому теоретичної думки, ба, навіть без будь-яких особливих зусиль з його сторони. Для досягнення поставленої мети було використано метод підбору фактів, які підтверджували б робочу гіпотезу, згідно якої освіта, яку отримував Тарас Шевченко, в основних рисах цілком відповідала тому рівню, на якому знаходилася тодішня освіта взагалі. Оскільки автори розуміють, що такий метод не можна назвати неупередженим, було застосовано також компаративний метод, за допомогою якого було проведено порівняння освіти Т. Шевченка та Л. Толстого. При цьому широко використовувався контент-аналіз художніх творів самих письменників про свою освіту – «Автобіографії» та повісті «Княгиня» Тараса Шевченка, і повістей «Дитинство» та «Отроцтво» Льва Толстого. Велику увагу в статі зосереджено на підборі і аналізі тих фактів, які свідчать, що величезний вплив на формування світогляду Тараса Шевченка мало його досить ґрунтовне знайомство з основами античної культури, ідеями французького та німецького просвітництва і класичної німецької філософії.

Ключові слова: Т. Шевченко, М. Драгоманов, системна освіта, цілісний світогляд, антична культура, культура просвітництва, класична німецька філософія.

PIKHOROVYCH Vasył – Senior Lecturer at the Department of Philosophy, National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky", 37, Peremohy Ave., Kyiv, Ukraine. postal code 03056, (fanja.new@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-8704>

PONOMARENKO Vitaliy – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Faculty of History and Philosophy, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, st. Pirogova, 9, Kyiv, Ukraine, postal code 01030 (v.v.ponomarenko@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5294-5792>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>

To cite this article: Pikhorovych, V., Ponomarenko, V., (2022). Dejaki krytychni zavvazhennja na dumku Mykhajla Draghomanova pro

vidsutnistj systematychnohgo svitoghljadu ta systematychnoji osvity u Tarasa Shevchenka. [Some critical remarks on Mykhailo Drahomanov's opinion on the lack systematic worldview and systematic education of Taras Shevchenko]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 209–234, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.14>*

SOME CRITICAL REMARKS ON MYKHAILO DRAHOMANOV'S OPINION ON THE LACK OF SYSTEMATIC WORLDVIEW AND SYSTEMATIC EDUCATION OF TARAS SHEVCHENKO

Summary. *The aim of the article is to study the level of theoretical views of Taras Shevchenko. Rethinking the legacy of a prominent Ukrainian is more important than ever. Both the founders of Ukrainian theoretical thought (M.P. Drahomanov) and modern researchers do not have an clear position on his theoretical ideas. Therefore, the scientific novelty of the article can be considered in the discovery of a number of facts that contradict the popular belief that Taras Shevchenko was a "rough diamond" and indicate that he had all the conditions to receive a very high-quality education and the formation of systematic, holistic worldview, advanced for his time. That is, the authors undertake to refute the semi-mystical view of Taras Shevchenko, according to which his talent appeared "out of nowhere", without proper education, without any influence on contemporary theoretical thought, or even without any special efforts on his part.*

To achieve this goal, we used the method of selecting facts that would confirm the working hypothesis that the education, received by Taras Shevchenko, mostly corresponds to the level at which the contemporary education was in general. Since the authors understand that such a method cannot be called impartial, a comparative method was used to compare the education of T. Shevchenko and Lev Tolstoy. The content analysis of the works of writers themselves about their education was widely used: "Autobiographies" and the novel "Princess" by Taras Shevchenko, and the novels "Childhood" and "Adolescence" by Lev Tolstoy. Most

of the attention in the article is focused on the selection and analysis of the facts that show that a great influence on the formation of Taras Shevchenko's worldview was his thorough acquaintance with the basics of ancient culture, the ideas of French and German enlightenment and classical German philosophy.

Key words: *T. Shevchenko, M. Drahomanov, system education, holistic worldview, ancient culture, culture of enlightenment, classical German philosophy.*

Постановка проблеми. У М. Драгоманова у його праці "Шевченко, українськофіли і соціалізм", яка, маємо відзначити, до цього часу залишається чи не найкращою роботою про Тараса Шевченка, є такі слова:

«Але ніякого плану праці й життя не бачимо ми в тому, що розказують нам близькі приятелі Шевченка про ліпшу пору його віку, бо не було в нього ніякого систематичного погляду на життя й працю, який дає тільки систематична ж наука.

А її то й не було в нашого Кобзаря. Кругом нього було дві компанії: спеціалісти-слов'янщики й так звані світські люди. Кожні й учились, і знали те, що їм було треба. А Шевченкові треба було образования чоловіка взагалі й письменника зокрема. Ні того, ні іншого не вміли йому дати його приятелі в середні часи» (Драгоманов, 1991, с. 353)

Ці слова не раз піддавалися критиці у шевченкознавчій літературі, про що пише, наприклад, О. Гриценко:

«Драгомановська спроба «розвінчати» шевченківські легенди й побороти новонароджений культ Великого Кобзаря (що про його формування в Галичині з гнівом і сарказмом не раз говорить Драгоманов) вийшла загалом невдалою: критикували професора як «ідолопоклонники» (за неповагу до національного пророка), так згодом і «іконоборці» (за позитивістську обмеженість і резонерство, за нерозуміння природи поетичної творчості)» (Герої та знаменитості в українській культурі: колективна монографія, 1999, с. 135)

Мусимо зазначити, що ця суперечка не стихала останні десятиліття та залишається **актуальною** і досі. Причому, важко сказати, що сторони хоча б трохи просунулися чи то у зближенні своїх позицій, чи хоча б в удосконаленні аргументації на їх користь.

Але, оскільки нас не дуже цікавить як позиція «ідолопоклонників», так і позиція «іконоборців», то ми вирішили просто перевірити цю думку М. Драгоманова з точки зору фактичної, а не ідеологічної.

При цьому ми, звичайно, розуміємо, що звернення до фактів саме по собі не гарантує якоїсь абсолютної об'єктивності, у сенсі безсторонності, оскільки така можлива хіба що тоді, коли предмет розбору є абсолютно байдужим для того, хто його розбирає. Ні, ми розуміємо, що сам факт звернення до саме тих, а не інших фактів, уже означає ту чи іншу їх інтерпретацію. Просто нас цікавлять у цій статті не ті чи інші інтерпретації постаті Тараса Шевченка в цілому, навіть з точки зору рівня його освіченості (з цього приводу є спеціальні роботи Котяш І. (Котяш, 2019), Мартинова К. (Martynova, 2022), Федько А.В. (Федько, 2015), Скляренко Г. Я. (Скляренко, 2019) та ін., а виключно виявлення тих фактів, які дозволили б поставити під сумнів приведену вище думку М. Драгоманова.

Так що ми не тільки не приховуємо своєї заангажованості в цьому питанні, а навпаки – вважаємо **метою** своєї роботи підбір саме тих фактів, які б дозволили спростувати вищезазначену думку М. Драгоманова. Просто ми вважаємо, що Шевченко цілком заслуговує на те, щоб його постать перестали містифікувати, ставитися до нього як до ідола, якому треба поклонятися, чи якого треба повалювати, а повернулися до детального вивчення тих конкретно-історичних обставин, в яких він формувався і продуктом яких він був.

Нашою робочою гіпотезою є припущення, що Тарас Шевченко – фігура саме історичного, тобто всесвітньо-історичного масштабу, і що став він такою фігурою в першу чергу тому, що мав змогу особисто долучитися до найбільш передових ідей свого часу. Основний **метод**, за допомогою якого ми будемо старатися привести аргументи на користь цієї гіпотези буде зводитися, як уже зазначалося, виключно до підбору відповідних фактів і мінімальної їх теоретичної обробки.

Виклад матеріалу. Почати ми вирішили не з того часу життя Шевченка, про який пише М. Драгоманов, і до я кого ми повернемося трохи пізніше, щоб показати, що і у «середні часи», і в юнацькі роки, оточення Тараса Шевченка не було

таким уже безнадійним з точки зору того, що воно могло дати для його освіти. Почнемо з самого початку – тобто з аналізу початкової освіти Тараса Шевченка. Для досягнення поставленої мети ми використаємо, як зараз модно говорити, **компаративний метод**. Кажучи простіше, ми порівняємо початкову освіту малого Тараса Шевченка і, скажімо, Льва Толстого. Нам здається, що це буде вельми цікаве порівняння. Не тільки тому, що цих два великих літератори отримували освіту, притаманну абсолютно протилежним верствам тодішньої Російської імперії, але ще й тому, що Лев Толстой на цілих 14 років молодший за Тараса Шевченка, що, «по ідеї», мало б зробити різницю в їх освіті ще відчутнішою.

Але подивимося, як було насправді. Для початку, згадаємо, що пише про свою початкову освіту Тарас Шевченко в «Автобіографії»:

«На восьмому році життя, залишившись без батька і матері, знайшов він собі притулок у дячка як школяр-попихач. По многотяжкому дворічному випробуванні пройшов він грамотку, Часословець і, нарешті, Псалтир. Дячок, переконавшись у здібностях свого школяра-попихача, посилав його замість себе читати Псалтир по покійних кріпосних душах, за що і платив йому десяту копійку, як заохочення» (Шевченко 2003, с. 191). Подібну ж розповідь ми зустрічаємо і у повісті «Княгиня». (Переклад цієї та всіх наступних цитат із російськомовних творів Тараса Шевченка наш – В. П., В. П.)

Згідно «Матеріалів до біографії Т. Г. Шевченка», підготовлених дуже близьким приятелем Тараса Григоровича, українським істориком О. М. Лазаревським, ще перед тим, як Шевченко попав у науку до дячка, «батько віддав Тараса Григоровича на виучку до міщанина Губського» (Спогади Т. Шевченка, с. 23).

Виходить, що почав своє навчання Тарас приблизно у сім років, а через два-три роки він уже отримав «знання та навички», достатні для того, щоб, якщо вірити самому Тарасу Шевченку, успішно виконувати функції дяка.

Звичайно, це не значить, що всі випускники цієї школи досягали таких успіхів, як Шевченко. Навпаки, як згадує односельчанин Тараса Григорович Варфоломій Шевченко, який вчився кількома роками пізніше: «Чимало б дечого можна розказати про

ту незабутню задля мене кирилівську школу, та ледве чи було б те цікавим задля його, окрім мене і мого товариства, з котрого, може, чи буде два або три чоловіки таких, що навчилася у школі читати» (Спогади Т. Шевченка, с. 28). В будь-якому разі, факт залишається фактом, що Тарас Шевченко початковий освітній рівень опанував і притому цілком пристойно.

Треба сказати, що далеко не всі сучасники і пізніші дослідники творчості Тараса Шевченка без застережень поділяють сувору оцінку, яку той дає своїм першим учителям. Сучасник і земляк Тараса Шевченка, протоієрей П. Г. Лебединцев, стверджує, що Тарас Шевченко несправедливо змалював образ свого учителя дячка Богорського як безпробудного п'яниці, який нічому не міг навчити дітей. Сам він дає йому от яку характеристику: «Перший учитель Тараса Шевченка, стихарний дячок с. Кирилівки Петро Федорович Богорський, був сином священника с. Верещак, учився в колишній київській академії до середнього класу риторики, а після вивчення при архієрейському хорі церковного уставу і нотного співу в 1824 р. призначений дячком у с. Кирилівку; в 1827 р. йому було двадцять сім років». (Спогади Т. Шевченка, с. 28).

Прекрасно розуміючи, що Лебединцев, будучи крупним церковним діячем, не може вважатися людиною неупередженою в питанні про нищівну критику з боку Шевченка хоч і дуже дрібної, але ж таки духовної особи дячка, все ж мусимо відзначити, що Шевченків учитель мав не таку вже й погану, хоч уже далеко не блискучу (Київська академія в часи навчання Богорського вже пережила свої найкращі часи і перебувала у кризовому стані) на той час освіту і таки міг чомусь навчити свого учня.

Щоб аргументувати цю думку, пропонуємо поглянути, як виглядав освітній рівень першого вчителя Льва Толстого – німця Фрідріха Рьосселя (за іншими джерелами, Рьоссельмана), якого письменник вивів у своєму «Дитинстві» під іменем Карла Івановича. На жаль, ніяких свідчень про самого Фрідріха Рьосселя у нас немає, тому доведеться звертатися до виведеного Львом Толстим образу свого домашнього вчителя.

«За освітою» Карл Іванович був шевцем. Дев'ять років він пробув солдатом в армії саксонського короля, після чого подався у Росію в домашні вчителі. Людиною він був дуже доброю. Про

схильність до алкоголю чи взагалі про його споживання у повісті не згадується. А про інтелектуальні інтереси його можна судити з от цього опису його книжкової полицки: «Колекція книжок на власній якщо не була така велика, як на нашій, так була ще різноманітніша. Я пригадую з них три: німецьку брошуру про угноювання городів під капусту – без оправ, один том історії Семирічної війни – в пергаменті, пропаленому з одного краю, і повний курс гідростатики. Карл Іванович більшу частину свого часу віддавав на читання, навіть зіпсував, читаючи, очі; але oprіч цих книжок та «Северной Пчелы» він нічого не читав» (Толстой).

З цього опису можна зрозуміти, що знав цей вчитель майбутнього генія не більше за шевченківського стихарного дячка. Судячи з того, що написано в повісті «Дитинство», цей німецький «дядько» залишався керівником освітнього процесу майбутнього письменника, доки тому не минуло дванадцять років.

Знову ж таки, судячи з того, що Толстой писав в «Дитинстві», методика навчання була приблизно та сама, що і у Шевченка – читання книжки з переказуванням прочитаного, а також переписування з книжки.

Зрозуміло, не варто обмежуватися аналізом чисто формальної освіти Тараса Шевченка і Льва Толстого. Адже величезне значення (особливо на першому етапі формування людини) має сімейне виховання, просто розмови, які слухає дитина. Наприклад, французької мови Льва Толстого вчили не вчителі, а тітка. Багато з ним займався старший брат. Зрозуміло, що в цьому сенсі Толстой мав величезну перевагу над Тарасом Шевченком, який виріс в селі. Але і її не можна вважати абсолютною. От що пише про сімейне виховання Тараса Шевченка уже згадуваний Лазаревський: «Батько Тараса Григоровича був грамотний і для свого середовища досить начитаний; розповідь його відзначалась релігійним характером; він любив переказувати життя святих і всіляких подвижників благочестя. Інший характер мала розповідь діда, живого свідка Коліївщини; всі герої цього кривавого епізоду української історії були йому добре відомі, і саме про них він любив святковими вечорами оповідати дітям і онукам» (Спогади Т. Шевченка, с. 28).

Що стосується батька Льва Толстого, то він помер, коли синові було два роки, тому не міг мати впливу на його виховання,

але дуже характерним є образ батька, який створив письменник у повісті «Дитинство». Там він пише про батька: «Дві головні пристрасті в його житті були – карти й жінки: він виграв за своє життя декілька мільйонів і мав позашлюбні зв'язки з силою-силенною жінок усякого стану» (Толстой).

І хоч реального свого батька Лев Толстой пам'ятати не міг, але, мабуть, він мав вагомі підстави для того, щоб сконструювати для свого героя саме такий образ батька. Можливо, тому, що такого роду прототипи зустрічалися в аристократичних сім'ях нерідко.

Ті, хто пише про шкільні роки Тараса Шевченка, зазвичай не оминають увагою той факт, що чи не центральне місце в тодішній системі навчання і виховання займали різки. Отож треба перевірити, чи мав місце такий спосіб мотивації до навчання та хорошої поведінки у біографії Льва Толстого? Виявляється, що тілесні покарання дітей були звичною справою і у дворянських сім'ях. У повісті «Дитинство» підкреслюється, що бабуся, яка опікувалася вихованням головного героя, була противницею покарань дітей різками, але ці її погляди вважалися чимось дуже екстравагантним. І найголовніше – це зовсім не рятувало дітей від *страху* бути покараними різками. Саме такого роду страх покарання різками, яким погрожував чотирнадцятирічному головному герою його гувернер-француз, ліг в основу тої глави «Дитинства», яка носить назву «Ненависть». А таке покарання, як стояння на колінах, було цілком звичним ділом, і проти цього не протестувала навіть прогресивна бабуся прототипу автобіографічної трилогії Льва Толстого.

А на завершення теми тілесних покарань в школі мусимо нагадати, що у дуже багатьох розвинутих країнах Заходу від них почали повністю відмовлятися тільки у другій половині ХХ століття, і навіть до цього часу вони законодавчо заборонені ще не у всіх штатах США.

І з усього вищенаведеного ми зовсім не хочемо робити висновок про те, що початкова освіта у Тараса Шевченка була чи не кращою, ніж у Льва Толстого. Але досить очевидним є і те, що ніякої радикальної відмінності у змісті чи, скажімо, у методах навчання на рівні початкової освіти цих двох великих письменників не було.

Що стосується того рівня освіти, який можна було б назвати середнім, то стосовно Льва Толстого відомо, що його організував уже згадуваний французький гувернер Сан-Томас, який характеризується у трилогії Толстого, як людина «вельми вчена». Про зміст його ученості і про те, чому він навчив головного героя, нічого не говориться. Натомість дуже багато уваги приділено ставленню юного школяра до свого вчителя. Саме він є, як уже говорилося, головним героєм глави під промовистою назвою «Ненависть». Також у повісті згадується про вчителів окремих предметів, як от, історії, які давали уроки «по білетях», тобто були кимось на кшталт сьгоднішніх репетиторів. Ці уроки також треба було просто завчати близько до тексту, і особливого захоплення у головного героя трилогії вони не викликали.

Про «середню освіту» Тараса Шевченка ніяких систематичних даних у нас немає. Автор відомої біографії Тараса Шевченка Павло Зайцев, спираючись на спогади родичів поета, припускає, що «перші початки елементарної науки» той міг отримати від Яна Димовського – помічника управителя маєтків Павла Ангельгардта у Вільшані в той час, коли юного кріпака готували до служби при панському дворі (Зайцев, 1955, с. 30).

Завдяки Омеляну Прицаку (1933), а пізніше – Віктору Жадьку (2017) популярності набула романтична версія, заснована, головним чином, на здогадках, згідно з якою освітою юного козачка переймалася дружина Павла Ангельгардта Софія, яка розгледіла в ньому великий талант до малювання і взялася всяко сприяти розвитку цього таланту. Говориться про те, що вона доручила гувернантці своїх дітей займатися з Тарасом французькою мовою, дозволяла йому користуватися чоловіковою бібліотекою (правда, у час, коли той був відсутній) і навіть організувала йому уроки у відомого на той час портретиста, професора віленського університету Яна Рустема.

Як підтвердження того, що Шевченко брав уроки у Рустема, зазвичай приводяться його слова із листа Броніславу Залеському від 10 лютого 1855 року: «Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру. На это мне отвечать тебе и советовать довольно трудно, потому что я давно не видал твоих рисунков. И теперь я могу тебе сказать только, что говаривал когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем

Виленском університете: «Шесть лет рисуй и шесть месяцев малюй и будешь мастером». И я нахожу совет его весьма основательным». «Ти питаєш мене, чи можна тобі взяти пензля та палітру. На це мені відповідати тобі і радити досить важко, бо я давно не бачив твоїх малюнків. І тепер я можу тобі сказати тільки те, що колись говорив учням своїм старий Рустем, професор малювання при колишньому Віленському університеті: «Шість років рисуй і шість місяців малюй і будеш майстром». І я вважаю пораду його дуже ґрунтовною» (Жадько, 2013).

Далеко не всі шевченкознавці вважають, що цього достатньо для висновку про те, що Шевченко брав уроки у Рустема. Так, наприклад, у шеститомній «Шевченківській енциклопедії» у статті про Яна Рустема говориться дуже обережно: «Припускають, що Шевченко навчався малювання у Р. під час свого перебування у Відні 1829–30» (Шевченківська енциклопедія, 2015, с. 606).

Достовірними фактами у цій версії є тільки те, що батько Софії Енгельгардт був впливовим масоном, і що сама вона виховувалася у відповідному дусі, а масони дійсно нерідко старалися сприяти талановитим простолюдинам, а також те, що не тільки малярський талант Шевченка, але і його загальний розвиток у вказаний період таки зростали. Тому, коли ми називаємо цю версію романтичною, то цим самим ми хочемо не тільки, і навіть не стільки, підкреслити її недостатню обґрунтованість фактами і велику долю в ній художнього домислу. Ми хочемо відзначити, що в цілому вона повністю відповідає тому духу романтизму, який був поширений у середовищі тодішнього масонства, і нічого принципово неможливого у цій версії немає.

Зрештою, ще одним, хоч і непрямим, аргументом на користь цієї версії може служити той факт, що практично весь список високопоставлених покровителів Тараса Шевченка, які грали неабияку роль у його долі, складається із людей, які в свій час були членами масонських лож, хоча і в масі своїй перестали бути ними після заборони масонства в Росії царем Олександром у 1822 році, і Миколою I у 1826 році. Це і В. Григорович, і Ф. Толстой, і М. Вільєгорський з В. Жуковським і О. Венеціановим, які організували його викуп з кріпацтва, і К. Брюллов. Щодо князя М. Рєпніна, батька Варвари Рєпніної, то не відомо,

чи був він масоном, але відомо, що він мав дуже великий вплив на полтавську ложу «Любов до істини», одну з провідних ролей у якій грав його молодший брат декабрист С. Волконський, і до якої входив І. Котляревський. Тому не було б нічого неймовірного і в тому, якщо б виявилось, що цей список масонів-покровителів генія з народу відкрила Софія Енгельгардт.

Зрозуміло, що це поки-що не більше, як припущення, яке не можна відкидати. Так само, як і не можна приймати це припущення за факт.

Достовірним фактом стосовно «середньої освіти» Тараса Шевченка є також те, що і сам Павло Енгельгардт згодом вирішив зробити зі свого кріпака домашнього художника, віддавши його у навчання до московського «цехового живописця» В. Ширяєва. Про останнього Тарас Шевченко теж висловлюється вельми суворо і ставить його не вище за своїх перших учителів – сільських дячків. Але, здається, і тут він не зовсім правий, бо, попри все, відомо, що В. Ширяєв мав замовлення з розпису, наприклад, приміщення Сенату і петербурзьких театрів. Мабуть, щось-таки він та вмів робити.

Щодо характеристики рівня Шевченкової «середньої спеціальної» освіти, то треба зауважити, що він брав дуже активну участь у виконанні цих замовлень. Навряд чи можна було знайти подібного рівня суспільно-значиму роботу, у якій міг би брати участь у відповідному віці Лев Толстой.

Далі нам доведеться покинути великого російського письменника – з тої причини, що порівнювати його з Шевченком на рівні вищої освіти буде не цілком коректно. Причиною є те, що у Льва Миколайовича з вищою освітою зовсім не склалося.

Ні. Казанський університет, в який він поступив, був на той час просто прекрасним навчальним закладом, і викладали там блискучі професори, але майбутній великий письменник, який здійснив величезний вплив на сучасну європейську і світову літературу, не знайшов там для себе нічого цікавого і після двох років невдалих спроб навчання покинув його, щоб поступити на військову службу, паралельно дуже інтенсивно займаючись самоосвітою. Гадаємо, що саме постійна самоосвіта протягом всього життя – це те, що є спільним для формування як Льва Толстого, так і Тараса Шевченка. Хоча мусимо

зауважити, що у формуванні Льва Толстого цей фактор грав навіть більшу роль.

Адже Тарас Шевченко в дуже великій мірі завдячує своїми знаннями саме навчанню в Академії художеств, яку М. Драгоманов вкрай несправедливо представив, як заклад, в якому давали тільки «науку маляра». Щоб довести, що ця думка є несправедливою, візьмемо хоча б такий приклад. Відоме негативне висловлювання Шевченка стосовно філософії із його «Щоденника»: «Я, попри всю мою щирю любов до прекрасного в мистецтві та в природі, почуваю непереборну антипатію до філософій та естетик». (Шевченко, 2003, с. 42).

Але хіба звідси можна зробити висновок про те, що він був незнайомий із цими науками, чи що в Академії їх не викладали? Скоріше, навпаки. Далі Шевченко пояснює, що антипатія ця викликана саме знайомством з певними філософськими і естетичними теоріями, які його не задовольнили: «І цим почуттям я зобов'язаний спочатку Галичу і остаточно шановному Василю Івановичу Григоровичу, який колись читав нам лекції про теорію мистецтва, девізом яких було: більше розмірковувати і менше критикувати. Чисто платонівський вислів» (Шевченко, 2003, с. 42–43). Ці слова Шевченко записав у своєму щоденнику 5 липня 1857 року, коли приступав до читання книжки польського гегельянця Лібельта з естетики. До речі, тут же він додає наступне: «З Лібельтом я трохи знайомий через його «Діву Орлеанську» і його критику та філософію. На перший погляд він мені здався містиком та непрактиком у мистецтвах. Подивимося, що буде» (Шевченко, 2003, с. 43). Ці слова менше всього можуть свідчити про обмеженість кругозору Шевченка виключно «слов'янством» чи «наукою маляра».

До речі, його зауваження з приводу книжки Лібельта, які зустрічаються в щоденнику за ті дні, коли він її читав, свідчать, скоріше, про те, що він вельми непогано орієнтується в філософії взагалі, і в німецькій зокрема: «Сьогодні і Лібельт мені здався помірним ідеалістом і більш схожим на людину з тілом, ніж на безтілесного німця. В одному місці він (само собою, обережно) доводить, що воля та сила духу не може проявитися без матерії» (Шевченко, 2003, с. 49).

Або от такий вирок лібельтовій естетиці: «Для людини-матеріаліста, якій Бог відмовив у святому, радісному почутті розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, для такої напівлюдини будь-яка теорія прекрасного не є чимось більшим, як порожньою балаканиною. Для людини ж, обдарованої цим божественним розумом-почуттям, подібна теорія також порожня балаканина, і ще гірше – шарлатанство. Якби ці неживі вчені естетики, ці хірурги прекрасного замість теорії писали історію мистецтва, тут була б очевидна користь. Вазарі переживе цілі легіони Лібельтів» (Шевченко, 2003, с. 67–68). Можна пред'являти які завгодно претензії до цієї думки, але ніяк не можна сказати, що вона висловлена людиною без систематичної освіти.

Гадаю, що якщо і можна в чомусь звинуватити Шевченка, то хіба що в тому, що він був очевидно несправедливий до В. І. Григоровича, коли хоч і непрямо, але звинуватив його в тому, що той зловживав естетичними теоріями замість того, щоб писати історію мистецтва. Насправді досить навіть поверхового знайомства з творами І. В. Григоровича (2012), щоб побачити, що вони являють собою зразки чисто емпіричного мистецтвознавства і прекрасних джерел з історії російського мистецтва без найменших слідів теоретизування.

Звичайно, це зовсім не виключає того, що у своїх лекціях, які так критично оцінив Тарас Шевченко, В. Григорович не міг зловживати «філософіями і естетиками», з якими він був прекрасно ознайомлений. Але, навіть якщо так і було, це буде свідчити тільки про те, що М. Драгоманов дуже помиляється, коли пише про те, що в Академії художеств Тарас Шевченко міг опанувати виключно «науку маляра».

Можливо, що М. Драгоманов помилився тому, що саме в ті роки, в які вчився Шевченко, Академія пережила щось подібне на нинішню Болонську реформу – в 1840 році там було припинено викладання загальних предметів, і акцент було зроблено на вузькій спеціалізації. От як по це пишеться в біографії Т. Г. Шевченка: «1840 р. відбулася реорганізація Академії мистецтв. Викладання загальноосвітніх дисциплін у ній припинили. Всі учні відвідували лише спеціальні класи» (Шевченко, 1984, с. 53).

Але, по-перше, Шевченко почав вчитися у 1838 році, а по-друге, навіть теперішнє впровадження Болонської системи

не змогло повністю зруйнувати класичну систему освіти за рік чи два, не зважаючи на те, що її руйнування до цього вже тривало десятиріччями. Що ж казати про ті часи, коли традицій в освіті дотримувалися набагато ретельніше, і роль професора в освітньому процесі була незрівнянно вищою, ніж сьогодні, коли зміст і форма навчання до найменших деталей визначається спущеним зверху документом.

Тому нам варто орієнтуватися скоріше на точку зору авторів уже згаданої біографії: «Діяльність Академії мистецтв, коли до неї вступив Шевченко, регламентувалася правилами 1830 р. Крім казеннокоштных учнів-академістів, які слухали як загальноосвітні, так і спеціальні предмети, у ній навчалися так звані сторонні учні. Останні повинні були купувати квитки на право відвідування лише спеціальних навчальних класів. І все ж Шевченко, хоч і був учнем стороннім, одержав змогу слухати лекції з теорії мистецтва, які читав В. Григорович, найімовірніше – з особистого дозволу цього прихильного до нього професора» (Шевченко, 1984, с. 53–54).

До цього ми мусимо додати тільки те, що Шевченко поряд з Григоровичем згадує ще й лекції Галича. Отже, як мінімум, лекції В. Григоровича з теорії мистецтва були не єдиними загальноосвітніми предметами, з якими Шевченко знайомився в Академії.

Що стосується Олександра Галича, то про нього варто сказати окремо. Щодо нього приведені вище слова Шевченка могли бути абсолютно справедливими. Він дійсно є першим російським мислителем, який розглядав естетику виключно як філософську дисципліну і різко відмежовував її від мистецтвознавства. Ця точка зору Шевченкові могла не подобатися, але факт залишається фактом, що він був з нею знайомий.

Справжнє ім'я Олександра Галича – Олександр Іванович Говоров. Освіту він отримав в Німеччині. Його називають шеллінгіанцем, хоча він дуже грамотно і прихильно викладав ідеї Лессінга, Канта, Гердера, братів Шлегелів і навіть Гегеля. Був дуже добре знайомий і з філософією французьких матеріалістів. До того, як зайняти кафедру філософії у Петербурзькому університеті, був викладачем Ліцею у Царському Селі в часи, коли там вчився О. Пушкін. З університету був звільнений у 1821 році за

звинуваченням у безбожництві і розповсюдженні революційних ідей, хоча автори приміток до його книги «Опыт науки изящного» (Галич, 1974) вважають це звинувачення безпідставним. В будь-якому разі, зазначена книга і сьогодні представляє неабиякий інтерес як приклад цілком оригінального викладення історії розвитку естетичної думки на дуже серйозному, як на той час, рівні.

Іншими словами, уже в зовсім юні роки завдяки О. Галичу Тарас Шевченко мав можливість отримати досить повне і ґрунтовне уявлення про ідеї класичної німецької філософії. А якщо врахувати, що серед його найближчого оточення в «середні часи» було дуже багато людей із гуртка Станкевича-Грановського, з якого пішло все російське гегельянство (наприклад, навіть М. Максимович і О. Бодянський були активними членами цього гуртка, а, крім того, Шевченко був добре знайомий якщо і не з самим Миколою Станкевичем, то з його братом Олександром, який був видавцем і біографом Тимофія Грановського), то немає нічого дивного в тому, що Шевченко висловлює дуже грамотні з філософської точки зору думки, виступаючи як проти вульгарного матеріалізму, так і проти містичної складової гегельянства, чи, скажімо, вчення Сквороди, і шукаючи витоки «божественного розуму-почуття», яким має керуватися художник, у реальній історії мистецтва.

На жаль, ми не маємо відомостей про те, які ще загальнотеоретичні курси слухав Шевченко в Академії художеств, але і названих цілком достатньо для того, щоб вважати його художню освіту не такою вже й убого ремісницькою, як це думає М. Драгоманов.

Але було б неправильно, коли б ми оцінювали якість освіти виключно за кількістю годин, виділених на ті чи інші предмети. Такий чисто бюрократичний підхід якщо і має якийсь сенс, то дуже і дуже обмежений. Адже можна прослухати дуже багато теоретичних курсів і при цьому залишитися убогим емпіриком, а можна і в процесі виключно практичних занять досягти найглибші теоретичні ідеї.

Багато ж бо залежить від того, як організовані самі практичні заняття. В цьому сенсі великий інтерес представляє опис Шевченком своїх занять в академії: «Вранці, о дев'ятій годині, я йду в клас для малювання. (Я вже роблю етюди олійними фарбами

і в минулій іспит отримав третій номер.) ... Об одинадцятій годині я або заходжу до Карла Павловича, або приходжу додому і ми снідаємо із Штернбергом чим Бог послав. Потім я знову йду до класу і залишаюсь там до третьої години. О третій годині ми йдемо обідати до мадам Юргенс. Іноді й Карл Павлович із нами, бо я майже щодня в цей час заставав його у Штернберга, і він часто відмовлявся від розкішного аристократичного обіду задля мізерного демократичного супу. Істинно незвичайна людина! Після обіду я вирушаю до класів. Десь о сьомій годині до класів приходять Штернберг, і ми йдемо або в театр, або, трохи погулявши по набережній, повертаємось додому, і я читаю щось вголос, а він працює, або я працюю, а він читає» (Шевченко, 2003, с. 156).

Як бачите, робочий день дуже інтенсивний. Робота перемежується зі спілкуванням з його учителем Карлом Брюлловим чи з близьким товаришем Василем Штернбергом. З останнім вони навіть під час роботи читають і обговорюють прочитане. Причому подібно, що такий спосіб роботи був не випадковістю. В записаних Г. Честахівським спогадах Шевченка той згадує про читання вголос і обговорення книжок з самим Карлом Брюлловим: «І що то за день був золотий! І рисували й читали, бо Брюллов дуже любив читання: оце, було, як дома малює, то щоб хто-небудь читав йому, а він слуха та малює. Або як зане-дужа та лежить на ліжку, то теж щоб читали йому. І розмовляли, і співали, і пили по чарочці та заїдали усячиною. І дуже, дуже веселі були!» (Шевченко, 2003, с. 334)

А от як він описує в повісті «Художник» вільний час головного героя: «...я запросив себе, за рекомендацією Фіцтума, студента Демського. Скромний і чудово освічений і до того ж бідний молодий поляк. Він цілий день проводить в аудиторії, а вечорами займається зі мною французькою мовою та читає Гіббона. Двічі на тиждень вечорами я ходжу до зали Вільного економічного товариства слухати лекції фізики професора... Ходжу також, разом із Демським, раз на тиждень слухати лекції зоології професора Куторги. У мене, як ви самі бачите, даремно час не минає» (Шевченко, 2003, с. 168).

Якщо взяти всі описані вище факти у їх сукупності, то можна зробити висновок, що освіта у Тараса Шевченка була цілком

пристойною на його час, і на кожному з етапів його становлення в його оточенні були люди, у яких було чому навчитися. А якщо говорити саме про час навчання в Академії, то не можна не визнати, що як організація освіти, так і «освітнє середовище», в якому формувався Тарас Шевченко, були просто блискучими.

Але освіта – це не тільки лекції чи живе спілкування. Дуже важливу роль у становленні людини мають книжки. Тому поспробуємо проаналізувати ті книги, з якими був знайомий Кобзар. Тим більше, що нам відомий список книг, які залишили в його бібліотеці після смерті відомого українця. Також ми можемо проаналізувати книги, які згадував автор в своїх найбільш філософських творах: «Художник» і «Близнець».

Треба зазначити, що Шевченко, можливо, під впливом ідей Просвітництва, активно пропагує як навчання за допомогою книги в цілому, так і щедро роздає рекомендації, які саме книжки він вважає корисними для читача. Цим, до речі, його повісті виділяються на фоні будь-якої художньої літератури. Навіть якщо дивитися чисто статистично, то зразу впадає в око, що в «Художнику», наприклад, згадується більше тридцяти книг, а в «Близнюках» – більше двадцяти. Такі «списки літератури» характерні скоріше для наукових праць, як для повістей. Та, власне, ці повісті багато в чому і є науковими працями. Не випадково один із класиків української педагогіки С. Х. Чавдаров робить ці та інші твори предметом спеціального розбору у своїй монографії «Педагогічні ідеї Тараса Шевченка» (Чавдаров, 1953).

Цікаво, що коли Шевченко у своїх повістях згадує і розбирає таку масу літератури і робить з неї цілком наукові висновки, він робить це цілком художньо, доволі гармонійно підкреслюючи за їх допомогою сюжет повістей, збагачуючи таким чином характеристики героїв (погодьтеся, що вислів «скажи, що ти читаєш, і я скажу, хто ти» нічим не гірший за його давньогрецький прототип) і допомагаючи читачу зрозуміти головну ідею твору, що свідчить вже на користь майстерності і обізнаності Шевченка-письменника.

На перший погляд, якщо проаналізувати загалом як бібліотеку Шевченка, так і згадувані твори, то більшість з них є творами художньої літератури, як от книги Діккенса, Вальтера Скота, О. Дюма, Дефо, Пушкіна, Гоголя, Котляревського.

Також велику частину Шевченкової бібліотеки складають твори з історії України: «Описание о козацком малороссийском народе и военных его делах», «Судьба Червоной Руси», «История Русов или Малой России» Конисского, «Богдан Хмельницкий» Н. Костомарова. Слід визнати, що для здобуття «систематичного підходу» їх зовсім недостатньо. Можливо, в цьому сенсі дійсно Драгоманов був правий.

Але, можливо, це буде нашою помилкою: некритично прийняти точку зору М. Драгоманова і слідом за ним шукати у Тараса Шевченка «системний підхід», застосовуючи при цьому виключно системну методологію позитивізму, послідовником якого місцями був і сам прославлений дядько Лесі Українки? Можливо, Тарас Шевченко був далекий «системної науки», про яку з таким захватом писав Драгоманов. Проте, можливо, що саме через свій «системний підхід», М. Драгоманов не зміг помітити набагато глибшої за позитивістську теоретичності Шевченка. Адже якщо дивитись не просто системно в позитивістському сенсі, а теоретично-філософськи, тобто коли до уваги береться не просто система, а і її генезис, то своє мислення Шевченко формував на тих книгах, які стали підґрунтям класичної філософської думки. В першу чергу, на творах, які склали основу європейської культури – Гомер, Горацій, Вергілій, Тіт Лівій. Причому, це був не випадковий підбір, а принцип. Так в «Художнику» є така цитата: «Показав Карлу Петровичу (Брюллову – В.П.) і він мені найсуворіше заборонив брати сюжети з чого б там не було, крім Біблії, стародавньої грецької та римської історії. «Там, – сказав він, – все простота та витонченість. На середній історії – аморальність і потворність» (Шевченко, 2003, с. 152). Або ще одна цитата: «Тепер тільки я зовсім зрозумів, як необхідне вивчення антиків і взагалі життя та мистецтва давніх греків» (Шевченко, 2003, с. 153). Дослідниця питання про вплив античної культури на творчість Тараса Шевченка І. Рожкова, посилаючись на думку Ю. Микитенка (2011. № 46. С. 16–21) вважає, що «ці слова стали внутрішнім маніфестом Шевченка» (Рожкова, 2020). Причому, варто звернути увагу і на той факт, які саме античні сюжети цікавлять Тараса Шевченка. Так, наприклад, уже в 1837 році він малює картину «Смерть Сократа». А ще у нього є малюнок «Діоген» і малюнок зі статуї

Геракліта у Літньому саду. Очевидно, що молодого художника цікавила не тільки тілесна краса, яка знайшла відображення в античному мистецтві.

З іншого боку, аналіз Шевченкової бібліотеки показує, що він дуже цікавився німецьким просвітництвом. Не даремно серед всієї бібліотеки чільне місце посідає вісім томів Ф. Шиллера. А Губер, перекладач «Фауста», неодноразово згадується у його повістях як близький знайомий. Можливо, і це місце художника було написано не просто так: «Субота була присвячена Йохіму, а неділя Шмідту та Фіцтуму. Ви помічаєте, що всі мої знайомі німці. Але які чудові німці! Я просто закоханий у цих німців». (Шевченко, 2003, с. 163)

Про те, що Шевченко дуже добре був знайомий з ідеями класичної німецької філософії, ми вже писали раніше. І, можливо, саме на цій основі «безсистемний» Шевченко в своїх творах проявив себе як дуже глибокий письменник, творчість якого не просто знаходилася на тому рівні розвитку теорії, який був досягнутий людством на той час, але багато в чому визначала подальший розвиток теорії у дуже багатьох сферах. Може саме в тому, що у Шевченка була цілком правильна освіта, яка дозволила йому оволодіти найголовнішими багатствами людської культури у їх конкретно-історичній цілісності, а не просто «систематична освіта» в позитивістському сенсі, і криється розгадка того парадоксу, який зафіксував Іван Франко: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим...» (Франко, 1983, с. 255)

Достатньо привести декілька думок із творів Шевченка, які показують розуміння ним того стану речей, який був за його часів, залишалися актуальними за часів Драгоманова, і при цьому звучать цілком сучасно, щоб зрозуміти, що Шевченко був класиком не тільки в поезії, але і в області теорії.

«Люди матеріальні і нерозвинені, що прожили свою мізерну юність у бруді та випробуваннях і так-сяк вилізли на світ Божий, не вірять у жодну теорію» (Шевченко, 2003, с. 128).

«Початкові спроби завжди складні. Молода уява не стискується, не зосереджується в одне багатомовне слово, в одну ноту, в одну рису. Їй потрібен простір, вона ширяє і в ширянні своєму

часто заплутується, падає і розбивається об незламний лаконізм» (Шевченко, 2003, с. 135).

«Взагалі у житті середня дорога є найкращою дорогою. Але в мистецтві, в науці і взагалі в розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім безіменної могили, не приводить» (Шевченко, 2003, с. 188).

«Як трохи потрібно, щоб зробити людину схожою на худобу» (Шевченко, 2003, с. 88)

«Ні, виховання скоріше нічого не зробить з людини, або тільки споганить її, але перетворити її на грубу тварину ніяке виховання не в силах» (Шевченко, 2003, с. 152).

Такими неоднозначними питаннями, що вимагають досить оригінальних відповідей сповнені його твори. Вони змушують думати та замислюватися над проблемами педагогіки, проблемами глибоко соціального і навіть філософського характеру. Можливо, Кобзар не читав надто вже багато філософів-теоретиків своєї епохи, але епоха «заразила його цими думками». Можливо, через діяння декабристів, чи популярність всього німецького, і в першу чергу, німецької класичної філософії в тому ідейному середовищі, в якому формувався світогляд Тараса Шевченка, а можливо тому, що через передову культуру свого часу, в лоні якої він зростає, поет опановував не тільки німецький чи французький, а «світовий дух», який, за словами Гегеля, в ці часи відвідав ці нації.

Висновки. Звичайно, порівнювати теоретичність Шевченка та Драгоманова є досить невдячною справою, хоча в наш час використовують компаративний метод де завгодно. Та й порівнювати треба не просто щось із чимось, а через певний зріз, вектор, призму. Якщо порівнювати поінформованість, системність Шевченка та Драгоманова в контексті позитивізму, то зрозуміло, знання Шевченка є мізерними, що й констатує Михайло Петрович. Якщо ж мірилом буде філософія Гегеля, то Драгоманов більше був позитивістом, метафізиком, а Шевченком діалектиком. Тому Драгоманов, хоча й зробив для розуміння справжнього Шевченка дуже багато, повною мірою розкрити теоретичний потенціал його як мислителя так і не зміг.

Як Рассел при всій своїй ерудованості в історії філософії, не зрозумів в свій час філософії Спінози, так і Драгоманов не зрозумів до кінця ідей Тараса Шевченка.

Адже далеко не завжди ідея виступає у суто науковій чи навіть філософській формі і оволодіває нами виключно через розуміння. Згадаймо уривок із «Близнюків», коли оповідач залишився на ніч у господаря Никифора Федоровича: «Довго розмовляли ми з ним про різні предмети і випадково торкнулися моєї слабкої струни, народних наших пісень. Жоден професор словесності у світі не прочитував [так] своєї лекції про значення, вплив та гідність народних пісень. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова та мотиви наших прекрасних задушевних пісень» (Шевченко, 2003, с. 27).

Без особливого ризику помилитися можна припустити, що і Шевченко, не будучи професором словесності, своєю поезією і самим своїм життям надихнув М. Драгоманова на збір і систематизацію українських пісень, яку він вважав справою всього його життя, та, мабуть і на формування його громадської позиції мав неабиякий вплив.

Як мав він величезний вплив на формування усієї української культури навіть у тих областях, до яких, на перший погляд, ніякого стосунку не мав.

Можна припустити, що велику роль в створення образу Тараса Шевченка як малоосвіченого самородка вніс сам Тарас Шевченко. Це була цілком органічна частина постійно підтримуваного ним образу «поета з народу» – як от кожух, в якому він в один час ходив, чи козацькі вуса і смушкова шапка зі знаменитого автопортрету. Очевидно, що саме в цьому дусі написана і його автобіографія, на основі якої багато хто із наших сучасників робить висновки про освіту її автора.

Не виключено також, що дуже багато хто з «близьких» до Шевченка людей, на спогади яких і опирається у своїх судженнях М. Драгоманов, просто міряли Шевченка своєю власною міркою, тобто міркою своєї власної освіченості, яка так же мало підходила для оцінки масштабу освіченості Тараса Шевченка, як мало підійде для вимірювання відстані між зірками кравецький сантиметр. Вони просто не здогадувалися, що освіченість Тараса Шевченка, навіть якщо вона була в чомусь і неповною, несистематичною, міряється «світловими роками» класики, а зовсім не обивательсько-професорськими науковими ступенями чи науковими знаннями, на які, очевидно, при всій своїй

критичній налаштованості як до обивательства, так і до офіційної науки, орієнтувався, висловлюючи розглянуту нами думку, і М. Драгоманов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич А.И. Опыт науки изящного. Русские эстетические трактаты первой трети XIX в. В 2-х т. Т. 2. веб-сайт. URL: http://az.lib.ru/g/galich_a_i/text_1825_opyt_nauki.shtml (дата звернення: 30.03.2022)

2. Герої та знаменитості в українській культурі : [кол. монографія]. ред.-упоряд. О. Гриценко. К. : [УЦКД], 1999. С. 97–165.

3. Григорович В.И. Избранные труды. СПб. : Лема, 2012. 480 с.

4. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). К. : Либідь, 1991. 688 с.

5. Жадько В. Оточення Шевченка. Ян Рустем. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12549> (дата звернення: 30.03.2022)

6. Жадько В. Тарас Шевченко і Софія Енгельгардт. URL: https://skrynka-pandory.blogspot.com/2017/03/blog-post_356.html (дата звернення: 30.03.2022).

7. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Нью-Йорк – Париж – Мюнхен : 1955. 400 с.

8. Котяш І. Інтерпретація постаті Т. Шевченка у сучасних українських та польських працях. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20190304-interpretaciya-postati-t-shevchenka-u-suchasnih-pracyah> (дата звернення: 30.03.2022)

9. Микитенко Ю. Античність у творчості Тараса Шевченка. Вісник НТШ. 2011. № 46. С. 16–21.

10. Прицак О. Шевченко – пророк. К. : 1993 рік. 33 с.

11. Рожкова І.Г. Грецькі античні мотиви в творчості Тараса Шевченка та їх тлумачення з погляду неоеелліністики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2020, № 46, том 2. С. 92–96.

12. Скляренко Г. Я. Інтерпретації образу Тараса Шевченка в українському мистецтві ХХ століття URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20(1).pdf) (дата звернення: 30.03.2022).

13. Спогади про Тараса Шевченка. Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлока; передм. В. Є. Шубравського. К. : Дніпро, 1982. 547 с.

14. Толстой Л. Дитинство URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8398> (дата звернення: 30.03.2022).

15. Федько А.В. Еволюція образу Тараса Шевченка в українському мистецтві кінця ХХ–ХХІ століття . *Молодий вчений*, № 5(20), ч. 4, К. : 2015. С. 66–69.

16. Франко І. Я. Тарас Шевченко. Зібрання творів: В 50-ти т. К. : 1983, т. 39, с. 248–255.

17. Чавдаров С.Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К. : Радянська школа, 1953. 208 с.
18. Шевченківська енциклопедія в 6 томах: К. : НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. 2015. Том 5. 1040 с.
19. Шевченко Т. Г. Біографія. К., 1984. 560 с.
20. Шевченко Т.Г. Автобіографія. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 5. С. 191–193.
21. Шевченко Т.Г. Близнецы. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 11–119.
22. Шевченко Т.Г. Усні оповідання, записані іншими особами Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 327–334.
23. Шевченко Т.Г. Художник. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 120–207.
24. Шевченко Т.Г. Щоденник. Зібрання творів: У 6 т. К. : Наукова думка, 2003. Т. 5. С. 9–187.
25. Martynova K. Taras Shevchenko: Ukrainian Liberty Idol. 5.03.2022. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/taras-shevchenko-a-ukrainian-liberty-idol/> (дата звернення: 30.03.2022)

REFERENCES

26. Ghalych A.Y. Opyt nauky yzjashhnogho. Russkyye estetycheskiye traktaty pervoy trety XIX v. V 2-kh t. T. 2. [The experience of the science of grace. Russian aesthetic treatises of the first third of the 19th century. In 2 vols. T. 2.] veb-sajt. URL: http://az.lib.ru/g/galich_a_i/text_1825_opyt_nauki.shtml (data zvernennja: 30.03.2022) [in Russian].
27. Gheroji ta znamenytosti v ukrajinskij kuljture : kol. monohrafija [Heroes and celebrities in Ukrainian culture: collective monograph] red-uporjad. O. Ghrycenko. K. : [UCKD], 1999. S. 97–165 [in Ukrainian].
28. Ghryghorovych V.Y. Yzbrannye trudy (selected works). SPb. : Lema, 2012. 480 s. [in Russian].
29. Draghomanov M. P. Vybrane («...mij zadum zlozhyty ocherk istoriji cyvilizaciji na Ukrajinii») [Selected («... my plan to write an essay on the history of civilization in Ukraine»)]. K. : Lybidj, 1991. 688 s. [in Ukrainian].
30. Zhadjko V. Otochennja Shevchenka. Jan Rustem [Shevchenko's entourage. Jan Rustem]. URL: <http://svitylytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12549> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].
31. Zhadjko V. Taras Shevchenko i Sofija Engheljghardt [Taras Shevchenko and Sofia Engelhardt]. URL: https://skrynka-pandory.blogspot.com/2017/03/blog-post_356.html (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].
32. Zajcev P. Zhyttja Tarasa Shevchenka [Life of Taras Shevchenko]. Njju-Jork – Paryzh – Mjunksen : 1955. 400 s. [in Ukrainian].
33. Kotjash I. Interpretacija postati T. Shevchenka u suchasnykh ukrajinskjykh ta poljskijykh pracjakh [Interpretation of the figure of T. Shevchenko in modern

Ukrainian and Polish works]. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20190304-interpretaciya-postati-t-shevchenka-u-suchasnih-pracyah> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

34. Mykytenko Ju. Antychnistj u tvorchosti Tarasa Shevchenka. [Antiquity in the works of Taras Shevchenko]. Visnyk NTSh. 2011. # 46. S. 16–21 [in Ukrainian].

35. Pricak O. Shevchenko – prorok [Shevchenko is a prophet]. K. : 1993 rik. 33 s. [in Ukrainian].

36. Rozhkova I.Gh. Ghrecjki antychni motyvy v tvorchosti Tarasa Shevchenka ta jikh tлумachennja z pohljadu neoellinistyky [Greek ancient motifs in the works of Taras Shevchenko and their interpretation from the point of view of neo-Hellenism]. Naukovyj visnyk Mizhnarodnogho ghumanitarnogho universytetu. Ser.: Filologhija. 2020, # 46, tom 2. S. 92–96 [in Ukrainian].

37. Skljarenko Gh. Ja. Interpretaciji obraza Tarasa Shevchenka v ukrajinsjkomu mystectvi XX stolittja [Interpretations of Taras Shevchenko's image in the Ukrainian art of the XX century]. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/44%20(1).pdf) (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

38. Spoghady pro Tarasa Shevchenka [Memoirs of Taras Shevchenko]. Uporjad. i prymit. V. S. Borodina i M. M. Pavljuka; peredm. V. Je. Shubravs'koghho. K. : Dnipro, 1982. 547 s. [in Ukrainian].

39. Tolstoj L. Dytynstvo [Childhood]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8398> (data zvernennja: 30.03.2022) [in Ukrainian].

40. Fedjko A.V. Evolucija obrazu Tarasa Shevchenka v ukrajinsjkomu mystectvi kineja XX–XXI stolittja [The evolution of the image of Taras Shevchenko in Ukrainian art of the late XX–XXI centuries]. Molodyj vchenyj, # 5(20), ch. 4, K. : 2015. S. 66–69. [in Ukrainian].

41. Franko I. Ja. Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]. Zibrannja tvoriv: V 50-ty t. K. : 1983, t. 39, s. 248–255 [in Ukrainian].

42. Chavdarov S.Kh. Pedagoghichni ideji Tarasa Ghryghorovycha Shevchenka [Pedagogical ideas of Taras Shevchenko]. K. : Radjansjka shkola, 1953. 208 s. [in Ukrainian].

43. Shevchenkivsjka encyklopedija v 6 tomakh [Shevchenko's encyclopedia in 6 volumes]. K. : NAN Ukrajinjy. In-t l-ry im. T.Gh. Shevchenka. 2015. Tom 5. 1040 s. [in Ukrainian].

44. Shevchenko T.Gh. Bioghrafija [Biography]. K., 1984. 560 s. [in Ukrainian].

45. Shevchenko T.Gh. Avtobioghrafija [Autobiography]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 5. S. 191–193 [in Ukrainian].

46. Shevchenko T.Gh. Blyznecy [The twins]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 11–119 [in Russian].

47. Shevchenko T.Gh. Usni opovidannja, zapysani inshymy osobamy [Oral stories written by other persons]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 327–334 [in Ukrainian].

48. Shevchenko T.Gh. Khudozhnyk [Painter]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 4. S. 120–207. [in Ukrainian].

49. Shevchenko T.Gh. Shhodennyk [Diary]. Zibrannja tvoriv: U 6 t. K. : Naukova dumka, 2003. T. 5. S. 9–187. [in Ukrainian].

50. Martynova K. Taras Shevchenko: Ukrainian Liberty Idol 5.03.2022. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/taras-shevchenko-a-ukrainian-liberty-idol/> (data zvernennja: 30.03.2022)

УДК 16(477)

ПЛАХТІЙ Маріанна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та філософії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 14, вул. Татарська, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32301 (marianna.plakhtiy@kpmi.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6789-7711>

СУЛЯТИЦЬКА Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та філософії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 14, вул. Татарська, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32301 (suliatytska.tetyana@kpmi.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2100-5412>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.15>

Бібліографічний опис статті: Плахтій, М., Сулятицька, Т., (2022). Історія української філософії та історія логіки: спільні та відмінні персоналії. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 235–247, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.15>

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ІСТОРІЯ ЛОГІКИ: СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ ПЕРСОНАЛІЇ

Анотація. *Метою статті є дослідити особливості формування логіки у контексті напрямів її розвитку в Україні, виявити спільні та відмінні персоналії в історії філософії та історії логіки на початку ХХ століття. Методологічними засадами дослідження стали історичний, компаративний методи та метод аналогії. Наукова новизна. Наприкінці ХІХ століття в межах логічної проблематики існувала велика кількість напрямів: логіка формальна, логіка індуктивна, логіка і теорія знання, логіка математична, психологічний напрямок у логіці. Розвиток логіки як філософської дисципліни вийшов за межі академічного філософствування. Вдалим прикладом існування кількох напрямів розвитку логіки в одному вітчизняному вищому навчальному закладі є Новоросійський*

(Одеський) університет. Вагомими були здобутки професорів кафедри філософії Р. Орбінського, М. Грота, М. Ланге. Утім, утвердження напряму математичної логіки у вітчизняній науці відбулось завдяки професорам математики Новоросійського (Одеського) університету. Професор І. Слешинський перетворив університет у осередок популяризації математичної логіки й дослідження проблем алгебри логіки та об'єднав навколо зазначених наукових проблем молодих учених – С. Шатуновського, Є. Буніцького, В. Кагана, І. Тимченко. Проте поступ математичної логіки у Новоросійському університеті був призупинений у результаті переїзду І. Слешинського до Польщі, еміграції Є. Буніцького. **Висновки.** Історико-філософська реконструкція логічних досліджень у контексті розвитку вітчизняної математичної логіки на початку ХХ століття виявляє наукові дослідження поза межами академічного філософствування та фіксує вагомі досягнення професорів математики І. Слешинського, Є. Буніцького, С. Шатуновського у популяризації математичної логіки та формування окремого напряму досліджень.

Ключові слова: логіка, історія логіки, історія української філософії математична логіка, алгебра логіки, М. Грот, М. Ланге, І. Слешинський, С. Шатуновський, Є. Буніцький.

PLAKHTIY Marianna – Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko Ukrainian National University, 14, Tatarska Str., Kamianets-Podilsky, Ukraine, postal code 32300 (marianna.plakhtiy@kpnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6789-7711>

SULIATYTSKA Tetyana – Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko Ukrainian National University, 14, Tatarska Str., Kamianets-Podilsky, Ukraine, postal code 32300 (suliatytska.tetyana@kpnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2100-5412>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.15>

To cite this article: Plakhtiy, M., Suliatytska, T., (2022) Istoriiia ukrainskoi filosofii ta istoriia lohiky: spilni ta vidminni personalii [The history of Ukrainian philosophy and history of logic: common and different personalities] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana*

Franka. Seriiia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 235–247, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.15>

THE HISTORY OF UKRAINIAN PHILOSOPHY AND HISTORY OF LOGIC: COMMON AND DIFFERENT PERSONALITIES

Summary. *The aim of the article is to explore the peculiarities of the formation of logic in the context of its development in Ukraine, to identify common and different personalities in the history of philosophy and the history of logic at the beginning of the twentieth century. The **methodology** of the study is historical, comparative methods and the method of analogy. **Scientific novelty.** There was a great number of areas: formal logic, inductive logic, logic and the theory of knowledge, mathematical logic, psychological direction in logic within the logical problems at the end of the XIXth century. The development of logic as a philosophical discipline went beyond academic philosophizing. Novorossiysk (Odessa) University is a successful example of the existence of several directions of logic development in one Ukrainian institution of higher education . The achievements of professors of the Department of Philosophy R. Orbinsky, M. Grotto, M. Lange were significant. However, the establishment of the direction of mathematical logic in Ukrainian science was due to the professors of mathematics at Novorossiysk (Odessa) University. Professor I. Sleshinsky turned the university into a center for popularization of mathematical logic and research of problems of algebra of logic. He consolidated such young scientists as S. Shatunovsky, E. Bunitsky, V. Kagan, I. Tymchenko for studying these scientific problems. But, the progress of mathematical logic at Novorossiysk University was suspended as a result of I. Sleshinsky's move to Poland and E. Bunitsky's emigration. **Conclusions.** The historical and philosophical reconstruction of logical research in the context of the development of domestic mathematical logic at the beginning of the twentieth century reveals the research outside of academic philosophy and records significant achievements of professors of mathematics I. Sleshinsky, E. Bunitsky,*

S. Shatunovsky in promoting mathematical logic and forming a separate area of XX research.

Key words: *logic, history of logic, history of Ukrainian philosophy, mathematical logic, algebra of logic, M. Grot, M. Lange, I. Sleshinsky, S. Shatunovsky, E. Bunitsky.*

Постановка проблеми. Історія розвитку логічної науки в Україні потребує всебічного вивчення для формування цілісного образу логіко-філософської думки у контексті національної культури.

Дослідження історії логічної думки в Україні довгий час знаходились у тіні історико-філософських досліджень. Утім таке обмеження поля дослідження не відповідає дійсності, адже вітчизняна логіка представлена роботами науковців із інших галузей знань. Особливо яскраво таку ситуацію міждисциплінарної комунікації можна простежити у першій половині ХХ століття.

Багатовекторність розробок у межах логічної проблематики існувала уже наприкінці ХІХ століття. Логіка як галузь наукового знання вирізнялась існуванням великої кількості напрямів: логіка формальна (Р. Декарт, Д. Герbart), логіка індуктивна (Ф. Бекон, Дж.Ст. Мілль), логіка і теорія знання (Г. Гегель, О. Конт), логіка математична (Дж. Буль, Ст. Джевонс, де Морган), психологічний напрямок (В. Вундт, Т. Ліпс), нові переробки Аристотеля (Х. Зігварт, А. Тренделенбург). Такий стан логічної науки за кордоном впливав на її розвиток в Україні. Загальновідомо, що логіка як навчальна дисципліна є пропедевтикою філософії та обов'язково викладалась у вищих навчальних закладах. Утім поява логічних досліджень поза межами філософських дозволило розширити межі логіки й доповнити традиційну формальну логіку логікою математичною.

Вдалим прикладом існування кількох напрямів розвитку логіки у вітчизняному вищому навчальному закладі є Новоросійський (Одеський) університет. Історія кафедри філософії в Новоросійському університеті пов'язана з діяльністю професорів Р. Орбінського, М. Грота, М. Ланге. У той самий час, на початку ХХ ст., Новоросійський університет став осередком популяризації математичної логіки завдяки професорам

математики даного вишу. І. Слешинський, Є. Буйницький, С. Шатуновський – цих прізвищ ви не зустрінете у жодному підручнику з історії української філософії чи сучасному вітчизняному філософському словнику.

Мета та завдання. Метою статті є дослідити особливості формування логіки в контексті напрямів її розвитку в Україні, виявити спільні та відмінні персоналії в історії філософії та історії логіки на початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що дослідження історії української логічної думки представлені в роботах Н. Мозгової, А. Конверського, І. Огородника, М. Ткачук, І. Хоменко.

Попри доволі вагомій досягнення останніх десятиліть в історії вітчизняної логіки, слід відзначити й наявність певних проблем, від вирішення яких залежать, значною мірою, подальші дослідницькі перспективи в даній царині. Маємо на увазі історико-філософську реконструкцію логічних досліджень у контексті розвитку математики, комп'ютерних наук та математичної логіки на початку ХХ століття.

Основний матеріал. Формування логічних досліджень ХІХ-ХХ століть в Україні здійснено у межах навчальних закладів. Логіка як базова дисципліна входила до переліку обов'язкових предметів, що викладались у світських та духовних навчальних закладах, а також у осередках вищої жіночої освіти на Вищих жіночих курсах.

Впродовж ХІХ століття на території України під владою Російської імперії існували такі вищі навчальні заклади, як: Каразінський університет у Харкові (1805), університет Святого Володимира в Києві (1834), Новоросійський університет у Одесі (1865) та Київська духовна академія (1819).

Більш детального розгляду на нашу думку потребує науковий доробок викладачів Новоросійського університету в Одесі. Безумовно, йдеться про знаних представників філософії та логіки – М. Грота та М. Ланге.

Микола Якович Грот (1852–1889) у 30-ти річному віці здобув ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію «До питання про реформу логіки: досвід нової теорії розумових процесів», написану під час наукового стажування у Тюбінгені, де

консультувався із Х. Зігвартом. М. Грот був завідувачем кафедри філософії в 1883–1887 роках.

Характеризуючи стан логіки у ХІХ ст., М. Грот виділяє метафізичну логіку (Гегель), формальну логіку Канта (Гербарт), помірно-раціоналістичну логіку (Шлейєрмахер), емпіричну логіку Бекона названу «індуктивною» (Гершель, Дж. Мілль), утворення нового виду «математичної» формальної логіки (Гамільтон, де Морган, Дж. Буль) та нові переробки логічної системи Аристотеля (Тренделенбург). М. Грот акцентує увагу на великій кількості розбіжностей у поглядах логіків, що із часом не зменшуються, а прогресивно зростають. Ще однією рисою розвитку логіки у всіх її напрямках, зазначає науковець, є лише поступове перенесення уваги з практичних задач на теоретичні (Плахтій М. П., 2009, с. 40).

На думку М. Грота, спроби наукової обробки логіки були ще у часи Декарта, що розглядав метафізичний метод як різновид математичного. Відтак частіше застосовували математичні прийоми аналізу. Першим кроком такого застосування є ідеї Лейбніца, його формули законів мислення, утім, як зазначає М. Грот, крім звичаю ілюструвати формальні відношення понять позначенням їх при допомозі літер, ніяких серйозних передумов для розвитку самостійного математичного методу логічного аналізу не було аж до Гамільтона, який «в другій половині ХІХ ст. ввів у логіку принцип «квантифікації предиката» у судженнях, тобто принцип кількісного вимірювання величини предикату у зв'язку із величиною суб'єкту, і цим поклав початок сучасній логіці» (Грот М., 1882, с. 38).

Відокремлення математичної логіки від старої метафізичної М. Грот пов'язує з працями де Моргана, Дж. Буля, С. Джевонса. Утім сам вчений не підтримує погляди представників школи математичної логіки, оскільки вважає, не раціональним застосовувати математичний метод «до науки, яка до цього часу мала справу тільки з метафізичними ідеями» (Грот М., 1882, с.39).

Відтак, Булеву логіку вчений пропонує називати не логічною, а математичною теорією. Головною ідеєю роботи М. Грота є реформувати логіку з позицій психологізму, яка у нього співпадає з теорією пізнання, з вченням про розумові процеси (асоціація, дисоціація, дизасоціація, диференціація).

Логіку вчений визначає як науку про пізнавальну діяльність (Грот М., 1882, с. 43).

Слід відзначити увагу сучасних дослідників до переосмислення логічної теорії М. Грота. Так Л. Сумарокова зауважує, що теорію М. Грота слід розуміти не як реформу логіки, а як спробу створення нової гілки логіки, яку можна вважати генетичною, або креативною логікою, оскільки вона відтворює процес виникнення універсальних структур, що лежать у основі людського мислення (Сумарокова Л. Н., 2017, с. 9).

Потужним засобом для формування філософського пропедевтичного знання М. Ланге вважав вивчення логіки.

Микола Миколайович Ланге (1858–1921) – завідувач кафедри філософських дисциплін Новоросійського (Одеського) університету (1888), засновник психологічної лабораторії, автор відзначеного нагородами підручника з логіки. М. Ланге викладав курси історії нової філософії, психології, логіки, естетики. У 1896 р. М. Ланге отримав ступінь ординарного професора, з 1913 р. – заслуженого професора, з 1916 р. – заслуженого ординарного професора. Ініціатор і перший директор одеських Вищих жіночих курсів (1904), засновник Одеського філософського товариства, заслужений професор Новоросійського університету.

Надзвичайно важливими є досягнення М. Ланге в галузі психології, адже він є автором моторної теорії уваги і основоположником експериментального напрямку в психології на теренах Російської імперії. Саме М. Ланге поставив питання про створення при університетах лабораторій експериментальної психології та кафедр психології, окремих від філософії та від фізіології (Акімова Л. Н., 2001). У 1896 р. науковець відкрив першу в Росії та Україні лабораторію експериментальної психології, де проводилися дослідження та практичні заняття зі студентами з курсів психології, експериментальної психології, а пізніше і педагогічної психології.

Водночас, не менш значний здобуток науковця в галузі логіки. Підручник з логіки М. Ланге (Ланге Н., 1898) мав кілька перевидань (Ланге Н., 1918) та був побудований на основі праці Х. Зігварта, із власними доповненнями автора, які відповідали новим дослідженням у логіці того часу. Новітню епоху

в логіці М. Ланге пов'язує з працями Х. Зігварта, Ст. Джевонса, В. Вундта і І. Каринського.

Учені філософських факультетів працювали над поглибленням філософський досліджень та були обізнані із найновішими закордонними працями, проходили стажування в європейських університетах, що сприяло формуванню ґрунтовних філософських курсів та унікальних філософських систем.

Утім, розвиток логіки як філософської дисципліни вийшов за межі академічного філософствування. Для розв'язання кризи, яка виникла у математиці на початку ХХ століття, логіка запропонувала необхідні засоби, завдяки яким вдалось обґрунтувати основи математики. Таким чином ідеї символічної логіки набули вагомого значення у європейській науці наприкінці ХІХ століття.

Ґрунтуючись на роботах Дж. Буля, Ст. Джевонса, продовжені Ч. Пірсом у США та Е. Шрьодером у Німеччині напрям математичної логіки поступово розбудовував дієвий логічний апарат. Подальший розвиток математичної логіки пов'язаний із формуванням логічної мови у роботах Г. Фреге та Б. Рассела (Volker Peckhaus, 1999; Janet Heine Barnett, 2013).

Утвердження напряму математичної логіки у вітчизняній науці відбулось завдяки професору Новоросійського (Одеського) університету – Івану Владиславовичу Слешинському.

Іван Владиславович Слешинський (1854–1931) – доктор математичних наук (1893 р.), професор (1898 р.) Новоросійського (Одеського) університету (Професори Одеського (Новоросійського) університету, 2005, с. 124–126).

Зацікавлення ідеями логіко-алгебраїчних досліджень І. Слешинського пов'язані із доповіддю Стенлі Джевонса про побудовану ним машину для продукування умовиводів із заданих засновків, яка була представлена у Лондонському Королівському товаристві у 1870 році (Плахтій М.П., 2017). Переклад цієї доповіді І. Слешинський опублікував під назвою «Логічна машина Джевонса» (1893 р.) у «Віснику дослідної фізики і елементарної математики».

В одеській період наукової творчості І. Слешинський формує науковий осередок із учених, які підтримували ідею зближення математики та символічної логіки – С. Шатуновський, Є. Буніцький, В. Каган, І. Тимченко. Регулярно з 1888 року проходили

«Засідання з питань елементарної математики і фізики» у Новоросійському університеті та публікували доповіді у «Віснику дослідної фізики і елементарної математики».

Важливою роботою для розвитку вітчизняної математичної логіки є переклад І. Слешинським з французької мови «Алгебри логіки» Л. Кутюра (1909). Згідно з І. Слешинським, алгебра логіки здатна до необмеженого розвитку, хоча й не охоплює собою усієї логіки, утім подібно до того як класичний математичний аналіз може нескінченно розвиватись, хоча й є відносно замкнутою системою всередині усієї побудови математики (Плахтій М. П., 2020, С. 99–107).

У 1911 році І. Слешинський був запрошений до Кракова, як доцент з науковим ступенем професора, читати лекції з вищої алгебри, теорії чисел, математичної логіки, аналітичних функцій та інших математичних дисциплін. Зачинатель польської математичної логіки посаду професора математики та логіки Ягелонського університету займав із 1919 року, а з 1925 року був обраний почесним професором Ягелонського університету (Jacek J. Jadacki, 1997–1998).

Доволі вагомі досягнення в галузі математики та математичної логіки бачимо у Самуїла Осиповича Шатуновського (1859–1929). Приват-доцент, професор Новоросійського університету викладав курси алгебри, вступу до аналізу, елементарну математику, сферичну тригонометрію, теорії алгебраїчного вирішення рівнянь. Науковець відомий працею «Алгебра як вчення про порівняння по функціональним модулям» (1917) (Шатуновський С.О., 1917).

С. Шатуновський з 1920 р. викладав в Інституті народної освіти (ІНО), професор (1921 р.), завідувач кафедру алгебри (1922 р.). Впродовж 1922–1925 рр. був професором, завідувачем кафедри математики Одеського політехнічного інституту (ОПІ), викладав на робітфаку ОПІ, у Хіміко-фармацевтичному інституті (Букач В. М., 2019, с. 90).

До послідовників та однодумців І. Слешинського належить Є. Буніцький. Євгеній Леонідович Буніцький (1874–1952) – випускник Одеського університету, магістр математики, доцент (1904 р.), професор університету (1918–1922 рр.), у 1918–1919 роках читав лекції із вищої математики в Одеському

політехнічному інституті. Внесення до списку антирадянської інтелігенції у 1922 році разом із великою кількістю інших професорів змусило науковця емігрувати до Чехії. Є. Буніцький викладав у російському Вільному університеті в Празі (1923–1931), а із 1931 року викладав математику в Карловому університеті (Зубова В., 2019). Досліджував проблеми застосування деяких результатів математичної логіки до арифметики, а також проблему визначення числа членів у логічному поліномі, вивчав симетричні функції алгебри логіки.

Висновки. Історико-філософська реконструкція логічних досліджень у контексті розвитку вітчизняної математичної логіки на початку ХХ століття виявляє наукові дослідження поза межами академічного філософствування та фіксує вагомі досягнення професорів математики І. Слешинського, Є. Буніцького, С. Шатуновського у популяризації математичної логіки та формування окремого напрямку досліджень.

Досліджуючи концепції українських логіків початку ХХ століття можемо зробити висновок про те, що історія української логіки та історія української філософії мають не лише спільні, але й відмінні постаті, які здійснили визначальний вплив на розвиток цих галузей науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акімова Л.Н. Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону). Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.Н. Акімова; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. Одеса, 2001. 19 с.
2. Букач В. М. Науковці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Біографічний словник. Вип. 1. Одеса : ПНПУ, 2019. 96 с.
3. Буницкий Е. Некоторые приложения математической логики к арифметике. *Вестник опытной физики и элементарной математики*. 1897. № 247, с. 173–180; № 248, с. 197–203.
4. Грот Н. К вопросу о реформе логики. Нежин, 1882, 349 с.
5. Зубова В. Р. 145 лет со дня рождения Е. Л. Буницкого. Режим доступа : https://www.domrz.ru/press/memo_dates/145_let_so_dnya_rozhdeniya_e_l_bunitskogo/
6. Ланге Н. Учебник логики для гимназий и самообразования. Изд 2-е, дополненное и исправленное. Одесса, 1918. 172 с.
7. Ланге Н. Учебник логики. Одесса, 1898. 273 с.

8. Плахтій М.П. «ЛОГІЧНА МАШИНА» СТ. ДЖЕВОНСА: УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ *Virtus: Scientific Journal* / Editor-in-Chief М.А. Zhurba. Canada. April № 13, 2017. P. 41–44.

9. Плахтій М.П. Іван Слешинський – популяризатор ідей математичної логіки в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2020. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (62), С. 99–107.

10. Плахтій М.П. Логіка в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: напрями розвитку : монографія. Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2009. 192 с.

11. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник : у 4 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; відп. ред. В.А. Сминтина ; заступ. відп. ред. М. О. Подрезова ; упоряд.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-е вид., доп. Одеса : Астропринт, 2005. Т. 4. Р–Я. 629 с.

12. Слешинський І. Логическая машина Джевонса. *ВОФЕМ*. 1893, Вып. № 175, С. 145–154.

13. Сумарокова Л.Н. Проект реформи логіки Николая Грота: 135 лет спустя, Одесса : Фенікс, 2017. 64 с.

14. Шагуновский С.О. Алгебра как учение о сравнениях по функциональным модулям. Одесса, 1917. 200 с.

15. Jacek J. Jadacki, Sleszyński Jan, [w:] Polski słownik biograficzny, t. XXXVIII, Warszawa-Kraków 1997–1998 r. Retrieved from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-sleszynski>

16. Janet Heine Barnett. Origins of Boolean Algebra in the Logic of Classes: George Boole, John Venn and C. S. Peirce. *Convergence* (July 2013). DOI: <https://doi.org/10.4169/loci003997>

17. Volker Peckhaus. 19th Century Logic between Philosophy and Mathematics. *Bulletin of Symbolic Logic*, Volume 5, Issue 4, December 1999, pp. 433–450. DOI: <https://doi.org/10.2307/421117>

REFERENCES

1. Akimova, L.N. (2001). Stanovlennia i rozvytok vitchyznianoï eksperymentalnoï psykholohii (na materiali Pivdennoukrainskoho rehionu) [Formation and development of domestic experimental psychology (on the material of the South Ukrainian region)]. (Extended abstract of PhD dissertation). Odesa. 19 p. [In Ukrainian].

2. Bukach, V. M. (2019). *Naukovtsi Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho*: Biohrafichnyi slovnyk. [Scientists of the South Ukrainian National Pedagogical University named after KD Ushinsky: Biographical Dictionary]. Vyp. 1. Odesa : PNP. 96 p. [In Ukrainian].

3. Bunitckii, E. (1897). *Nekotorye prilozheniia matematicheskoi logiki k arifmetike*. Vestnik opytnoi fiziki i elementarnoi matematiki. [Some applications of mathematical logic to arithmetic]. № 247, p. 173–180; № 248, p. 197–203. [in Russian].

4. Grot, N. (1882). *K voprosu o reforme logiki*. Nezhin. [On the question of the reform of logic]. 349 p. [in Russian].

5. Zubova, V. R. (2019). *145 let so dnia rozhdeniia E. L. Bunitckogo*. [145 years since the birth of E. L. Bunitsky]. Retrieved from https://www.domrz.ru/press/memo_dates/145_let_so_dnya_rozhdeniya_e_l_bunitckogo/ [in Russian].

6. Lange, N. (1918). *Uchebnik logiki dlia gimnazii i samoobrazovaniia*. [Textbook of logic for high schools and self-education]. Izd 2-e, dopolnennoe i ispravlennoe. Odessa. 172 p. [in Russian].

7. Lange, N. (1898). *Uchebnik logiki* [Textbook of logic]. Odessa. 273 p. [in Russian].

8. Plakhtii, M. P. (2017). «Lohichna mashyna» St. Dzhhevonsa: ukrainskyi shliakh. [«Logical machine» by S. Jevons: the Ukrainian way]. *Virtus: Scientific Journal* / Editor-in-Chief M.A. Zhurba. Canada. April № 13, p. 41–44 [In Ukrainian].

9. Plakhtii, M. P. (2020). Ivan Sleshytskyi – populiaryzator idei matematychnoi lohiky v Ukraini. [Ivan Sleshytskyi – a popularizer of the ideas of mathematical logic in Ukraine] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Seriiia «Filosofiiia. Filosofski perypetiia»*, (62), P. 99–107 [In Ukrainian].

10. Plakhtii, M. P. (2009). *Lohika v Ukraini u druhii polovyni XIX–na pochatku XX stolittia: napriamy rozvytku: monohrafiia*. [Logic in Ukraine in the second half of the XIX – in the beginning of XX century: direction of development]. Kam'ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni I. Ohiiienka. 192 p. [In Ukrainian].

11. Smyntyna, V. A., Podrezova, M. O., Pruzhyna, V. P., Samodurova, V. V. (Eds.). (2005). *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu : biohr. Slovnyk*. [Professors of Odessa (Novorossiysk) University: biogr. Vocabulary] 2-e vyd., dop. Odesa : Astroprynt, T. 4. 629 p. [In Ukrainian].

12. Sleshinskii, I. (1893). *Logicheskaiia mashina Dzhhevonsa*. [The logical machine by Jevons]. *VOFEM.*, Vyp. № 175, p. 145–154 [in Russian].

13. Sumarokova, L. N. (2017). *Proekt reformy logiki Nikolaia Grota*: [Nikolai Grot's logic reform project]. *135 let spustia*, Odessa : Feniks, 64 p. [in Russian].

14. Shatunovskii, S.O. (1917). *Algebra kak uchenie o sravneniiah po funktsionalnym moduliam*. [Algebra as a theory of comparisons of functional modules]. Odessa. 200 p. [in Russian].

15. Jacek J. Jadacki. (1997–1998) Sleszyński Jan. *Polski słownik biograficzny*. T. XXXVIII, Warszawa – Kraków. [Polish biographical dictionary]. Retrieved from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-sleszynski> [in Polish].

16. Barnett, J. H. (2013). «Origins of Boolean Algebra in the Logic of Classes: George Boole, John Venn and C. S. Peirce,» *Convergence*. DOI: 10.4169/loci003997

17. Peckhaus, V. (1999). 19th Century Logic between Philosophy and Mathematics. *Bulletin of Symbolic Logic*. Volume 5, Issue 4, pp. 433–450. DOI: <https://doi.org/10.2307/421117>

УДК 165.9+130.2

РАБОКОРОВКА Ганна – кандидатка філософських наук, старший викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, Військова академія (м. Одеса), 10, вул. Фонтанська дорога, м. Одеса, Україна, індекс 65009 (amadeus24@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3226-7239>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.16>

Бібліографічний опис статті: Рабокоровка, Г. (2022). До проблеми формування наукової раціональності. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 248–259, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.16>*

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Анотація. Метою статті є аналіз соціокультурних та когнітивних структур, які, сформувавшись у античній Греції, детермінували оформлення наукової раціональності як такої. **Методологічними** засадами дослідження виступив історико-порівняльний метод, який використовувався нами під час аналізу традиційних та нетрадиційних форм соціальності та культури, а також основні принципи герменевтики. **Наукова новизна.** Сучасне інформаційне суспільство засновано на ідеалах та нормах наукової раціональності і цілком залежить від розвитку науки та впровадження новітніх технологій. Практично все що нас оточує, задовольняє наші потреби, робить щасливими тощо в тій чи іншій мірі – результат плідної наукової роботи та наукових досягнень. Отже, сьогодні проблема формування наукової раціональності перетворюється із суто теоретичної філософської проблеми на проблему, яка має «життєво-практичний» зміст. Сучасна наука все більше прагне до саморефлексії, наполегливо намагається дослідити умови та причини свого зростання, а тому виникає нагальна потреба розглядати проблему формування та становлення наукової раціональності в широкому соціокультурному контексті, який дозволить поєднати в певну цілісність можливості філософії,

© Рабокоровка Ганна, 2022

соціології пізнання, філософії культури тощо. **Висновки.** Результати нашого дослідження свідчать про те, що проблема формування наукової раціональності є на сьогодні дуже важливою і потребує серйозного обговорення та прояснення зі сторони соціології пізнання та філософії й морфології культури. Проведений нами аналіз соціальних та культурних детермінант, що призвели до появи наукової раціональності у Давній Греції, демонструє, що виникнення та розвиток науки були результатом сутнісних світоглядних, когнітивних та соціокультурних зрушень у тілі грецької традиційної соціальності та культурі. Тому на сьогодні необхідно ретельно досліджувати ці процеси, прогнозуючи розвиток та трансформацію науки на майбутнє.

Ключові слова: наукова раціональність, соціальність, культура, наука, суспільство.

RABOKOROVKA Anna – PhD in philosophy, Senior Lecture at the Department of Humanities, Social and Economic Sciences, Military Academy (Odessa), 10, Fontanskaya road, Odessa, Ukraine, postal code 65009 (amadeus24@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3226-7239>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.16>

To cite this article: Rabokorovka, A. (2022). Do problemy formuvannia naukovoї ratsionalnosti [To the problem of the formation of scientific rationality]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 248–259, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.16>

TO THE PROBLEM OF THE FORMATION OF SCIENTIFIC RATIONALITY

Summary. *The purpose of the article is to analyze the socio-cultural and cognitive structures that formed in ancient Greece, determined the formation of scientific rationality as such. The methodological principles of the study are the historical-comparative method, which we used in the analysis of traditional and non-traditional forms of sociality and culture, as well as*

*the basic principles of hermeneutics. **Scientific novelty.** The modern information society is based on the ideals and norms of scientific rationality and depends entirely on the development of science and the implementation of new technologies. Almost everything that surrounds us, satisfied our needs, makes us happy, etc. is the result of fruitful scientific work and scientific achievements. Thus, today the problem of formation of scientific rationality is transformed from a purely theoretical philosophical problem into a problem that has «life-practical» meaning. Modern science is increasingly striving for self-reflection, persistently trying to explore the conditions and causes of its growth, and therefore there is an urgent need to consider the problem of formation of scientific rationality in a broad socio-cultural context. **Conclusions.** The results of our study show that the problem of formation of scientific rationality is very important today and needs serious discussion and clarification by the sociology of knowledge and philosophy and morphology of culture. Our analysis of social and cultural determinants that led to the emergence of scientific rationality in ancient Greece shows that the emergence and development of science were the result of significant worldviews, cognitive and socio-cultural changes in the body of Greek traditional sociality and culture. Therefore, today it is necessary to carefully study these processes, predicting the development and transformation of science in the future.*

Key words: *scientific rationality, sociality, culture, science, society.*

Постановка проблеми. Останнім часом проблема формування наукової раціональності набуває все більшої актуальності. Як зазначає сучасний німецький філософ В. Циммерлі, «основна та ключова проблема, навколо якої рухається континентально-європейська філософія наших днів, – це тема раціональності та її меж» (Цит. по: Гайденок, 2003, с. 9). Пов'язано це перш за все з тим, що сучасне інформаційне суспільство засновано на ідеалах та нормах наукової раціональності і цілком залежить від розвитку науки та впровадження новітніх технологій. Думаю, що в часи всесвітньої пандемії коронавірусу навіть скептики мали можливість у цьому наочно переконатися.

Більш того, деякі науковці сьогодні говорять вже про те, що людство остаточно вступило у фазу так званої «невидимої

науки», маючи на увазі абсолютне проникнення науки у нашу повсякденність (Писарев, Гавриленко, 2020, с. 3).

Отже, сьогодні проблема формування наукової раціональності перетворюється із суто теоретичної філософської проблеми на проблему, яка має «життєво-практичний» зміст. Сучасна наука все більш прагне до саморефлексії, наполегливо намагається дослідити умови та причини свого зростання, а тому проблема становлення та розвитку наукової раціональності стає для сучасних дослідників все більш значущою та актуальною.

Метою статті є аналіз соціокультурних та когнітивних структур, які, сформувавшись у античній Греції, детермінували оформлення наукової раціональності як такої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення та розвитку наукової раціональності має давню історію. На протязі тривалого часу вона була однією з центральних проблем філософії та історії науки. В різні часи до неї зверталися такі філософи як Е. Гуссерль, М. Вебер, А. Бергсон, М. Гайдеггер, К. Ясперс тощо. Саме вони заклали підвалини традиційного розгляду проблеми походження наукової раціональності у європейській філософії.

Кардинальні зрушення у поглядах на цю проблему відбулися у 60-х роках минулого століття, коли сформувалась парадигма постпозитивістської науки, яка була представлена такими іменами як К. Поппер, Т. Кун, П. Фейерабенд, Дж. Агассі, І. Лакатос, С. Тулмін та інші.

Сучасні філософи змінюють ракурс розгляду цієї проблеми, поєднавши можливості філософії та філософії науки з можливостями міждисциплінарних (або трансдисциплінарних) досліджень, в рамках яких виникає можливість використання різноманітних методологічних підходів, і де ця «стара» класична проблема отримує своє оформлення у матеріалі соціології пізнання, а також чисельних гносеологічних та соціокультурних досліджень. Найбільш значний внесок у вирішення проблеми формування наукової раціональності на сучасному етапі зробили такі філософи як Н.С. Автономова, П.П. Гайденко, Б.С. Грязнов, Д.Б. Зільберман, О.І. Зайцев, І.Т. Касавін, А.М. Лой, О.Л. Нікіфоров, М.В. Попович, В.Н. Порус, К.А. Свасьян, З.А. Сокулер, В.С. Стюпін тощо. Однак і сьогодні

проблема формування наукової раціональності залишається для дослідників відкритою.

Основний матеріал. Найбільш віддалені передумови формування наукової раціональності слід пов'язувати з тим інтелектуальним стрибком, що відбувся приблизно між VII–VI ст. до н.е. в античній Греції у результаті завершення процесу переходу від міфу к логосу, коли сформувались ті когнітивні конструкції, якими ми користуємося і у наш час. Недаремно сьогодні достатньо розповсюдженою є думка про те, що сучасна наука є мисленням про світ за способом давніх греків.

На початку слід наголосити на тому, що можливість оформлення наукового знання стає можливим лише в *нетрадиційних* типах цивілізацій, оскільки «для цього потрібен був особливий спосіб мислення (бачення світу), який припускав би погляд на існування ситуації буття (включаючи ситуацію соціального спілкування та діяльності) як на один з можливих проявів сутності (законів) світу, яка здатна реалізуватися у різноманітних формах, у тому числі і дуже віддалених від тих, що вже відбулися» (Стєпин, 1984, с. 150). Такий спосіб мислення принципово не міг сформуватися у кастових та деспотичних суспільствах традиційного Сходу.

Отже, у другому тисячолітті до н.е. суспільний устрій усіх традиційних суспільств у Східному Середземномор'ї був дуже схожий. У цьому сенсі Давня Греція мало чим відрізнялась від інших великих держав, таких як, Єгипет або Межиріччя. «Перед нами постає той же тип суспільного устрою, подібний спосіб життя та близька за природою людина» (Вернан, 1988, с. 30).

Ці суспільства, в глибинах яких починала формуватися преднаука, характеризувались жорстко фіксованою ієрархією відносин між індивідами, дуже повільними змінами соціальних норм, відтворенням на протязі століть традиційно сформованих форм діяльності (Стєпин, 1984, с. 150). Спосіб існування у таких суспільствах був вельми консервативним, а сама діяльність відтворювалася у формі стійких стереотипів, які століттями не зазнавали суттєвих змін.

Суттєвими ознаками преднауки, що існувала не лише у Єгипті або Вавилоні, але й в Індії та Китаї, був її рецептурно-утилітарний характер. Тобто, знання були включені у матерію

реального життя, виступали у вигляді схем, настанов, рецептів певних практичних дій і поза цим світом діяльності існувати просто не могли.

Більш того, преднаука, що виникла у цих суспільствах, з самого початку розумілася як державна справа, оскільки лише держава була зацікавлена у проведенні гідрологічних та астрономічних досліджень. В результаті цього всі зусилля спрямовувались не на зміни існуючого порядку речей або відкриття нових істин, а на збереження та підтримку традиційних форм існування.

Таким чином, потрапивши у цілковиту залежність від інтересів політичної влади, що не залишала жодного простору для «вільного споглядання», досить великі знання традиційних суспільств так і не змогли скластися у науку у справжньому сенсі цього слова.

Однак, десь починаючи з XX століття до н.е. у Греції починає формуватися принципово інша ситуація. Дуже повільно відбувається поступове руйнування традиційних форм соціальності. Це знаходить своє вираження у двох принципових моментах: у кількості пов'язаних у єдине ціле людей та рівні професійної майстерності.

Замість величезних палаців Пілоса та Мікен виникає невеличка за розмірами сільська громада з відповідним способом життя (Фролов, 1981, с. 23). Простір начебто звужується до карликових форм. Все це супроводжується значними втратами знань, зниженням стандартів професійної майстерності та зникненням величезної кількості професій.

Але найбільш яскравим свідченням занепаду є феномен суміщення професій, що було неймовірною річчю з точки зору традиційної соціальності. Грек з професіонала з вузькою спеціалізацією перетворюється в такого собі універсала, який залежно від необхідності може бути то воїном, то селянином, то моряком, то лікарем і т.д.¹

Деякі дослідники пояснюють це руйнування традиційного типу соціальності значною кількістю катастроф, що виникли у наслідок ворожих вторгнень (Фролов, 1981, с. 22; Вернан, 1988, с. 3).

---

¹ На мою думку, аналогія із сучасністю виглядає достатньо прозорою.

Однак, вторгнення та ворожі набіги, що призводили до загибелі традиційних суспільств, не були чимось винятковим у ті часи. Набіги завойовників були не виключенням, а скоріше нормою традиційного світу. До того ж «будь-яка катастрофа розвинуті традиційної соціальності, що викликана навалами, не відмінє традицію, і на руїнах традиційної соціальності виникає однотипна у культурному відношенні, така ж сама традиційна соціальність» (Петров, 1991, с. 160).

Отже, пояснення причини руйнування традиційних форм соціальності ворожими набігами представляється нам незадовільною.

Необхідно шукати іншу причину, що руйнівним чином вплинула на глибинні основи традиційної соціальності, на її «життєвий нерв», іншими словами, на «трансляючий родинний контакт поколінь і на систему міжродинних контактів обміну» (Петров, 1991, с. 161).

Ще одним важливим фактором є, на нашу думку, географічні особливості грецької соціальності. І перш за все потрібно звернути увагу на той факт, що на відміну від інших традиційних суспільств Єгипту, Межиріччя, Китаю та інших, Греція була переважно морською країною. Вона представляла собою низку острівків, що були розсіяні у морі. Не існувало жодного грецького міста віддаленого від морського узбережжя. Недаремно, море, в перекладі з грецької, означає дорогу (Боннар, 1992, с. 55). Море – це шлях у невідоме, джерело безлічі таємниць, великої кількості загадок, що стимулює активність людського розуму та сприяє прагненню розширити межі власного пізнання.

Для прояснення подальших важливих для нашого дослідження моментів ми хотіли би звернутися до гіпотези, яку висуває М.К. Петров у своїй книзі «Мова, знак, культура».

Отже, М.К. Петров вважає, що причина, що викликала відмову від традиційного типу культури, і підштовхнула до нового вже суто європейського типу соціальності – це багатovesловий корабель, поява якого у традиційному суспільстві була цілком законною і спочатку не викликала жодних нарікань, оскільки саме такий корабель забезпечував незаперечний авторитет центральної влади, цілісність розкиданої по невеличким острівкам соціальності тощо. І лише пізніше корабель перетворився

в потужну зброю антисоціальних елементів, почавши зсередини руйнувати традицію, будучи, по суті, плаваючим островом зі своїми власними порядками, законами, правилами тощо. Будь-який корабель, як тільки він зникав за обрієм, перетворювався практично в неконтрольовану соціальну одиницю, яка зовсім не обов'язково працювала на користь традиції.

Таким чином, все це сприяло появі певних маргінальних утворень всередині традиційної соціальності, що підточували та розхитували її зсередини.

У зв'язку з цим у острівного населення виникає необхідність крім своєї професії опанувати суміжну – професію воїна – , оскільки небезпека нападу піратів була дуже високою. Уперше в історії виникає необхідність інтеграції «громадянського» типу, інтеграції, що була заснована на спільності інтересу у захисті та обороні (Петров, 1991, с. 167).

Результатом цього було виникнення десь у VIII столітті до н.е. більш крупних, у порівнянні з невеличкими роз'єднаними сільськими громадами, політичних утворень, що за загальними ознаками цілком можуть бути визначені як міста-держави або поліси (Андреев, 1979, с. 20).

Античний поліс, на відміну від міст-держав давніх цивілізацій, які цілком можна віднести до автократичних або теократичних деспотій, був порівняно невеличким об'єднанням рівних за правами громадян (декілька десятків тисяч чоловік, зазвичай значно менше) (Зайцев, 1985, с. 29).

Саме тут уперше в історії соціальне життя наповнюється динамізмом, якого не знали та не могли знати землеробські цивілізації Сходу з їх застійно-патріархальним кругообігом життя. Ремісничо-торгівельний у більшості спосіб життєдіяльності античного полісу був просякнутий духом постійного оновлення, ініціативи та суперництва.

Паралельно з цим відбувається десакралізація політичного та духовного життя, перетворення її (перш за все у свідомості простих громадян) у *людську* справу, *світську* справу².

---

² Хоча символічний розгляд світу все ще залишався важливим, але він поступово відсувався на другий план та замінювався спробами раціонального пояснення та переосмислення.

Більш того, якщо традиційна соціальність не знала таких понять як «унікальність», «автор», «талант», то грецька античність «уперше засвітила факел вільної особистості» (Лосев, 1963, с. 107), що, було напряду пов'язане з можливістю виникнення тут наукового знання.

В середині полісу руйнуються жорсткі традиційні норми поведінки індивідуума, що призводить до відкриття другого інтелектуального горизонту та формуванню нового соціального простору з центром на міській площі, що у греків мала назву *agora* (Вернан, 1988, с. 14).

Крім того, відтепер зусилля кожного громадянина спрямовані на те, щоб відмежуватися від традиції, проявляючи оригінальність мислення. Духом суперництва, духом агону, просякнуті у ті часи усі сфери античної культури.

Уся політична система характеризується неймовірною перевагою слова над іншими знаряддями влади (Вернан, 1988, с. 68). Завдяки утвердженню демократичного устрою, слово перетворюється в певне божество, стає ключом до влади у державі, засобом управління та володарювання над іншими. Воно набуває форму суперечки, дискусії, діалогу, передбачає наявність публіки, до якої воно як до арбітра звернене, і яка простим підняттям рук приймає остаточне рішення.

Ці обставини сприяють як розробці апарата логічного доведення, так і розробці конструювання та оперування з ідеальними об'єктами, тим самим створюючи підґрунтя для можливості оформлення у Греції науки. В.В. Ільїн справедливо зауважує: «хоча і на Давньому Сході, і в античній Греції були знання, які складно кваліфікувати як наукові з точки зору змісту, лише у Греції, а не у традиційних східних суспільствах виникли такі форми пізнавальної діяльності (систематичне доведення, раціональне обґрунтування, логічна дедукція, ідеалізація), з яких у подальшому змогла розвинути наука» (Ільїн, 1984, с. 39).

Зв'язки античного грека з навколишнім світом стають більш різноманітними, підвищується міра свободи, надається більша можливість вибору у діях. Але разом з цим стає очевидним, що не кожна практична можливість веде до успіху. Людина поступово наштовхується на певну кількість «неможливостей», що призводить з однієї сторони до виникнення заборон на ті чи

інші способи діяльності, а з іншою – до формування нормативів та відповідних їм ідеалів правильної поведінки та мислення, які зможуть у майбутньому гарантувати хоча б відносну надійність успіху у досягненні поставленої мети.

Таким чином, починає формуватися ідеал несуперечливості пізнавальної діяльності та її результатів, який зберігає своє значення і у наші дні. Видатний німецький соціолог Ніклас Луман зазначає, що свідомість сучасного вченого працює як «випадок-сортувальна-машина», яка відмовляється від багатьох своїх здогадок лише тому, що не вдається надати їм чіткого та несуперечливого формулювання (Луман, 2017, с. 222).

Несприйняття суперечливих суджень у античності вважалося звичайною справою, а підведення до протиріччя супротивника під час словесної суперечки означало лише одне – його поразку. Бесіди Сократа, який завдяки блискучому володінню цим мистецтвом незмінно виходив переможцем у словесних баталіях, представляє великий інтерес у цьому сенсі.

Також велике значення для можливості формування наукової раціональності у Греції мала заміна звичай *законом*, що мало величезний вплив на світогляд громадян античного полісу. Підпорядковуватися закону – етична норма античного грека, оскільки закон – це страж, який має охороняти єдність соціальної цілісності, тобто полісу. Закон (номос) для всіх еллінів – величезна соціальна цінність. Згадаймо слова Геракліта: «Демос має битися за номос, як за свої стіни» (Цит. по: Петров, 1991, с. 188). Відповідно у пізнавальній сфері з'ясування можливості існування необхідного, справедливого закону було для греків дуже важливою справою.

І наприкінці, хочемо звернути увагу на ще один дуже важливий момент. Якщо у східних традиційних культурах функцію регулятора духовних утворень бере на себе релігія у якості жреців, то у Греції, в умовах античного полісу, де самостійний інститут жреців так і не сформувався, цю функцію починає виконувати теоретичне знання. «Знання стає одним з важливих регуляторів соціальних відносин. Знання стає тим необхідним моментом, без якого не може тепер існувати соціальна спільність» (Гайденко, 1980, с. 133).

Таким чином, феномен виникнення наукової раціональності є не лише можливою, але й необхідною умовою функціонування

грецької соціальності. Наука у Давній Греції постає невід'ємним елементом античної культури у цілому.

Висновки. Результати нашого дослідження свідчать про те, що проблема формування наукової раціональності є на сьогодні дуже важливою і потребує серйозного обговорення та прояснення зі сторони соціології пізнання та філософії й морфології культури. Проведений нами аналіз соціальних та культурних детермінант, що призвели до появи наукової раціональності у Давній Греції, демонструє, що виникнення та розвиток науки були результатом сутнісних світоглядних, когнітивних та соціокультурних зрушень у тілі грецької традиційної соціальності та культурі. Тому на сьогодні необхідно ретельно досліджувати ці процеси, прогнозуючи розвиток та трансформацію науки на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Ю.В. Античный полис и восточные города-государства. Античный полис. 1979. Вып. 5. С. 8–28.
2. Вернан Ж.П. Происхождение древнегреческой мысли / Пер. с франц. Москва : Прогресс, 1988. 224 с.
3. Боннар А. Греческая цивилизация: От Иллады до Парфенона/ Пер. с франц. О.В. Волкова. Москва : Ис-во, 1992. Т. 1. 296 с.
4. Гайденко П.П. Научная рациональность и философский разум. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 528 с.
5. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки: Становление и развитие первых научных программ. Москва : Наука, 1980. 568 с.
6. Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VII–V вв. до н.э. Ленинград : ЛГУ, 1985. 208 с.
7. Ильин В.В. Проблема начала науки. Вопросы истории естествознания и техники. 1984. № 2. С. 31–42.
8. Лосев А. Ф. История античной эстетики: ранняя классика. Москва : Высшая школа, 1963. 584 с.
9. Луман Н. Эволюция науки. Эпистемология и философия науки. 2017. Т. 51. № 1. С. 213–233.
10. Петров М.К. Язык, знак, культура. Москва : Наука, 1991. 328 с.
11. Писарев А., Гавриленко С. В поисках ускользающего объекта: наука и её история. Логос. 2020. Т. 30. № 1. URL: https://logosjournal.Ru/upload/iblock/99e/Logos%201-2020_Press-7-34.pdf (дата звернення: 27.12.2021).
12. Стёпин В.С. Специфика научного познания и социокультурные предпосылки его генезиса. Наука и культура. Москва : Наука, 1984. С. 138–159.

13. Фролов Э. Д. Факел Прометей: Очерки античной общественной мысли. Ленинград : ЛГУ, 1981. 160 с.

REFERENCES

1. Andreev Yu.V. (1979). Antichnyiy polis i vostochnyye goroda-gosudarstva. [Antique polis and eastern city-states]. Antichnyiy polis, (5), S. 8–28 [in Russian].
2. Vernan Zh.P. (1988). Proishozhdenie drevnegrecheskoy myisli [Origin of Ancient Greek Thought]. (Trans.). Moskva : Progress [in Russian].
3. Bonnar A. (1992). Grecheskaya tsivilizatsiya: Ot Illadyi do Parfenona [Greek Civilization: From Illas to the Parthenon]. (O.V. Volkova, Trans.). Vol. 1. Moskva : Iskusstvo [in Russian].
4. Gaydenko P.P. (2003). Nauchnaya ratsionalnost i filosofskiy razum [Scientific rationality and philosophical reason]. Moskva : Progress-Traditsiya [in Russian].
5. Gaydenko P.P. (1980). Evolyutsiya ponyatiya nauki: Stanovlenie i razvitie pervykh nauchnykh programm [Evolution of the concept of science: Formation and development of the first scientific programs]. Moskva : Nauka [in Russian].
6. Zaytsev A.I. (1985). Kulturnyy perevorot v Drevney Gretsii VII-V vv. do n.e. [Cultural upheaval in ancient Greece VII-V centuries B.C.]. Leningrad : LGU [in Russian].
7. Ilin V.V. (1984). Problema nachala nauki [The problem of the beginning of science]. Voprosy istorii estestvoznaniya i tekhniki, (2), S. 31–42 [in Russian].
8. Losev A. F. (1963). Istoriya antichnoy estetiki: rannyya klasika [History of ancient aesthetics: early classics]. Moskva : Vysshaya shkola [in Russian].
9. Luman N. (2017). Evolyutsiya nauki [Evolution of science]. Epistemologiya i filosofiya nauki, Vol. 51(1), 215–233 [in Russian].
10. Petrov M.K. (1991). Yazyk, znak, kultura [Language, sign, culture]. Moskva : Nauka [in Russian].
11. Pisarev A., Gavrilenko S. (2020). V poiskah uskolzayushego ob'ekta: nauka i eyo istoriya [In search of an evanescent object: science and its history]. Logos, Vol.30. (1). Retrieved December 27, 2021, from https://logosjournal.Ru/upload/iblock/99e/Logos%201-2020_Press-7-34.pdf [in Russian].
12. Styopin V.S. (1984). Spetsifika nauchnogo poznaniya i sotsiokulturnyye predposylki ego genezisa [The specificity of scientific knowledge and the sociocultural prerequisites for its genesis]. Nauka i kultura. Moskva : Nauka, S. 138–159 [in Russian].
13. Frolov E. D. (1981). Fakel Prometeya: Ocherki antichnoy obschestvennoy myisli [Torch of Prometheus: Essays on ancient social thought]. Leningrad : LGU [in Russian].

СЕВРУК Ірина – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національна академія Національної гвардії України, 3, майдан Захисників України, м. Харків, Україна, індекс 61000 (sevrukirina@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5751-2216>

СОКОЛОВСЬКА Юлія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національна академія Національної гвардії України, 3, майдан Захисників України, м. Харків, Україна, індекс 61000 (sokolovskaja.yulia2012@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3778-0023>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.17>

Бібліографічний опис статті: Севрук, І., Соколовська, Ю., (2022). Інституціональні форми забезпечення етичних норм у зонах ведення бойових дій: українські реалії. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 260–275, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.17>

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ У ЗОНАХ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Анотація. Метою дослідження є аналіз наявних інституціональних форм забезпечення морально-етичних норм у зонах ведення бойових дій, зокрема в Україні, виявлення певного кола проблем щодо реалізації закріплених даними інституціональними формами морально-етичних приписів та норм у соціальних та військових практиках сучасної України. **Методологія.** У дослідженні на основі міждисциплінарного та конкретно-історичного підходів здійснено аналіз інституціональних форм забезпечення етичних норм у зонах ведення бойових дій з урахуванням світового та вітчизняного досвіду. Головна увага надається розглядові сформованих на теренах України відповідних механізмів та соціальних інститутів, функціонування яких здатне забезпечити додержання морально-етичних норм під час ведення бойових дій

на теренах нашої країни. При проведенні дослідження було використано методи філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, моніторингу, спостереження. Контекстом даного дослідження є реалії ведення бойових дій в сучасній Україні. Своєрідність отриманих результатів: 1) Визначено наявні в Україні основні механізми та соціальні інститути, метою функціонування яких є забезпечення морально-етичних норм та принципів у зонах ведення бойових дій. 2) Виявлено низку системних проблем, пов'язаних з прикладними аспектами функціонування визначених соціальних інститутів та механізмів на основі аналізу українських реалій, починаючи з подій 2014 і по березень 2022 років включно. 3) Обґрунтовано провідну роль принципу гуманізму, який має стати домінуючим у зоні ведення бойових дій. 4) Моніторинг сьогодення демонструє наявні у різноманітних соціальних та військових практиках деформації, пов'язані з порушенням принципу гуманізму, що здатне привести до значних ризиків. 5) Обґрунтовано залежність ефективності функціонування означених соціальних інститутів та механізмів від наявного рівня морально-етичної та правової культури суб'єктів соціальної взаємодії у зоні ведення бойових дій. 6) Обґрунтовано тезу про наявну поляризацію українського суспільства за морально-етичною ознакою. Головною перспективою дослідження є пошук оптимальних механізмів практичного втілення в різноманітні соціальні та військові практики інституціонально закріплених морально-етичних норм та принципів у зонах ведення бойових дій на теренах України. Проведене дослідження відкриває чисельні перспективи для подальших розвідок науково-теоретичного та науково-практичного спрямування.

Ключові слова: морально-етичні норми, зона ведення бойових дій, інституціональні форми забезпечення етичних норм, принцип гуманізму, дегуманізація, волонтерство.

SEVRUK Irina – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities, National Academy of the National Guard of Ukraine, 3, Zakhysnykiv Ukrainy sq., Kharkiv, Ukraine, postal code 61000 (sevrukirina@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5751-2216>

SOKOLOVSKA Yulia – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities, National Academy of the National Guard of Ukraine, 3, Zakhysnykiv Ukrainy sq., Kharkiv, Ukraine, postal code 61000, (sokolovskaja.yulia2012@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3778-0023>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.17>

To cite this article: Sevruck, I., Sokolovska, Yu., (2022). Instytutsionalni formy zabezpechennia etychnykh norm u zonakh vedennia boiovykh dii: ukraïnski realii [Institutional forms of ensuring ethical standards in combat zones; ukreïnian realities]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 260–275, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.17>

INSTITUTIONAL FORMS OF ENSURING ETHICAL STANDARDS IN COMBAT ZONES: UKRAINIAN REALITIES

Summary. *The research aim is to analyze the existing institutional forms of moral and ethical standards in active hostility areas, in particular in Ukraine, to identify a range of problems that arise when implementing these institutional forms of moral and ethical requirements and standards in social and military practices of modern Ukraine. Based on interdisciplinary and concrete-historical approaches, the present research paper analyzes the institutional forms of ensuring ethical standards in active hostility areas considering the foreign and domestic experiences. The main focus is placed on the study of relevant mechanisms and social institutions built on the territory of Ukraine since their operation is able to ensure compliance with moral and ethical standards during active hostilities on the territory of our country. The methods of philosophical reflection, analysis, synthesis, document analysis, monitoring, and observation are used in the current research. The context of this study is the realities of active hostilities in modern Ukraine. **Scientific novelty.** The scientific originality of the paper rests on the results obtained in the course of the study: 1) Existing*

mechanisms and social institutions in Ukraine are determined, including the purpose of their operation that is to ensure moral and ethical standards and principles in active hostility areas. 2) A number of systemic problems related to the applied aspects of the operation of certain social institutions and mechanisms based on the analysis of Ukrainian realities, from the events of 2014 to March 2022 inclusive. 3) The leading role of the principles of humanism, which should become dominant in the combat zone, is substantiated. 4) Monitoring of the present reality reveals deformations in various social and military practices related to the Code of global ethics, i.e. humanist principles, which can lead to significant risks. 5) Current levels of moral, ethical and legal culture demonstrated by participants of social interaction in the area of active hostilities proved to determine the operation effectiveness for these social institutions and mechanisms. 6) The thesis concerning the existing polarization of Ukrainian society on moral and ethical grounds is substantiated. The main research perspective is hunting for optimal mechanisms that will find practical implementation in various social and military practices of institutionally established moral and ethical norms and principles in active hostility areas in Ukraine. The study opens up numerous prospects for further explorations in scientific-theoretical and scientific-practical directions.

Key words: *moral and ethical standards, combat zone, institutional forms of ensuring ethical standards, humanist principles, dehumanization, volunteering.*

Актуальність проблеми. Будь-яка війна – це особливі умови взаємодії людей. Змінюються норми мирного життя, змінюються уявлення про необхідне, належне, припустиме у відносинах між людьми.

Війна має багато обличь. Вона розкриває свою сутність через прояви надлюдських можливостей та героїчних вчинків, а може обернутися й тваринною жорстокістю нелюдів, вбивством заради вбивства.

Додержання етичних норм у зонах ведення бойових дій – це питання вкрай важливе, якщо брати до уваги соціальні наслідки війни у найближчій та довготривалій перспективі, якщо розуміти, що людина, яка включена у будь-які соціальні практики, змінюється під їх впливом. І іноді – незворотно.

Специфікою соціальної взаємодії є те, що вона завжди діалогічна: дії одного суб'єкта є водночас причиною та наслідком відповідних дій інших суб'єктів. Завжди є «відповідь». І за умов війни, яка долає межі звичаєвого, логіка цих відповідей може розгортатися або шляхом збереження людяності, або її руйнування та втрати.

Питання про моральний вимір соціальних взаємодій у зонах ведення бойових дій, в такому разі, постає як питання Майбутнього для суспільства. Шляху суспільства до гуманізації або дегуманізації.

Зрозуміло, що у кожній конкретній ситуації діє людна/група людей, і від персональної/групової орієнтації на ті чи інші морально-етичні цінності багато в чому залежить характер цієї конкретної взаємодії. Але війна – явище, що втягує у свій коловорот маси людей. І тому особливої ваги набувають інституціональні форми забезпечення морально-етичних норм у зоні ведення бойових дій.

Водночас, **аналіз основних досліджень і публікацій** дозволяє стверджувати, що наявні чисельні роботи вітчизняних фахівців, присвячені дослідженню війни у її сучасних форматах (Панфілов О.Ю., Требін М.П., Мануйлов Є.М., Кротюк В.А. та інші), які презентують філософію війни у її методологічних, соціологічних та інших аспектах. Предметом активного наукового дискурсу стала, зокрема, інформаційна війна у різноманітних її проявах як нова форма протистояння в сучасному інформаційному суспільстві (О.В. Курбан, Ю.О. Горбань, В.П. Горбулін, А.В. Журавльов, В.О. Хорошко, Т.І. Козел, О.О. Ярошенко та інші). Морально-етичні проблеми сучасної війни розглядаються у контекстах «етики відповідальності» (І.І. Севрук, Л.О. Петрова), проблем «суспільства ризику» (І.І. Севрук, О.В. Гегечкорі), етичної освіти військових (І.І. Севрук, Ю.В. Соколовська, Н.Ю. Чупрінова, В.П. Пилипенко).

Водночас, на сьогодні коло проблем, пов'язаних з аналізом етичного підґрунтя соціальних взаємодій у зонах ведення бойових дій та інституціонально закріплених форм забезпечення відповідних морально-етичних норм та принципів, у вітчизняній науково-теоретичній традиції ще не набуло достатньої уваги. Недостатня теоретична відпрацьованість відповідного

кола проблем не може не відбитися і у різноманітних соціальних та воєнних практиках в зоні ведення бойових дій на теренах нашої країни.

Тому, **метою даного дослідження** є аналіз наявних інституціональних форм забезпечення морально-етичних норм у зонах ведення бойових дій, зокрема в Україні, виявлення прикладних аспектів реалізації закріплених даними інституціональними формами морально-етичних приписів та норм у різноманітних соціальних та воєнних практиках.

Основними завданнями дослідження є визначення наявних інституціональних форм забезпечення морально-етичних норм та принципів у зонах ведення бойових дій з урахуванням світового та національного досвіду, виявлення морально-етичного підґрунтя сформованих основних соціальних інститутів та механізмів, що діють на теренах нашої країни з метою забезпечення цих норм, аналіз прикладних аспектів щодо їх функціонування з урахуванням сучасних українських реалій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Додержання морально-етичних норм у зоні ведення бойових дій – питання наскільки актуальне, настільки й складне. Зона збройного конфлікту, – незалежно від того, чи то фаза загострення та ведення активних бойових дій, чи то латентна фаза, – сама по собі постає як територія радше соціальної «аномії», ніж норми – етичної, правової, соціальної. Спрацьовують різні фактори – від принципової позиції «нерівності» (приміром, цивілізацій та культур, як то було у В'єтнамі, або «демократичних» та «недемократичних» режимів, – як то було у Лівії) до установки на «військову доцільність» та «відсотки втрат». Не останніми є й фактори, пов'язані з загальним рівнем культури населення (незалежно від соціального та професійного статусу) у зоні ведення бойових дій, ступенем закріпленості у буденній свідомості цінностей та норм моралі та права.

Намагаючись «приборкати» стихію війни (збройного конфлікту), цивілізований світ випрацьовує різноманітні форми етичного регулювання поведінки, зокрема, військових, у зоні ведення бойових дій, закріплюючи їх інституціонально. На сьогодні у світі сформовано цілу низку спеціально утворених механізмів та соціальних інститутів, які забезпечують додержання етичних норм у зонах ведення бойових дій.

Серед основних соціальних інститутів, що діють на теренах нашої країни, варто назвати національне законодавство та його норми, міжнародне гуманітарне право та його норми, воєнну прокуратуру, структури СІМІС, міжнародні організації (ОБСЄ, ООН та інші), громадські об'єднання та організації, інститут волонтерства та інші. Сформовано і певні інституціоналізовані механізми закріплення морально-етичних вимог, до яких слід віднести національні етичні кодекси, що розповсюджуються на структури сектору безпеки та оборони України, норми й принципи етики збройної боротьби, норми й принципи професійної етики, закріплені для особливо важливих професій за умов воєнного часу (лікарі, рятівники, держслужбовці тощо). Кожен з названих соціальних інститутів та механізмів виконує специфічні функції – приписуючи, нормуючі, регулюючі, наглядальні, дорадчі, каральні тощо. А разом їх функціонування здатне забезпечити додержання етичних норм та принципів у зоні ведення бойових дій на теренах нашої країни.

У даному дослідженні вважаємо за необхідне зосередити увагу на тих аспектах та проблемах, які ще не набули достатнього теоретичного розгляду та мають практичне значення для українського соціуму та національних силових структур з огляду на виклики сьогодення.

По-перше. У зоні ведення бойових дій ситуація характеризується значною невизначеністю. На кожну конкретну ситуацію надати припис або рекомендацію неможливо. Тому необхідно визначити певні морально-етичні «універсалії» – певні принципи, орієнтуючись на які, є можливість діяти у межах якщо не «ідеального», то хоча б «прийнятного» з морально-етичної точки зору та у правових межах. І це стосується як військових, так і цивільних осіб.

На що необхідно спиратися у реальній ситуації? В першу чергу – це Конституція та національне законодавство.

Орієнтація на людину як найвищу соціальну цінність чітко задекларована у ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (Конституція України, 1996). Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020) у частині I «Пріоритети

національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки» пунктом першим підкреслює, що «головною ціллю державної політики національної безпеки» є саме «реалізація цієї норми Конституції України» (тобто ст. 3) (Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради Національної безпеки та оборони від 14 вересня 2020 року «Про стратегію національної безпеки України»). Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» (2021) стратегію розвитку країни вбачає у забезпеченні «її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей» (Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради Національної безпеки та оборони від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»).

Отже, Україна, а значить і її громадяни, її силові структури, вищою соціальною цінністю мають визнавати людину, її честь, гідність, життя, здоров'я. Така установка держави абсолютно відповідає базовим цінностям та принципам усіх розвинутих демократичних країн.

Цінування людини як вищої соціальної цінності прийнято позначити як гуманізм. Принцип гуманізму постає як домінуюча установка/норма сучасного цивілізованого світу. Саме принцип гуманізму має усвідомлюватися та реалізовуватися у різноманітних соціальних та воєнних практиках. На цей принцип мають орієнтуватися всі. Цивільні – особливо представники тих професій, які у воєнних час набувають особливого значення. Військові – від солдатів до командирів вищих рангів. Цей принцип має бути домінуючим у системі навчання та виховання особового складу, морально-психологічного забезпечення, у несенні служби, системі військово-соціального управління тощо. Саме принцип гуманізму має стати фундаментальним у зоні ведення бойових дій.

По-друге. Не менш вагомим є сформований протягом ХХ століття інститут міжнародного гуманітарного права (МГП), що постає як сукупність різноманітних угод та конвенцій, які регламентують та контролюють межі припустимого у зоні ведення бойових дій. Приписи стосуються заборон на використання

певних видів зброї, в першу чергу, масового ураження (атомної, хімічної, бактеріологічної тощо); правил поводження з пораненими та полоненими; взаємодій з цивільним населенням у зоні ведення бойових дій тощо. Знання та додержання цих норм – є обов'язком кожного офіцера, кожного військовослужбовця, особливо коли йдеться про необхідність брати участь у військових операціях у зоні збройного конфлікту.

Сукупність міжнародних правил ведення воєнних дій та захисту жертв таких дій позначають як «право війни». За недодержання вимог «права війни» правопорушник – незалежно від статусу у військовій ієрархії – карається законом.

Це правовий бік питання. Але є ще й морально-етична складова усіх вимог МГП. І позначити її можна саме як принцип гуманізму в дії. Це і додержання вимог щодо честі й гідності людини; і збереження життя та здоров'я людини; недоторканості особистості та її майна; це й визнання рівності усіх перед законом тощо. І це стосується представників усіх ворогуючих сторін.

На основі узагальнення вимог МГП ще у 1995 році було розроблено практичний посібник для Збройних Сил України «Кодекс поведінки учасників бойових дій». Його метою зазначено: «Виховання особового складу у дусі гуманізму та людяності, дотримання моральних норм і загально визнаних принципів міжнародного права» (Кодекс поведінки учасників бойових дій, 1995). Морально-етичні наголоси, які містить посібник, з огляду на реалії ведення бойових дій на теренах нашої країни, є й актуальними, й практично корисними. А у 2017 році, коли вже йшли активні бойові дії на Сході країни, було затверджено Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» (Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 №164 «Про затвердження інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України»).

Водночас, норми та вимоги МГП буденною свідомістю не завжди сприймаються, особливо коли йдеться про екстремальні умови війни. З позицій буденної свідомості зрозумілими є емоційні реакції на ворога, намагання у будь-який спосіб придушити та знищити агресора, який зазіхнув на рідну землю. І в такому

разі буденна свідомість виправдовує будь-які засоби боротьби, в тому числі такі, що знаходяться поза меж як загальнолюдської моралі, так і МГП. Але така позиція містить чисельні ризики, що матимуть деструктивні наслідки з огляду як на імідж країни на міжнародному рівні, так і на деформації моральності та моралі як на рівні індивідуальної, так і суспільної свідомості.

Для військових та громадян, що стали на захист України зі зброєю в руках, така позиція є абсолютно неприйнятною. Відповідно, перед командирами стоїть завдання прищеплення підлеглим правової культури, недопущення підлеглими порушення норм, зокрема морально-етичних, МГП незалежно від ситуації та її емоційних й персонально значущих вимірів.

05.03.2022 року радник голови Офісу президента України О. Арестович у відеозверненні до українських бійців наголосив на необхідності дотримання норм Женевської конвенції щодо гуманного поводження з полоненими (Центр журналістських расследований. В Офісе президента призвали гуманно звертатися с російськими пленними: Мы – воины света, мы не фашисты). Підставою для такої заяви стали фіксовані та оприлюдненні у мережі відеосюжети «із зухвалими допитами». Було зроблено наголос на тому, що подібні факти псують імідж країни на міжнародному рівні, дозволяючи звинувачувати країну у військових злочинах, що посилює антиукраїнське лобі. Підсумком звернення став заклик: «давайте залишатися людьми, не підставляйте ані себе, ані країну» (Центр журналістських расследований. В Офісе президента призвали гуманно звертатися с російськими пленними: Мы – воины света, мы не фашисты).

Особливим проявом принципу гуманізму в дії є діяльність Міжнародного Червоного Хреста. Тому необхідною є також роз'яснювальна робота з питань, пов'язаних із приписами МГП щодо забезпечення можливості цієї діяльності у зоні ведення бойових дій.

І третє. Принципово новими в контексті розгортання бойових дій на теренах нашої країни стали два інститути, що набули юридичного закріплення. Це структури цивільно-військового співробітництва (СІМІС) та інститут волонтерства.

Структури СІМІС (CivilMilitary Cooperation – цивільно-військове співробітництво) були сформовані як відгук на ті

проблеми, що виникають у взаємодіях цивільних та військових структур у зоні збройного конфлікту. Необхідність таких структур була усвідомлена країнами Заходу наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

Досвід ведення бойових дій у колишній Югославії, Афганістані, Ірані, Іраку, Сирії та інших країнах дозволив усвідомити, що ефективне планування та ведення воєнних операцій можливе лише за умов врахування невійськових факторів «соціального ландшафту». До таких належать різноманітні соціальні групи, релігійні традиції та лідери, національна та культурна специфіка регіону, структура зайнятості населення тощо. Також було усвідомлено, що необхідною стає особлива структура/фігура, яка координує, узгоджує дії військових та невійськових, спрямовує їх у єдине русло, забезпечує їх діалог, взаєморозуміння та співробітництво (Севрук І, 2018, с. 123).

Фундаментальними принципами, які лежать в основі діяльності структур/фігур СІМІС та забезпечують їх ефективність за сучасних умов є «розуміння культурного контексту регіону конфлікту; здатність виявити ту ціль, яка може об'єднати і цивільних, і військових; обов'язкове додержання норм закону; довіра та повага, які можуть стати наслідком відкритості фахівця СІМІС, його здатності бути самим собою при встановленні контакту; повага до рішень цивільних» (Севрук І, 201, с. 123).

Як бачимо, принципово важливою умовою плідної кооперації визнається, в першу чергу, налаштованість на діалог. Конструктивною основою такого діалогу за умов ведення бойових дій стає усвідомлення обома сторонами цінності життя, зокрема людського, принципова орієнтація на загальнолюдські морально-етичні цінності.

Щодо волонтерства. Волонтерство – від волонтер – «добро-волець» – діяльність на безоплатній основі, пов'язана із допомогою, взаємодопомогою, що здійснюється за «покликанням душі», з доброї волі людини.

Волонтерство в Україні як громадянський рух зароджувалось у перші роки бойових дій на Сході, – у 2014-2015 рр. Воно стало відповіддю на ті виклики, на які ані держава, ані її інституції, нажаль, не були готові – ані фінансово, ані організаційно.

Перші кроки волонтерів – допомога від елементарного (їжа, предмети особистої гігієни) до коштовних приладів (приміром, нічного бачення), спорядження (бронежилети) та допомоги у лікуванні та реабілітації учасників бойових дій.

Станом на сьогодні вже сформована неприбуткова організація – Українська волонтерська служба, – яка власну місію визначає як: «формування культури волонтерства та взаємодопомоги в Україні» (Українська волонтерська служба). Інтернет пропонує різноманітні волонтерські проекти та покрокове розповідає як залучитися до волонтерського руху.

Морально-етичний сенс волонтерства – у хвилі патріотизму, який йде не за наказом «зверху», а від серця кожного, небайдужого до долі своєї країни та своїх громадян. Серцевиною волонтерства є милосердя, співчуття, самопожертва, любов до ближнього та рідної землі.

Але волонтерство в українських реаліях має ризики, в першу чергу, морально-етичного змісту. Можемо виокремити дві групи таких ризиків.

Перша – з боку тих, хто приєднався до волонтерського руху з меркантильних, своєкорисних міркувань, хто намагається використати ресурси, адресовані нужденним, для власного збагачення, нехтуючи вимогою волонтерства як «діяльності на безоплатній основі». Так, приміром на даний час (березень 2022) проходить інформація про продаж деякими «підприємцями» того, що було надано як гуманітарна допомога. Є ще й соціально-психологічні деформації волонтерства, які так саме мають морально-етичне підґрунтя. Розкривається це через мотиви самоствердження, панування, влади, які заміщують милосердя та самопожертву.

Друга – з боку тих, хто звертається по допомогу до волонтерів. Прикрі випадки, коли використовують волонтерську допомогу не нужденні, а ті, хто спроможні самі вирішувати свої проблеми.

Означені групи ризиків, маючи навіть незначні реальні прояви, здатні призвести до значних деструктивних наслідків. Зневірення у самій ідеї волонтерства, переконання у тому, що милосердя у світі немає, а є тільки користь та зиск, – все це може стати пануючою думкою суспільства, чисельні нужденні та беззахисні залишаться без допомоги.

І на останнє. З огляду на події останньої декади лютого – протягом березня слід відзначити таку форму реалізації принципу гуманізму в дії, як допомога біженцям, що набула як інституціонально закріплених форм (допомога від державних установ та організацій, волонтерство), так і таких, що не набули закріплення та існують у вигляді стихійної діяльності громадян.

Ці події, крім іншого, продемонстрували граничну поляризацію українського суспільства, що проходить не за майновою ознакою (за принципом розподілу суспільства на багатих та бідних), а за морально-етичною, та розділяє суспільство на тих, хто не байдужий до чужої біди та готовий й здатний допомагати нужденним, та тих, хто готовий на чужій біді заробляти. Є такі, хто готовий надати безкоштовно біженцям можливість виїхати з зони бойових дій, надати житло, одяг, їжу, а є й такі, що роблять «швидкий бізнес», виставляючи захмарні ціни за свої послуги.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в Україні станом на сьогодні наявна достатньо розгалужена система різноманітних механізмів та соціальних інститутів, які у сукупності здатні забезпечити додержання етичних норм у зоні ведення бойових дій. Проблеми та деформації, на які стала багатьою сучасна соціальна реальність України, полягають радше не у тому, що соціальні інститути та механізми, необхідні для забезпечення морально-етичних норм у зоні ведення бойових дій, відсутні, а у тому, що їх дієвість залежить від суб'єктів соціальної взаємодії, рівня їх моральної та правової культури. Гірка правда полягає у тому, що на формування «цивілізованості» йдуть тисячоліття, а ось втрачається вона надто швидко, іноді достатньо й два-три дні за нелюдських умов існування людини на війні.

Необхідною стає тривала робота, організована на державному рівні. Недопущення дегуманізації, що позбавляє людину її людської сутності, виводить її за межі поняття «людина», зокрема, через її власні вчинки, є нагальною проблемою і потребою в контексті реалій сьогодення українського соціуму. Необхідними є також принципові зміни ментальності більшості громадян України, яка через тривалу соціально-економічну кризу

набула рис «культури бідності», з її споживацьким ставленням до будь-чого та намаганням отримати будь-що задарма.

Особлива роль у реалізації цих завдань належить освітньому та медійному просторам. Освіта, зокрема військова, незалежно від ситуації, має орієнтуватись на цінності на норми, визнані світовим співтовариством як морально-етичні, так і правові. Мультимедійний простір, особливо враховуючи реалії інформаційної війни, так саме має стати свого роду «гарантом» ствердження загальнолюдських цінностей, ретельно добираючи контент для транслявання.

Пропоноване дослідження має багатовекторне спрямування. Проблеми, що були позначені у межах дослідження, мають вирішуватися на різних рівнях – від інституціонального до персонального, що обумовлено специфікою самої сфери морально-етичного.

Головною перспективою дослідження, на думку авторів, є пошук оптимальних механізмів практичного втілення в різноманітні соціальні та військові практики інституціонально закріплених морально-етичних норм у зонах ведення бойових дій на теренах України. Перспективними напрямками вважаємо постійний моніторинг у зонах ведення бойових дій з метою дослідження стану суспільної думки (наявні тенденції гуманізації або дегуманізації); розвідки, спрямовані на дослідження ролі освіти, зокрема військової, та засобів масової інформації у питаннях гуманізації/дегуманізації за умов інформаційної війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс поведінки учасників бойових дій. Київ : ГКФ Любава, 1995. 31 с.
2. Конституція України URL:<https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення 21.03.2022).
3. Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення 20.03.2022)
4. Севрук І., Диалог между гражданскими и военными структурами: теоретические обоснования и практические аспекты взаимодействия в украинских социокультурных контекстах. *Legea si Viata. Publicatie stiintifico-practica*. 2018. Nr. 12/2 (324). P. 119–125.

5. Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради Національної безпеки та оборони від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення 16.11.2021)

6. Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради Національної безпеки та оборони від 14 вересня 2020 року «Про стратегію національної безпеки України» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення 16.11.2021)

7. Українська волонтерська служба. Офіційний сайт. URL: <https://volunteer.country/> (дата звернення 05.03.2022)

8. Центр журналістських розслідувань. В Офісе президента призвали гуманно обходитися з російськими плинними: Мы – воины света, мы не фашисты URL: <https://investigator.org.ua/news-2/240453/> (дата звернення 05.03.2022)

REFERENCES

1. Kodeks povedinky uchasnykiv boiovykh dii. [Code of Conduct for Combatants]. Kyiv : HKF Liubava, 1995. 31 p. [in Ukrainian]

2. Konstyutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Retrieved from URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> [in Ukrainian]

3. Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy vid 23.03.2017 № 164 «Pro zatverdzhennia instruktсии pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy» [Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 23.03.2017 № 164 «On approval of the instruction on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> [in Ukrainian]

4. Sevruc, I. (2018). Dialog mezhdz grazhdanskimi i voennymi strukturami: teoreticheskie obosnovaniya i prakticheskie aspekty vzaimodejstviya v ukrainskikh sociokul'turnyh kontekstah. [Dialogue between civilian and military structures: theoretical grounds and practical aspects of interaction in Ukrainian socio-cultural contexts]. *Legea si Viata. Publicatie stiintifico-practica*. Nr. 12/2(324). P. 119–125 [in Rissian]

5. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 392/2020 Pro rishennia Rady Natsionalnoi bezpeky ta obrony vid 14 veresnia 2020 roku «Pro stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine № 392 / 2020 On the decision of the National Security and Defense Council of September 14, 2020 «On the National Security Strategy of Ukraine»] Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian]

6. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 121/2021 Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i obrony Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku «Pro Stratehiiu voiennoi bezpeky Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine №. 121/2021 About the solution For the sake of national security and defense of Ukraine from 25 March

2021 «About the strategy of military security of Ukraine»). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> [in Ukrainian]

7. Ukrainska volonterska sluzhba. Ofitsiynyi sait [Ukrainian volunteer service. Official site] Retrieved from <https://volunteer.country/е> [in Ukrainian]

8. Centr zhurnalistskikh rassledovaniy. V Ofise prezidenta prizvali gumanno obrashchat'sya s rossijskimi plennymi: My – voiny sveta, my ne fashisty [Center for Journalistic Investigations. The President's Office called for humane treatment of Russian prisoners: We are warriors of the world, we are not fascists] Retrieved from <https://investigator.org.ua/news-2/240453/> [in Ukrainian]

СТАРИКОВА Галина – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки, 14, пр. Науки, м. Харків, Україна, індекс 61161 (halyna.starikova@nure.ua).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3229-1442>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.18>

Бібліографічний опис статті: Старікова, Г., (2022). Етапи розвитку етосу наукового пізнання. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 276–289, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.18>*

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТОСУ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Анотація. *Мета статті* – виявити основні етапи розвитку досліджень у галузі наукової аксіології та надати їх стислу характеристику. **Методологічними засадами** стали порівняльний метод, історико-генетичний підхід, який дозволяє виокремити певні історико-культурні особливості кожного етапу становлення вчення про аксіологічні складові у науковому пізнанні. **Наукова новизна:** Етос науки включає до себе не лише правила і норми суто морального характеру. До нього входять також правила і принципи суто професійної, наукової діяльності. Ці правила і принципи є головною складовою так званої дисциплінарної матриці, яку детально дослідив Т. Кун. Дисциплінарна матриця змінюється в залежності від етапу розвитку науки, тому ми вважаємо ефективним для розробки періодизації етосу науки спиратися на особливості дисциплінарних матриць на різних етапах розвитку науки. Перший етап – класична наука, нормативні правила якої сформулював Р. Мертон і які знайшли відображення у класичній дисциплінарній матриці Т. Куна. Особливістю наступного етапу є міждисциплінарність наукових досліджень, яку втілено у некласичній дисциплінарній матриці. Цей тип матриці характеризується рухливою стійкістю структури дисциплінарної матриці та мов міждисциплінарної комунікації.

Сучасний період розвитку науки отримав назву постнекласичного (трансдисциплінарного) етапу. Норми етосу на цьому етапі набувають динамічного характеру, явно демонструючи залежність від цілей, поставлених тим чи іншим науковим співтовариством та від прийнятих ним внутрішніх норм. **Висновки.** Аналіз проблеми показав, що феномен дисциплінарної матриці є зручним і ефективним інструментом для дослідження аксіологічних характеристик наукової діяльності та розробки періодизації етапів розвитку наукового етосу науки. У дослідженні доведено наявність трьох значних етапів розвитку етосу науки: класичного, некласичного та постнекласичного, а також проаналізовано суттєві трансформації, які відбуваються в аксіологічній сфері наукової діяльності.

Ключові слова: аксіологія наукової діяльності, етос науки, дисциплінарна матриця, міждисциплінарність, трансдисциплінарність.

STARIKOVA Halyna – Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor at the Philosophy Department, Kharkiv National University of Radio Electronics, 14, Nauky av., Kharkiv, Ukraine, postal code 61161 (halyna.starikova@nure.ua).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3229-1442>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.18>

To cite this article: Starikova, H., (2022). Etapy rozvytku etosu naukovo go pisanntya. [Stages of development of the ethos of scientific knowledge]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 276–289, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.18>*

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE ETHOS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Summary. The purpose of the article is to identify the main stages of development of research in the field of scientific axiology and provide a brief description. **Methodological** principles of the study are a comparative method and historical-genetic approach, which allows to identify certain historical and cultural

features of formation of the doctrine of axiological components in scientific knowledge. **Scientific novelty.** The ethos of science includes not only rules and norms of a purely moral nature. It also includes rules and principles of purely professional, scientific activity. These rules and principles are the main component of the so-called disciplinary matrix, which was studied in detail by T. Kuhn. The disciplinary matrix varies depending on the stage of development of science, so we consider it effective to develop the periodization of the ethos of science based on the features of disciplinary matrices at different stages of development of science. The first stage is classical science, the normative rules of which were formulated by R. Merton and which are reflected in the classical disciplinary matrices of T. Kuhn. The peculiarity of the next stage is the interdisciplinary of scientific research, which is embodied in the non-classical disciplinary matrices. This type of matrices is characterized by the mobile stability of the structure of the disciplinary matrices and languages of interdisciplinary communication. The modern period of science development has been called the post-classical (transdisciplinary) stage. At this stage, the norms of ethos acquire a dynamic character, clearly demonstrating the dependence on the goals set by one or another scientific community and on the internal norms adopted by it. **Conclusions.** The analysis of the problem showed that the phenomenon of the disciplinary matrices is a convenient and effective tool for studying the axiological characteristics of scientific activity and formulated the periodization of stages of development of the scientific ethos of science. The study proves the existence of three significant stages in the development of the ethos of science: classical, non-classical and post-classical, as well as analyzes the significant transformation that occur in the axiological field of scientific activity.

Key words: axiology of scientific activity, ethos of science, disciplinary matrix, interdisciplinarity, transdisciplinarity.

Актуальність проблеми. Етос науки – це певна система норм і цінностей, які забезпечують функціонування науки як діяльності, здатної продукувати об’єктивне знання та використувувати його на благо людства, тобто етос у науці – це дії за встановленими правилами, зразками, відповідно до загальноприйнятих у науці нормативів та парадигм. Таким чином, предметом

етосу науки є специфічно наукові, епістемічні цінності, такі, як істинність, об'єктивність, нейтральність науки та науковця. Проблема етосу науки може бути в першому наближенні тісно пов'язана із проблемою суб'єктності-об'єктності наукового знання, тобто поєднання у науці, як і будь-якій людській діяльності, суб'єктивності творця і об'єктивності навколишнього світу. Але саме для науки ця проблема була, водночас, особливо значущою та дедалі складнішою у своєму вирішенні. Дійсно, з одного боку, базовим ідеалом та метою наукового пізнання є максимально об'єктивна істина; з іншого, наука твориться людьми, тобто суб'єктами. Більш того, сам розвиток наукового знання можливий і здійснюється лише завдяки наявності у кожній науковій сфері неповторних суб'єктів-творців, які й роблять унікальні відкриття.

Аналіз останніх досліджень. На перших етапах свого розвитку наука намагалася максимально позбавитися суб'єктивного впливу, вважаючи, що раціональний підхід до дослідження світу може забезпечити таку ідеальну об'єктивність. Та з часом стало зрозумілим, що позбавитись впливу суб'єктивності неможливо. Це стало однією з найважливіших і найболючіших проблем для сучасної науки.

Попри досить короткий історичний період свого розвитку аксіологія науки пройшла досить складний і, водночас, великий шлях: від визнання наявності аксіологічних аспектів у науковій діяльності через розуміння необхідності їх дослідження до багатовекторної і складної структури сучасної наукової аксіології. Ціла низка сучасних представників епістемології та суміжних з цим напрямків присвятила свої праці аналізу певних ціннісних та нормативних компонентів буття сучасної науки. Слід відмітити, що більшість дослідників найбільшу увагу приділяє аналізу класичних робіт, перш за все, концепції засновника цього напрямку досліджень Р. Мертона (Merton, 1970; Світоглядні імплікації науки, 2004). Запропоновані ним принципи наукової діяльності складають основу багатьох робіт з питань аксіології науки. Ряд дослідників присвятили свої роботи детальному розгляду теорії, запропонованої А. Агацци, та її впливу на етос сучасної науки (Флек, 1999; Заглада, 2010). Існують також досить цікаві праці, які розглядають особливості сучасного

стану наукової аксіології, перш за все, з точки зору сучасних напрямків у етиці – біо- та екоетики, а також розвитку нових напрямків у сучасній науці (Заглада, 2008; Лукянець, Кравченко, Озадовська, Мороз, 2006).

При цьому майже не існує робіт, які займаються проблемою розробки періодизації розвитку аксіологічної теорії у сфері наукового пізнання. У зв'язку з цим необхідно відмітити роботу Мікешіної (2007), у якій пропонується аргументований підхід до розробки подібної періодизації. Цей підхід базується на намаганні співставити особливості розвитку сучасної науки зі змінами у її аксіологічних засадах. Ми вважаємо таке бачення проблеми найбільш плідним, оскільки у ньому враховується тісний взаємозв'язок між наукою, людьми, що працюють у ній, та буттям людства у цілому. Розвиток наукової діяльності демонструє зріст тісних зв'язків між безпосереднім, повсякденним буттям пересічної людини та суспільства і особливостями функціонування науковців у людському світі. Отже, ми бачимо, що на сучасному етапі розвитку наукової діяльності необхідним і **актуальним** стає узагальнення всіх уявлень щодо проблеми етосу науки і розробка більш-менш цілісної концепції етапів її розвитку та принципових підходів до її дослідження. Це дозволило сформулювати наступні мету та завдання нашої роботи

Мета та завдання. Метою даної роботи є визначення етапів розвитку аксіологічної складової наукового пізнання у зв'язку з розвитком науки в останньому столітті. Для досягнення цієї мети необхідно провести аналіз етапів розвитку наукової діяльності впродовж ХХ – початку ХХІ століть, сформулювати особливості розв'язання аксіологічних проблем науки на цих етапах і надати стислому характеристику визначених таким чином періодів розвитку аксіологічної проблематики, яка включає і сучасний стан наукової діяльності. Методами даного дослідження є основні формально-логічні методи наукового дослідження, дедуктивний та індуктивний методи, а також порівняльний метод й історико-генетичний підхід, який і дозволить виокремити певні історико-культурні особливості кожного етапу становлення вчення про аксіологічні складові у науковому пізнанні.

Основний матеріал. Аналіз поставленої проблеми слід почати з наступного міркування. Як відомо, етос науки включає

до себе не лише правила і норми суто морального характеру. До нього входять також правила і принципи суто професійної, наукової діяльності – допустимі методи дослідження, правила відбору матеріалів, засоби їх інтерпретації тощо. Тому ми вважаємо припустим будувати періодизацію, виходячи саме зі специфічно-наукових критеріїв, пов'язаних з правилами поведінки у науці. Серед таких критеріїв особливу увагу привертає феномен дисциплінарної матриці, який вперше було проаналізовано у роботі Т. Куна (1975). Цей феномен, власне, й включає до себе набір певних правил. Відомі різні типи дисциплінарних матриць, пов'язані з різними етапами розвитку науки. Ми пропонуємо використовувати особливості цього феномену для визначення певних етапів розвитку наукового етосу, які відповідають аналогічним етапам розвитку науки взагалі. Ми продемонструємо, як від певних характеристик дисциплінарних матриць залежать особливості аксіологічної сфери на кожному з цих етапів.

Першим етапом розвитку науки і, відповідно, наукового етосу, вважають класичну науку, у якій аксіологічні аспекти не виокремлювалися у специфічний об'єкт дослідження. Класичну науку взагалі можна вважати чимось подібним до «езотеричної» діяльності у тому сенсі, що вона має свій власний внутрішній контроль. Спробами регулювати її ззовні вона може бути лише зруйнована. Але якщо вона отримує незалежність й адекватну підтримку, то зможе виробляти об'єктивне, а отже, практичне й ефективне знання. Об'єктивне знання описувалося як знання, що накопичується відповідно до внутрішньої логіки розвитку об'єкту. Цей накопичувальний процес здатний лише уповільнюватися або прискорюватися, але не спрямовуватися до соціальних впливів. Такому розумінню близьке і поширене у наші дні уявлення про фундаментальне знання. Етос як характер науки, за висловлюванням Р. Мертона, забезпечує ефективність наукового дослідження і водночас віру, що у цьому забезпеченні також і його благо (Merton, 1970, p. 270). Етос науки містить у собі одночасно і технічні, і моральні розпорядження. Проте зміна в парадигмі змушує вчених бачити світ дослідницьких проблем в іншому світлі.

Якщо згадати концепцію Т. Куна, класична дисциплінарна матриця може відповідати уявленню про «нормальну» науку,

в якій існує жорстко визначена мережа розпоряджень – концептуальних, інструментальних та методологічних, – в рамках якої наука займається рішенням «головоломок». Оскільки ця мережа дає правила, які вказують досліднику в галузі зрілої науки, що являють собою світ і наука, що вивчає його, оскільки він може спокійно зосередити свої зусилля на «езотеричних» проблемах, що визначаються для нього цими правилами і існуючим знанням. «Нормальна наука може розвиватися без правил лише доти, доки відповідне наукове співтовариство приймає поза сумнівом вже досягнуті рішення» (Кун, 1975, с. 72). Соціалізація вчених, заснована на вірі в основні цінності науки, призводить до того, що вчені, не роздумуючи, приймають їх. Виходячи з вище сказаного, класична дисциплінарна матриця може набути наступного вигляду: 1. Уявлення про Універсум (наукова картина світу) – природа єдина, єдина, собі тотожна. 2. Переважна цінність – усунення всього суб'єктивного, довільного, випадкового. 3. Правила, закони, теорії стійкі та очевидні. 4. Дія за зразком у вирішенні «головоломок». Оформлення уявлення про дисциплінарну матрицю, як організацію виробництва наукового знання, професійну інтелектуальну діяльність, в основі якої лежать прийняті співтовариством певні норми та цінності, отримало визнання як великої наукової революції. Вона надає можливість зрозуміти феномен міждисциплінарності як відмітну ознаку наступного етапу – етапу некласичної науки.

Наступний етап розвитку науки та відповідної етичної проблематики пов'язано з виникненням та поступовим розширенням поля міждисциплінарних досліджень, яке призвело до формування некласичної дисциплінарної матриці. При цьому збереження дисциплінарних областей знання необхідне як умова ведення діалогу між дисциплінами. Суть цієї умови полягає в тому, що, за словами Л. Флека, вона створює стиль «прикордонної зони»: «Кожна інтерколективна комунікація ідей спричиняє зсув чи зміну ціннісних характеристик цих ідей. Загальний настрій посилює ці характеристики, а зміна настрою в той час, коли ідеї подорожують між розумовими колективами, може змінити їх цінність у дуже широкому діапазоні: від незначних нюансів до повної зміни змісту і навіть його зникнення» (Флек, 1999, с. 132).

Таким чином, виникає рухлива стійкість структури дисциплінарної матриці та її мов міждисциплінарної комунікації (наукової картини світу, символічних узагальнень, ціннісних переваг, діючих зразків). Дослідники пропонують виділити п'ять типів міждисциплінарних стратегій комунікацій, характерних для цього етапу: 1. Узгодження мов суміжних дисциплін, що мають загальну феноменологічну базу, в якій кожна дисципліна використовує свій тезаурус; 2. Трансузгодження мов не обов'язково близьких дисциплін. Йдеться про єдність методів, загальнонаукових інваріантів, універсалій, що застосовуються різними дисциплінами. 3. Евристична гіпотеза-аналогія, що переносить конструкції однієї дисципліни в іншу спочатку без належного обґрунтування. 4. Конструктивний міждисциплінарний проект надскладних систем (екологічних, глобальних, антикризового управління, штучного інтелекту). 5. Мережева чи самоорганізована комунікація. Саме так відбувається впровадження міждисциплінарної методології, трансдисциплінарних цінностей, інваріантів і універсалій наукової картини світу (Буданов, 2004, с. 445–447).

Узагальнюючи сказане, можна прийти до висновку, що неклассична дисциплінарна матриця характеризується наступними параметрами: 1. Уявлення про Універсум – загальнонаукова картина світу, що є динамічною, нестійкою мозаїкою взаємодії дисциплінарних онтологій. 2. Переважна цінність – контингентне згоду, які у взаємодію методів, мов, стилів мислення, парадигм. 3. Правила, закони, теорії нестійкі та не завжди очевидні. 4. Дія за зразком, який формується під час вирішення міждисциплінарних проблем.

Сучасний період розвитку науки у багатьох дослідженнях отримав назву постнекласичного (трансдисциплінарного) етапу. Тому й феномен етосу постнекласичної науки слід розглядати у зв'язку з трансформацією традиційних дисциплінарних галузей наукового знання під час вирішення складних екзистенційних проблем міждисциплінарного характеру. Етос постнекласичної науки дає можливість представити сучасну філософію науки як цілісність у трансдисциплінарному вимірі (Erno-Kjoholde, 2000). Це не лише дисциплінарне та спеціальне знання, яке існує в університетах та інститутах або зафіксоване у підручниках. Поява

трансдисциплінарної спільноти зумовлена необхідністю вирішення життєво-практичних проблем. В основі такої організації лежить спільність екзистенційного настрою, пов'язаного з ризиками сучасного цивілізаційного стану людського буття. Можна сказати, що будь-яка наукова спільнота, зайнята виробництвом, розвитком та трансляцією знання у різних формах організації, характеризується спільністю настрою. Мається на увазі установка, наприклад, на дотримання норм дисциплінарної матриці або орієнтація на відстеження їх зміни. Цей загальний настрій відіграє роль цементу в специфічних феноменах самоорганізації наукової спільноти, які отримали назву «невидимих коледжів» або «республіки вчених» (Polanyi, 1958).

У постнекласичній науці особливо помітною стає роль цієї «спільності за настроєм», саме цей «настрій» трансформувався особливо активно. Якщо для класичної науки канонами були автономія, непроникність кордонів для ненаукового знання, то у постнекласичній науці у зв'язку зі зміною характеру предмета дослідження настрої кардинально змінюються. Предмет дослідження виникає та формується спільними зусиллями як вчених-експертів, так і представників громадської думки, у горизонті взаємодії наукової картини світу та реального життя, спільного проживання учасниками трансдисциплінарного спілкування. Норми набувають динамічного характеру, явно демонструючи залежність від цілей, поставлених тим чи іншим науковим співтовариством, від прийнятих ним внутрішніх норм. Залежно від доданих обставин, взаємодія між конкретними науковими співтовариствами виступає як інтегруючий або дезінтегруючий елемент трансдисциплінарного співтовариства. На перший план виступає ідея диференційованої на багато страт спільноти зі своїми специфічними нормами дослідження – локальними формами етосу. Конкретна проблема, стає стимулятором революційних перетворень у науці. Слід відмітити, що з розв'язанням обраної проблеми спільнота вчених – експертів, менеджерів, політиків від науки, які спільно забезпечують дослідження цієї проблеми, – розпадається. Короткочасність існування окремого пізнавального колективу, який оперативним та ефективно вирішував злободенне завдання, вносить свій стиль у сферу виробництва наукового знання. На сучасного вченого участь у таких

дослідженнях накладає подвійні зобов'язання, оскільки на систему цінностей та норм, характерну для наукового пізнання, накладається ще система цінностей та норм, специфічна для тієї організації, яка створена для вирішення конкретної задачі. Це змінює персоніфіковану позицію вченого класичного етосу науки наступним чином: тепер вчений тримає персональну відповідальність за свою позицію не лише перед собою, а й перед конкретною науковою спільнотою. Ця подвійна відповідальність драматично не рівнозначна. Право «власності», яке проявляється у сучасному науковому співтоваристві, створеному, наприклад, із комерційними цілями, трансформує норму відповідальності кожного учасника трансдисциплінарного спілкування. Відповідальність корпорації (колективна звітність перед суспільством), заснована на корпоративній власності (матеріально-фінансовому забезпеченні наукового дослідження), часом вступає в конфлікт з нормою персональної відповідальності вченого. Розгляд проблеми етосу постнекласичної науки повертає до того історичного моменту, коли онтологічний та етичний аспект у пізнанні навколишнього світу ще не були розірвані. У наші дні це стає можливим остільки, оскільки комунікативний аспект (простір морального вчинку), що пов'язаний із пізнанням природної реальності, став основою та умовою: а) онтологічного опису в трансдисциплінарному підході; б) самого наукового ставлення до природи, яке з суб'єкт-об'єктного дедалі більше перетворюється на суб'єкт-суб'єктне.

Для етосу сучасної науки характерна динамічна напруга між ідеями панування над природою і діалогу з природою, між уявленнями про ризик, пов'язаного з недостатністю знання і недосконалою технологій і ризику надмірної влади знань і технологій. Етос постнекласичної науки по-новому визначає статус наукового по відношенню до ненаукового. Демаркаційне розмежування з ненауковим змінюється толерантним ставленням до нього. Відбувається збагачення сфери життєвого світу професійними знаннями, а філософія науки поповнюється нетрадиційними формами рефлексії. Некласичні («конкретні», «практичні», «синергетичні») форми рефлексії, що за визначенням містять у собі момент недовизначеності, відкритості авторському виконанню, певніше утримують зв'язок наукового пізнання з людиною, з її практичною діяльністю. Етос постнекласичної науки

відновлює об'єктивний зміст науки як справи розуму, душі та рук людських.

Таким чином, у постнекласичному науковому дослідженні намічається ряд істотних змін, які включають не тільки зміни у некласичних ідеалах та нормах пояснення й опису, обґрунтування та доказовості, що враховують відносність об'єкта до засобів та операцій діяльності, а й ті регулятиви, які пов'язані з подоланням дисциплінарної роз'єднаності. Кордон, що розділяє окремі галузі науки, стає середовищем, яке об'єднує спілкування, у якому відпрацьовуються трансдисциплінарні та транслінгвістичні обмінні процеси, що включають рефлексію над ціннісними та нормативними засадами наукового пізнання складові (Киященко, 2004, с. 39). Ми, таким чином, бачимо, що соціальна відповідальність сучасних учених не є чимось зовнішнім, якимось доваженням, штучно пов'язаним з науковою діяльністю. Навпаки, це – органічна складова наукової діяльності, що досить відчутно впливає на сучасну проблематику та напрями досліджень. Етос трансдисциплінарності набуває обрису відкритої системи, орієнтованої на реальні проблеми життєвого світу, що вимагають конкретного рішення, що знаходить вираження в особливостях матриці її наукового дослідження.

Дослідники-епістемологи дійшли до висновку, що сучасна трансдисциплінарна матриця виглядає наступним чином: 1. Уявлення про Універсум як про єдність сполучених, множинних і світів, які постійно змінюються. 2. Співвідношення внутрішньонаукових цінностей з цілями та цінностями Універсуму, так само необхідно для статусу природничо-гуманітарного знань. 3. Закони мінливі, незворотні, діють принципи «спілкування без узагальнення», що виходять за межі дисциплінарного знання. 4. Дія на зразок загальних закономірностей і принципів, які у основі процесів самоорганізації у відкритих системах різної природи: фізичних, хімічних, біологічних, соціальних тощо. Отже, між граничними транспозиціями безпристрасного спостерігача (класика) та конкретного учасника (некласика) когнітивно-комунікативних пізнавальних практик виникає, як можливість, позиція бути свідком (постнекласика), яка одночасно утримує в собі обидва граничні стани. Ця відповідальна (у відповіді на питання, що задані екзистенційною ситуацією)

транспозиція свідка робить його не тільки науковцем, але й філософом сучасного (постнекласичного) типу.

Висновки. Аналіз проблеми показав, що феномен дисциплінарної матриці є зручним і ефективним інструментом для дослідження аксіологічних характеристик наукової діяльності та розробки періодизації етапів розвитку наукового етосу науки, оскільки до нього входять висхідні принципи, на яких базується наукова діяльність на кожному з етапів розвитку науки. Розвиток науки стимулює зміни у багатьох складових дисциплінарної матриці, ці зміни, у свою чергу, знаходять своє відображення у поступових змінах наукового етосу певного етапу. Тому, як ми бачимо, аналіз базових особливостей дисциплінарної матриці автоматично призводить до винайдення й формулювання особливостей аксіологічної сфери наукової діяльності. Такий аналіз показав наявність трьох значних етапів розвитку етосу науки: класичний, некласичний та сучасний, постнекласичний етапи. Вияв цих етапів дозволив проаналізувати ті суттєві трансформації, які відбуваються в аксіологічній сфері наукової діяльності.

Загалом, дослідження цієї проблеми дозволяють зробити припущення, що сучасний етап розвитку науки можна позначити як етап зміни парадигм – перехід від традиційних нарративістських підходів до формування когнітивно-гуманістичного образу науки. Ми бачимо, що формування нового етосу сучасної науки відбувається в лоні більш широкого процесу – процесу становлення нової планетарно-екологічної свідомості, що відповідає практиці взаємодії цивілізації і природи в сучасних умовах. Ми бачимо, що ціннісно-аксіологічний аспект наукового пізнання у сучасному етапі розвитку науки є не тільки загальноновизнаним, але й розглядається як дуже важливий компонент наукової сфери, тісно пов'язаний із сутнісними особливостями, цілями та задачами науково-пізнавальної діяльності взагалі. Проблеми, пов'язані з соціальною відповідальністю вчених не тільки конкретизуються, а й у певному сенсі універсалізуються, оскільки виникають у різних сферах наукового пізнання, включаючи і фундаментальне знання. Звідси й актуалізація такого ригоричного імператива нового етосу науки: «Не має бути аморальної науки!» – як у сенсі наслідків застосування її досягнень, так і в сенсі її етичної нейтральності, байдужості до долі цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В.Г. Синергетика коммуникативных сценариев. *Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания* / под ред. В.Г. Буданова. Москва, 2004. С. 445–447.
2. Заглада В. Концепція ціннісно-нейтральної науки і гуманізм. *Sententiae: наук. праці Спільки дослід. модерн. філ. (Паскалівського товариства)*. 2010. Т. XVI–XVIII (1–2/2007–1/2008). С. 21–32.
3. Заглада В. М. Особливості наукової раціональності на межі ХХ–ХХІ століть: необхідність оновлення ідеалів та критеріїв. *Дні науки філософського факультету*.: матеріали доп. Міжнар. наук. конференції. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. Ч. VII. С. 66–68.
4. Киященко Л.П., Тищенко П.Д. Философия трансдисциплинарности как опыт практического философствования. *Практична філософія*. Київ, 2004. № 2. С. 29–53.
5. Кун Т. Структура научных революций. Москва : Прогресс, 1975. 385 с.
6. Микешина Л.А. Эпистемология ценностей. Москва : РОССПЭН, 2007. 267 с.
7. Науковий світогляд на зламі століть / В.С. Лукянець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська, О.Я. Мороз : монографія. Київ : Парапан, 2006. 288 с.
8. Світоглядні імплікації науки / за ред. Л.В. Озадовської. Київ : Парапан, 2004. 408 с.
9. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / пер. с нем., англ. В.Н. Поруса. Москва : Идея-Пресс, 1999. 220 с.
10. Erno-Kjolhede E. Scientific norms as (dis)integrators of scientists? *MPP Working Paper*. 2000. № 4. URL: <http://www.cbs.dk/departments/mpp> (дата звернення 28.01.2022).
11. Merton R. *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, 1970. 175 p.
12. Polanyi M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press. 1958. 215 p.

REFERENCES

1. Budanov, V.G. (Ed.). (2004). *Sinergetica komunikativnyh sznariyev [Synergy of communication scenarios]. Sinergeticheskaya paradigma. Kognitivno-kommunikativnye strategiyi sovremennogo nauchnogo poznaniya (Synergetic paradigm. Cognitive and communicative strategies of modern scientific knowledge)*. Moskva [in Russian].
2. Zaglada, V.M. (Ed.). (2010). *Konsepziya zinnisno-neytralnoyi nauki i gumanism [The concept of value-neutral science and humanism]. Sententiae: nauk. prazi Paskalivskogo tovaristva. (Scientific works of the Pascal Society)*. Issue XVI–XVIII (pp. 21–32). Vinnizya [in Ukrainian].

3. Zaglada, V.M. (Ed.). (2008). Osoblivosti naukovoї razionalnosti na meggi XX–XXI stolity: neobhidnist onovlennya idealiv ta kryteriyiv. [Feature of scientific rationality at the turn of the XX–XXI centuries: the need to update the ideals and criteria]. *Mighnarodna naukova konferenziya “Dni nauky filozofskogo fakultetu”*. *Materialy dopovidey ta vystupiv. (International scientific conference. “Days of science of the faculty of Philosophy”*. *Materials of reports and speeches*). P. VII. (pp. 66–68). Kyiv [in Ukrainian].

4. Zaglada, V.M. (Ed.). (2008). Fundamentalne i prikladne v nauzi: aksiologichni aspekty. [Fundamental and applied in science: axiological aspects]. *Visnik GHDU im. I. Franka. (Bulletin of ZhsU named after I. Franko)*. № 41. (pp. 7–12). Ghytomir [in Ukrainian].

5. Kiyaschenko, L.P., Tischenko, P.D. (Ed.). (2004). Filosofiya transdyscyplinarnosti kak opyt prakticheskogo filosofstvovaniya. [Philosophy of transdisciplinarity as an experience of practical philosophizing] *Praktychna filosofiya. (Practical philosophy)*. № 2. (pp. 29–53). Kyiv [in Ukrainian].

6. Kun, T. (Ed.). (1975). *Struktura nauchnykh revolyuciy*. [The structure of scientific revolutions]. Moskva : Progress [in Russian].

7. Mikeshina, L.A. (Ed.). (2007). *Epistemologiya tsennostey*. [Epistemology of values]. Moskva : ROSSPEN [in Russian].

8. Naukoviy svitoglyad na slami stolit. (Ed.). (2006). [Scientific worldview at the turn of the century]. *Monografy. (Monographs)* (Lukyanez V.S., Kravchenko O.M., Ozadovskaya, Moroz O.Ya.). Kyiv : Parapan. [in Ukrainian].

9. *Svitoglyadni implicaziyi nauky*. (Ed.). (2004). [Worldview implication of science]. Kyiv : Parapan [in Ukrainian].

10. Flek, L. (Ed.). (1999) *Vozniknoveniye i razvitiye nauchnogo fakta: Vvedeniye v teoriyu stilya myshleniya i myslitelnoho kollektiva*. [The emergence and development of scientific fact: an introduction to the theory of thinking style and thinking collective] Moskva : Progress [in Russian].

11. Erno-Kjohlhede E. Scientific norms as (dis)integrators of scientists? *MPP Working Paper*. 2000. № 4, URL: <http://www.cbs.dk/departments/mpp>

12. Merton, R. (Ed.). (1970). *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago

13. Polanyi, M. (Ed.). (1958). *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press.

УДК 177.72:2-144.82

ТКАЧЕНКО Олександр – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна (tkacenkoaleksandr1928@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-0144>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.19>

Бібліографічний опис статі: Ткаченко, О., (2022). Людяність як міра відкритості людської душі до Бога. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 291–299, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.19>*

ЛЮДЯНІСТЬ ЯК МІРА ВІДКРИТОСТІ ЛЮДСЬКОЇ ДУШІ ДО БОГА

Анотація. Метою статті є актуалізація релігійно-філософського розуміння людяності як міри відкритості людської душі до Бога. На наш погляд, обрана нами тема є актуальною і ця проблема – глибоко християнська. **Методологічними** засадами дослідження стали філософсько-антропологічний напрям та християнська догматика. Також, для розв'язання поставлених завдань використано феноменологічний та персоналістичний методи дослідження. **Наукова новизна.** Фундаментальною особливістю людяності є релігійність – справжня Зустріч людини з Богом в новій, особистісно-людській точці. Така подія оновлює людину, робить її цільною та творчою, що передбачає перш за все милосердя та любов до інших. Все, що поза цієї міри, менше цього не можна називати людським, гідним Людини. Ми переконані, що саме сенс релігійного життя визначальною мірою спрямований на повернення втраченої цілісності почуттів, волі, розуму та серця людини. **Висновки.** Найбільш повне розуміння людяності як міри людської душі бути відкритою до Бога представлено в християнській антропології. Досвід зустрічі з собою через спілкування з Богом неминуче

відображається на глибині спілкування з Іншими. На жаль, культура як субстанція людяності не рятує деякі народи від моральної деградації та падіння і ситуація «блукання», тобто перебування в стані недолюдяності або взагалі нелюдяності – історична «доля» людства.

Ключові слова: Бог, зустріч, культура, людина, людяність, любов, милосердя, теозис, християнська антропологія.

TKACHENKO Oleksandr – Candidate of Philosophy Sciences, As-sociate Professor at the Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, 82100, Ukraine (tkacenkoaleksandr1928@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-0144>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.19>

To cite this article: Tkachenko, O., (2022). Liudianist yak mira vidkrytosti liudskoi dushi do Boha [Humannes as a measure of openness of the human soul to God]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 44, 291–299, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.19>

HUMANNESS AS A MEASURE OF OPENNESS OF THE HUMAN SOUL TO GOD

Summary. *The purpose of the article is to actualize the religious and philosophical understanding of humanness as a measure of openness of the human soul to God. In our opinion, the topic chosen is relevant and this problem is truly Christian. Philosophical and anthropological focus and Christian dogmatic theology became the **methodological foundations** of the study. Besides, phenomenological and personalistic research methods were used to solve the set tasks. **Scientific novelty.** The fundamental feature of humanness is its religious nature – a real meeting of man with God in a new, personal and human cross-point. Such an event renews a person, makes him whole and creative, which presupposes mercy and love for others above all. Anything that is beyond this measure cannot be called human, worthy of Man. We are convinced that the meaning of religious life is decisively aimed at restoring the lost integrity of feelings, will, mind and heart. **Conclusions.** The most*

complete understanding of humanness as a measure of the human soul open to God is presented in Christian anthropology. The experience of meeting oneself through communion with God is inevitably reflected in the depth of communication with Others. Unfortunately, culture as a substance of humanness does not save some peoples from moral degradation and decline, and the situation of "wandering", i.e. being in a state well below the level of humanness or inhumanness in general is the historical "fate" of mankind.

Key words: *God, meeting, culture, man, humanness, love, mercy, theosis, Christian anthropology.*

Постановка проблеми. Як Діоген, прогулюючись в Афінах в сонячний день з ліхтарем, голосно волав: «Шукаю людину!», так і сучасна людина, вдивляючись в себе та історію людства розгублено та з сумом запитує «Чому так мало людяності?». Я нікого не звинувачую, про себе говорю. Людей бачу, себе бачу. Навіть більше – розумних, освічених. Але людяності знаходжу все менше. *Справжньої* любові та милосердя. І в цьому контексті немає особливої потреби доводити актуальність теоретичного звернення до феномену людяності, «оскільки сучасна ситуація людини демонструє загрозливу ескалацію розлюднення» (Возняк, 2015, с. 4).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Пригадую, як Митрополит Антоній Сурожський, в одному із відеозаписів 2000 року, вдивляючись в історію людства, наповненого стражданнями, з відчаєм запитував себе: Як це можливо? На це та інші запитання намагалися відповісти українські та зарубіжні філософи під час зустрічі в межах XXXI-х Міжнародних людинознавчих читань «Людина. Гуманізм. Людяність» (м. Дрогобич, жовтень, 2021 р.). Зокрема, В.А. Малахов у доповіді «Людство починається з людей» зазначив, що людяність є багатоликою, і потрібно зосередитись на її смислового максимумі, на тому дійсно важливому для життя, що ми можемо знайти в цьому понятті, яке в першу чергу є поняттям моральним¹. Саме людяність робить людину людиною.

---

¹ Ми підтримуємо позицію В.С. Возняка стосовно категоріальності людяності, який пише: «Насамперед дозволю собі не погодитись з тим, що людяність – категорія винятково етики, адже кожна фундаментальна категорія філософії обов'язково є і категорією онтології, і гносеології, і логіки (зрозуміло, діалектичної). У тому числі – й логіки становлення людської суб'єктивності...» (Возняк, 2015, с. 6).

Хотілося б також пригадати одне з інтерв'ю, під час якого В.А. Малахов, обережно вступаючи в сферу богослов'я, звернув увагу на важливу для нашого дослідження ідею. Він акцентував увагу на тому, що в земному житті завжди присутнє те, що зверху «оповиває людське життя, те, що являється в тиші та легких дотиках, те, що звертається до нас» (Малахов). На думку Віктора Ароновича, людське в людині великою мірою пов'язане з цим подихом, цим зверненням зверху. «Ось людина перед Богом стоїть, – мені здається, дуже важливим показником суності людини є те, що у людини присутнє таке почуття, вона завжди стоїть перед Абсолютом» (Малахов). Це почуття стояння перед Абсолютом дуже важлива риса людяності, без якої не буде людини, а буде «замкнута в собі істота, раб своєї плоті та крові» (Малахов).

Під час свого виступу В. Л. Петрушенко² закликав обережно підходити до розуміння людини та людяності та уникати однозначних визначень. І саме головне – людяність, на думку українського філософа, безпосередньо пов'язана із готовності однаково приймати різних людей: хороших і не дуже. І як не пригадати переконаність митрополита Антонія Сурожського в тому, що «кожен із нас – жива ікона Бога, образ Христа Спасителя... І коли ми бачимо людину, нехай скалічену життям, муками, тугою, спокусою, розбиту, нам потрібно пам'ятати: це ікона, і я покликаний уберегти її, охоронити, очистити, щоб ця ікона знову засяяла усією славою краси, щоб люди, дивлячись на неї, могли сказати: я бачив Бога...» (Сурожский, 2014).

На думку В.С. Возняка (2015), «шукати підстави людяності поза і крім по-людськи значущої й осмисленої спільної справи – пусте заняття. Усім своїм життям, самою своєю суб'єктністю, душею, духом і тілом ми вже вплетені в тканину загальної справи» (Возняк, 2015, с. 7). Такою загальною справою є культура, яка «становить субстанцію людяності і в цьому сенсі і є сама людяність» (Возняк, 2015, с. 7).

Але сьогодні, в контексті трагічних подій на Україні, хотілося б запитати В. Возняка: Чому культурні традиції людства

---

² Доповідь на тему «Зникаюча людяність, або: за що нам любити ближнього і дальнього?» на XXXI-х Міжнародних людинознавчих читань «Людина. Гуманізм. Людяність» (м. Дрогобич, жовтень, 2021 р.).

не рятують деякі народи від моральної деградації та падіння? Історія знає багато таких прикладів...

Роздумуючи про сутнісні сили, які відповідають за присутність в нас людяності, український філософ наголошує, що почуття, воля, розум, серце самі по собі не несуть відповідальності за людяність. Поза межами цілісності вони можуть бути як благом, так і злом. А така цілісність, на наш погляд, притаманна тільки релігійній людині. Релігійність має вражаючу здатність внутрішньо об'єднувати людину.

Отже, для наших подальших міркувань важливими є такі ідеї В.С. Возняка: присутність всезагального в особливому і Зустріч особистості з цим всезагальним як онтологічна сутність людяності; всеєдність³ як початок людяності; розумне, любляче серце, одухотворена раціональність як сутнісні сили людяності.

Але, говорячи про всеєдність, цілісний розум в контексті людяності, Володимир Степанович оминає релігійний аспект, прекрасно розуміючи християнські глибини проблеми. Ми переконані, що саме сенс релігійного життя визначальною мірою спрямований на повернення втраченої цілісності.

Про відкритість серця до справжньої зустрічі з іншими людьми, про свій духовний досвід на цьому шляху розмірковує Фредеріка де Грааф (2019), яка постійно перебуваючи в епіцентрі людських страждань⁴, не втрачає людяності. Грааф переконана, що досвід зустрічі з собою через спілкування з Богом неминуче відображається на глибині спілкування з Іншими.

Метою статті є актуалізація релігійно-філософського розуміння людяності як міри відкритості людської душі до Бога. На наш погляд, обрана нами тема є актуальною і ця проблема – глибоко християнська.

Вже в філософських вченнях Давнього Китаю ми знаходимо головну ідею нашого розуміння людяності. Поняття жень («гуманність», «людяність», «істинно людське», «людинолюбство», «милосердя», «доброта», «безсторонність») – це, по-перше, спокійно-самодостатня любов та милосердя до людей

³ В.С. Возняк робить посилання на Володимира Соловйова, який вказував на глибинний зв'язок всеєдності і людяності.

⁴ Понад 20 років Фредеріка де Грааф працює в хоспісі.

і, по-друге, здатність зберігати зв'язок з Абсолютом. Тільки за таких умов людина є людиною, тобто живе у відповідності з правилами та ритуалом (лі). Жень – це здатність людини увійти в гармонійний зв'язок з Небом як Абсолютом, опосередкувати собою, своїм внутрішнім станом цей зв'язок з іншими. На наш погляд, жень розуміється не тільки як моральна категорія, а й містичне переживання, тобто сприйняття серцем всього суцього і свідчить про зміни в стані свідомості. Спочатку у Конфуція жень було особливістю «шляхетної людини» (цзюнь цзи), яка не притаманна «нищій людині» (сяо жень), але вже у його найближчих послідовників жень стало універсальним началом людської особистості і відносин між людьми. Наприклад, А.А. Гусейнов (2003) згадує Мен-Цзи, який розумів джерело жень в спочутливому серці (синь), без якого людина перестає бути людиною. (Гусейнов, 2003, с. 69). А Дун Чжуншу, представник раннього даосизму, називав людяність небесним серцем (тянь синь), яке любить людей, втіленням «волі Неба» (тянь чжи) в людському тілі. «В пізньому даосизмі жень почало відігравати роль однієї з важливих добродетностей – *милосердя*, яке долало бар'єр між «я» і «не-я» (Гусейнов, 2003, с. 70). Важливо зазначити, що згідно Конфуція, жень, на відміну від багатьох інших чеснот, неможливо навчитися. Людяність можна саме набути, досягти, сприйняти.

Найбільш повне розуміння людяності як міри людської душі бути відкритою до Бога, без сумніву, представлено в християнстві. На християнській догматиці як найрадикальнішому варіанті критико-аналітичної установки на ситуацію людини, акцентує увагу В.В. Лімонченко (2014) і пропонує заглибитись в розуміння поняття «гуманізм». А це дуже важливо для нашого дослідження. Зокрема, вона посилається на Мартіна Хайдеггера, який наголошує на тому, що під гуманізмом потрібно розуміти прагнення людини звільнитися для власної людяності, вказував на різні тлумачення гуманізму (Лімонченко, 2014, с. 52). Саме «антропологія святоотецька в грекомовному варіанті приймає динамічне розуміння людини – в призначення людини з необхідністю входить космічна та теургічна місія, яку складає праця «збирання тварі»: людина, яка живе та діє в світі, повинна зібрати та перетворити його в живу та гармонійну цілістність,

але початком такого преображення стає не іманентна наявна природа людини, а центр, який винесений за межі, і звідси завдання теозису, подолання власної природи» (Лімонченко, 2014, с. 52–53).

Не можна не погодитись з В.В. Лімонченко, що «ключові позиції християнської антропології⁵ закладені в Біблії – новий образ людського буття представлений в Новому Заповіті, багато в чім він є продовженням і розкриттям старозавітного образу людини» (Лімонченко, 2014, с. 161). Серцевиною антропологічної програми Біблії, на думку української філософині, може бути твердження Апостола Павла «І живу вже не я, а Христос проживає в мені» (До Галатів 2:20), яке має зміст більше онтологічний, чим моральний, «тобто буттєвою основою, тим, що конститує людину саме як людину, є її відкритість граничній цілістності...» (Лімонченко, 2014, с. 161).

Відкритість людської душі до Бога повинна розпочинатись одночасно з відкритості до себе, свого глибинного «Я». «Перше що повинно відбутися – це зміна в нас самих, яка дозволить нам перебувати в гармонії, – гармонії, яку можна буде перенести, поширити навколо нас» (Сурожский, 2007). Мовиться про подію страждального народження, точніше, відродження людини, про розп'яття в собі старої (рос. – ветхой) людини. Відкинувши лукавство, зуміти побачити в собі безодню гріха та відсутність смирення і любові, зрозуміти свою нікчемність – моральну, практичну, розумову – і зрозумівши, відійти від себе. Мабуть це і є пізнанням самого себе і початком самоспасіння. Хоча людині найважче, найобразливіше прийняти свою гріховність. В цьому є парадокс, але парадокс глибокий та мудрий.

Безумовно справжня зустріч із собою передбачає такий стан людини, коли нею оволодіває Одкровення, яке глибоко проникає до самих глибин серця. Мовиться про «зростання» (Макарій Єгипетський), коли людина стає духовною єдністю. «Після

---

⁵ Необхідно зазначити, що використання поняття «християнська антропологія» має суперечливий і неоднозначний характер і набуває різного змісту при виявленні його смислових відтінків. Зокрема, С.С. Хоружий виокремлює три складові християнської антропології: у вузькому значенні; антропологію (під формою) богослов'я; антропологію (у формі) аскетички, де головними є останні складові.

сприйняття одкровення починається нове життя: і це нове життя є релігійним життям. Пронизана променем Благодаті, людина стає єдиною та цільною» (Гльїн, 2014). Ця нова, Божественна реальність по новому включає релігійну людину в оточуючий світ. «Вона є новою реальністю, яка прийшла в людське життя для того, щоб творчо розлитися по всьому світові. Вона є зустріч світу з Богом і причому в цій новій, особистісно-людській точці» (Гльїн, 2014).

Отже, людяність це – світоносна творчість життя як вихід із себе до Іншого, радість та скорбота про Іншого, допомога Іншому, думка про Іншого, милосердя та любов до Іншого. І в такому виході людина несподівано віднаходить себе, реалізує своє покликання будівника такого вятого, Світлого граду людського, в якому б, за словами митрополита А. Сурожського (2007), Одним із його громадян був би Ісус Христос, Син Божий, який став сином людським.

«Все, що поза цієї міри, все, що є меншим цього не є градусом людським, достойним Людини, – я вже не говорю: достойним Бога; він дуже є малим для нас. Але для цього ми повинні прийняти виклик, подивитись йому в обличчя, на початок – зустрітись вічна-віч із самим собою, досягнути бажаного рівня спокою та гармонії і діяти з середини цієї гармонії, – або світити навколо себе, тому що ми покликані бути світлом світу» (Сурожский, 2007).

Логічно постає запитання: Якщо мова йде про зв'язок людини з Богом, то віряни повинні бути в першу чергу людяними? В запропонованих роздумах зроблено наголос на *мірі* відкритості до Бога. І в цьому контексті хотілося б пригадати багатьох святих старців, які вважали себе найбільшими грішниками. Що вже говорити про себе – немічного та вбогого, оскверненого своїми думками та вчинками... Не будемо ошукувати себе, християн серед нас майже не має. Це – гірка правда про сучасний світ і про нас. Митрополит Антоній Сурожський з болем писав: «Неможливо мати оптимістичне уявлення про Церкву і забувати, що і Церква теж розділена. Ні в кого з нас розум, серце, тіло, воля, наш *порив* до Бога не зливаються в єдиний могутній потік житт, тим більше духовного життя» (Сурожский, 2007).

Висновки. На жаль, ситуація «блукання», тобто перебування в стані недолюдяності або взагалі нелюдяності – історична

«доля» людства. Після гріхопадіння, людина втрачає свою онтологічну природу і цілісність. Особливо така ситуація ускладнюється тоді, коли, на думку В.В. Лімонченко (2014), людина, і людство в цілому стають нечутливими до ідеї гріха. «Наша епоха... взагалі знімає проблему сутнісної адекватності людини, що в просторі реальної поведінки людини спричиняє банальну вседозволеність і розбещеність» (Лімонченко, 2014, с. 56).

І якщо Бог не стане частиною життя людини, якщо у нас не розум Божий, не серце Боже, не воля Божа, не погляд Божий, все, що ми намагаємося зробити або створити, буде дисгармонійним і до певної міри неповним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк В. Людяність як необхідна категорія нового педагогічного мислення. // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2015. Вип. 35. С. 4–12.

2. Веяние человечности: философ Виктор Малахов о голосе тонкой тишины, «высших посвященностях» и нормальной жизни. URL: <http://thevirtuoso.net/journal/veyaniechelovechnosti>

3. Грааф Ф. Открытость сердца. встреча «сквозь себя» к Богу и человеку. М. : Триада, 2019. 200 с.

4. Гусейнов А.А. История этических учений. М.: Гардарики, 2003. 911 с.

5. Ильин И.А. Что такое религиозность. 2014. URL: <https://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/2180>

6. Лімонченко В.В. Опыт философской аналитики антропологического дискурса в Православии : монографія. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2014. 475 с.

7. Сурожский Антоний, митрополит. Стояние христианское. 2014. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Antonij_Surozhskij/ljubov-vsepobezhdajushaja/6_3

8. Сурожский Антоний, митрополит. Вызовы современности. 2007. URL: <https://antsur.ru/ru/vyzov-sovremennosti-14-maya-1986-g/>

REFERENCES

1. Voznjak, V. (2015). Ljudjanist' jak neobhidna kategorija novogo pedagogičnogo mislennja. [Humanity as a necessary category of new

pedagogical thinking]. *Problemi gumanitarnih nauk : zbirnik naukovih prac' Drogobic'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Serija «Filosofija»*. Drogobich : Redakcijnno-vidavnicnij viddil DDPU imeni Ivana Franka (4–12). – *Problems of the humanities: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy»* [in Ukrainian].

2. Vejanie chelovechnosti: filosof Viktor Malahov o golose tonkoj tishiny, «vysshih posvjashhennostjah» i normal'noj zhizni. [The spirit of humanity: philosopher Viktor Malakhov about the voice of subtle silence, “higher initiations” and normal life]. Retrieved September 18, 2021: <http://thevirtuoso.net/journal/veyaniechelovechnosti> [in Russian].

3. Graaf, F. (2019). Otkrytost' serdca. vstrecha «skvoz' sebja» k Bogu i cheloveku. [Openness of the heart. meeting “through oneself” to God and man. M. : Triada [in Russian].

4. Gusejnov, A.A. (2003). Istorija jeticheskikh uchenij. [History of ethical teachings]. M. : Gardariki [in Russian].

5. Il'in, I.A. (2014). Chto takoe religioznost'. [What is religiosity]. Retrieved June 02, 2021: <https://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/2180> [in Russian].

6. Limonchenko, V.V. (2014). Opyt filosofskoj analitiki antropologicheskogo diskursa v Pravoslavii : monografija. [The Experience of Philosophical Analytics of Anthropological Discourse in Orthodoxy. Drogobich : Vidavnicij viddil Drogobic'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka [in Russian].

7. Surozhskij, Antonij. Mitropolit. (2014). Stojanie hristianskoe. [Standing Christian]. Retrieved January 10, 2022: https://azbyka.ru/otechnik/Antonij_Surozhskij/ljubov-vsepobezhdajushhaja/6_3 [in Russian].

8. Surozhskij, Antonij, mitropolit. (2007). Vyzovy sovremennosti. Retrieved June January 12, 2022: <https://antsur.ru/ru/vyizov-sovremennosti-14-maya-1986-g/> [in Russian].

УДК 130.1

ФЕДОРОВА Ксенія – аспірантка кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2, вул. Дворянська, м. Одеса, Україна, індекс 65000 (Kfyodorova2120@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6875-4704>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.20>

Бібліографічний опис статті: Федорова, К., (2022). Техніка і людина: сучасна репрезентація. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 300–311, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.20>

ТЕХНІКА І ЛЮДИНА: СУЧАСНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ

Анотація. Метою статті є концептуальне виявлення процесу взаємодії людини та техніки у техноспросторі; сучасна репрезентація поняття «техніка». **Методологічними** засадами дослідження є філософська рефлексія, герменевтичний метод, історико-філософський аналіз першоджерел, порівняльний аналіз, систематизація. **Наукова новизна** полягає в тому, що затверджується актуалізація напрямку філософія техніки, яка знаходить свою нову форму в філософії сучасного французького філософа Бернара Стіглера. Охарактеризовано основні риси поняття техніки, негантропоцену та негантропології в концепції Бернара Стіглера. Досліджено роботу Інституту досліджень та інновацій паризького Центру Жоржа Помпіду (IRI) та представлено ідеї цифрових гуманітарних наук як частини сучасних цифрових досліджень. **Висновки.** Технологічний прогрес має трансформуючий ефект та значно впливає на формування нових умов існування людини, таким чином створюється новий простір – техносфера. Технічні об'єкти щільно входять в життя сучасної людини та утворюють самостійну систему відносин, що надає людині властивість суб'єктності. Ця теза стала необхідною для розуміння філософії техніки Бернара Стіглера, який слідом за Сімондоном визнає технічні об'єкти неорганічно організованим суцільним, яке має свою власну динаміку, яка не зводиться до фізики та біології. Стіглер

продовжує працювати над постановкою питання про техніку та пропонує новий метод осмислення світу в технологічну еру. Визнаючи всі виклики епохи і вступаючи в дебати про антропоцен, філософ виступає за активне його перетворення в те, що він називає «негантропоценом». Бернара Стиглер висуває новий філософський проект – негантропологію як виклик сучасності, і постулює свою основну тезу: негантропологія повинна сприяти появі негантропоцена. Для цього він вводить поняття ентропії і негентронії та зазнає, що у той час як ентропія означає поступове розкладання Всесвіту, що розглядається як замкнута система, негентронія – це властивість системи, яка бореться з ентропією. Негантропоцен, тим самим, виступає переоцінкою цінностей, служить виходом з ентропійного розладу антропоцену через новий рівень уваги і відповідальності.

Ключові слова: філософія техніки, технізація, техносфера, негантропоцен, негантропологія, цифрові гуманітарні науки.

FEDOROVA Kseniia – Postgraduate Student at the Philosophy Department, Odesa Mechnikov National University, 2, Dvoryanska, Odesa, Ukraine, postal code 65000 (Kfyodorova2120@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6875-4704>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.20>

To cite this article: Fedorova, K., (2022). Tekhnika i liudyna: suchasna reprezentatsiia [Technics and a human: modern representation]. *Liudyno-znavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 300–311, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.20>

TECHNICS AND A HUMAN: MODERN REPRESENTATION

Summary. *The purpose of the article is to conceptually identify the process of interaction between human and technics in the technospace; to represent a concept of «technique». Methodological principles of the study are philosophical reflection, hermeneutic method, historical and philosophical analysis of primary sources, comparative analysis, systematization. Scientific novelty*

*confirms the actualization of the philosophy of technology, which finds its new form in the philosophy of the contemporary French philosopher Bernard Stiegler. The main features of the concept of technics, neganthropocene and neganthropology in the concept of Bernard Stiegler are described. The work of the Institute of Research and Innovation of the Georges Pompidou Centre (IRI) in Paris is studied and the ideas of the digital humanities as part of modern digital research are presented. **Conclusions.** Technological progress has a transformative effect and significantly affects the formation of new conditions for human existence, thus creating a new space – the technosphere. Technical objects are closely integrated into the life of human and form an independent system of relations, which gives man the property of subjectivity. This thesis became necessary for understanding the philosophy of technology of Bernard Stiegler, who, after Simondon, recognizes technical objects as inorganically organized beings, which have their own dynamics, which are not limited to physics and biology. Stiegler continues to work on questions about technics and proposes a new method of understanding the world in the technological era. He puts forward a new philosophical project – neganthropology as a challenge of modernity, and postulates his main thesis: neganthropology should contribute to the emergence of neganthropocene. To do this, the philosopher introduces the concepts of entropy and non-entropy and experiences that while entropy means the gradual decomposition of the Universe, considered as a closed system, non-entropy is a property of a system that struggles with entropy. The Neganthropocene, thus, acts as a reassessment of values, serves as a way out of the entropy disorder of the Anthropocene through a new level of attention and responsibility.*

Key words: *philosophy of technology, technization, technosphere, neganthropocene, neganthropology, digital humanities.*

Постановка проблеми. Основне питання, яке незмінно домінує в сьогодишніх філософських дискусіях – це питання про можливість цифрових технологій надавати трансформуючий вплив на всі сфери сучасного життя і на саму людину. Очевидно, що реальна новизна технологічного прогресу, який відбувається на наших очах, не зводиться тільки до появи нових практик, пов'язаних з науковими дослідженнями. Його сутність

полягає в тому, що ці практики, взаємодіючи одна з одною, починають породжувати складну системну цілісність, новий простір людського існування. З огляду на зростання ролі образності в повсякденному житті і загострення теоретичного інтересу до візуальної складової соціальної реальності, загострюється традиційна полеміка про те, що ми бачимо, і про те, що стоїть за цією видимістю, про ставлення свідомості до навколишнього світу, бо за допомогою новітніх технологій з'являється можливість конструювати цей світ на фізичному рівні. У такій цифровій дійсності тіло стає предметом безперервного вдосконалення, де стираються межі між біологічним і абіологічним. За допомогою новітніх досягнень науково-технічного прогресу, виникають нові обмеження, але в той же час і можливості вивільнення людської свободи, загострюються питання про самопізнання та самосвідомість.

Метою статті є концептуальне виявлення процесу взаємодії людини та техніки у техноспросторі; сучасна репрезентація поняття «техніка».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Технологічну епоху та її вплив на становлення нових умов існування людини досліджували як вітчизняні науковці: А. Азарова, Д. Кралечкін, Є. Кучинов, М. Мазоренко, Д. Петренко, В. Савчук, Б. Подорога, М. Култаєва, Н. Соколова – так і зарубіжні автори: Ж. Симондон, М. Маклюен, Б. Стіглер, Ж-Л. Нансі, Дж. Ваттимо, Т. Рейли, Ф. Кіттлер та ін. Значна увага приділяється проблематизації феномену техніки, вивченню особливостей технологічної епохи, впливу технологічного прогресу на розвиток людини, трансформації реальності під впливом техніки, розглядається феномен «технізації» суспільства.

Основний матеріал. У ХХ столітті технічні системи настільки щільно входять в життя сучасної людини, що ігнорувати необхідність осмислення впливу «техніки», залежно від гранично технізованого середовища проживання, а також неминучих наслідків цього стає неможливим. Це вимушене реагування зумовлює не тільки появу окремих коментарів стривожених філософів щодо наслідків технічних інновацій, але актуалізує такий напрямок як *філософія техніки*, яке звернуло увагу на практично повну відсутність завершених і глибоко продуманих

досліджень, що стосуються більш ранніх етапів еволюції техніки. При цьому сьогодні діяльність людства, яка спирається на максимальне застосування техніки у всіх сферах людської діяльності для задоволення потреб, і веде до споживчого відношення до природи та її ресурсів, досягла найвищого рівня, що призвело навіть до біогеофізичних змін планетарного масштабу. Так, у зв'язку зі значним процесом технізації цивілізації, ми можемо спостерігати нове відродження філософії техніки.

У фокусі інтересів сучасної філософії техніки стоїть питання про осмислення природи техніки та техносфери. Дослідити феномен техніки означає відповісти на питання про виникнення техніки та етапи її розвитку; про те, чи дійсно вона загрожує нашій цивілізації; про вплив техніки на людину і на природу, нарешті, про перспективи її розвитку й заміни. Безумовно, в сферу дослідження філософії техніки входить питання про взаємодію людини і техніки.

Багатьма філософами техніки визнається, що техніка є природною і істотною складовою частиною людини, так би мовити, продовженням її біологічних органів, яка примножує її здатність накопичувати досвід і, діючи, втручатися в дійсність. Французький філософ техніки Жильбер Сімодон стверджує розвиток самостійної онтології існування технічних об'єктів. За твердженням Сімодона, технічні об'єкти утворюють самостійну систему зв'язків і відносин, для існування якої причетна і людина. І причетність саме до цієї системи надає людині властивість суб'єктності (Свирский, 2017). Поза технічних систем суб'єкт не може виникнути, оскільки тільки технічні системи функціонують в режимі відтворення порядку, стійкості і відповідності. Згідно Сімодону *«технічна діяльність не є частиною ні чисто соціальної, ні чисто психологічної сфер... за допомогою технічної діяльності людина створює медіації, які віддільні від людини ... тоді як за допомогою технічного об'єкта створюються міжлюдські відношення, які є моделлю трансіндивідуальності»*. (Simondon, 1989, p. 101).

Сімодон розглядає творчу еволюцію техніки, переносючи на неї ідею життєвого пориву Анрі Бергсона: розглядаючи технічність (*technicité*) яка володіє «силою посередника (*médiation*) між людиною і світом» (Simondon, 1989, p. 157), він протиставляє

життєвий порив адаптації (Simondon, 1989, p. 155) і, відповідно, вивільняє техніку з розгляду як інструмент. Керуючись все тією ж ідеєю життєвого пориву, Сімондон «схоплює» технічний об'єкт не через працю, але через поняття операційного функціонування (*le fonctionnement opératoire*) і звільняє його з утилітарного розгляду (Свирский, 2017).

Сімондон виявляє три способи існування технічних об'єктів. По-перше, на найбільш очевидному рівні – це техніка, локалізована в індивідах (наприклад, машинах і знаряддях). Важливо відзначити, що в даному контексті під індивідом Сімондон розуміє техніку, тобто в його концепції технічний індивід подібний до людини. Сімондон виявляє і ще один – доіндивідуальний – шар технічного життя: його еволюція розгортається на більш низькому рівні існування технічного об'єкта – на рівні деталей, які, вдосконалюючись і видозмінюючись, переходять з одного технічного індивіда в інший (колесо, важіль, пружина). Третій рівень знаходиться вище технічних індивідів – це їх складання, технічний ансамбль (Свирский, 2017, с. 113).

Сімондон вказує на незнання історії техніки людьми, що призводить до спотворення даного поняття. Техніку звинувачують у всіх бідах людства, тоді як за нею ховається *«реальність, багата людськими зусиллями і природними силами, яка становить світ технічних об'єктів»* (Simondon, 1989, p. 9). Висновок, до якого приходять Сімондон, звернений в майбутнє: наша цивілізація зовсім не технізована. Ми ще не знаємо, що таке техніка, тоді як від технічного знання залежить наше майбутнє, неясні контури якого, «паростки рятівного», проступають там, де завдяки поширенню віртуальних способів існування технічних об'єктів і зародженню в цьому середовищі нових зародкових форм «прийдешніх спільнот» ми спостерігаємо об'єднання людей і машин в трансіндивідуальні колективи, де подолано первинне відчуження техніки від людини і, як слідство, подолано відчуження людини від самого себе (Кучинов, 2016, с. 120).

Сучасна філософія техніки знаходить свою нову форму в філософії французького філософа Бернара Стиглера, відомого оригінальною інтерпретацією цифрових технологій, вперше масштабно заявленої в трилогії *«Техніка і час»* (1994–2001) і продовжує розвиватися в опублікованому в 2015 році першому

томі *«Автоматичного суспільства»*. Бернар Стиглер у багатьох відношеннях є досить традиційним сучасним континентальним філософом, спадкоємцем філософії Ф. Ніцше, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, М. Фуко та, безумовно ідей Ж. Сімондона і Ж. Дерріда, що визначає його інтерес до традицій феноменології, психоаналізу і деконструкції.

В 1994 році Стиглер опублікував свою ключову роботу: перший том трактату *«Техніка і час»*, центральна ідея якої, полягає в тому, що людина характеризується *«початковою відсутністю походження»* (*défaut d'orgine*), фундаментальним недоліком якостей, який перетворює її в випадкову істоту, яка спочатку потребує технічних протезів і тому є обумовленою технікою (Кучинов, 2016). Стиглер робить висновок, що з'єднання (conjunction) техніки і часу сьогодні, вимагає нового розгляду терміну «технічність». Технічні об'єкти, доводить він, це неорганічно організоване суще, яке має свою власну динаміку, що не зводиться до фізики та біології (Stiegler, 1998). Таке неорганічно організоване суще є невід'ємною частиною, як часу, так і простору. Якщо життя – це завоювання руху, то техніка як процес екстеріорізації є прагненням життя. Спираючись на ідеї Ж. Сімондона, Б. Стиглер показує, як пов'язані походження людини і техніки, стверджуючи, що техніка починає свою історію раніше історії людини або, принаймні, одночасна її початку. Втім, саме питання про початок стає у Стиглера проблематичним. Дотримуючись граматології Жака Дерріда, він постулює неможливість походження людини з природи: природа як джерело дана людині лише в стані, обумовленому технікою.

В одній зі своїх останніх робіт *«Автоматичне суспільство»* Бернар Стиглер продовжує дослідження феномену техніки. В ній філософ представляє автоматичне суспільство як поєднане з цифровими технологіями, які виробляють «логічні автоматизми». Сучасне життя сверждетерміноване автоматизацією, що виробляє мережевий ефект (network effect) – миметическу технологію втягування суб'єкта в автоматизацію (людина реєструється на Фейсбуці, так як всі його друзі вже це зробили). Це передбачає множення рівнів автоматичної поведінки. У цій роботі він вже не виходить за рамки поняття автономії людини, він пропонує рухатися через поняття *ентронії* (руйнування

світу за допомогою техніки) і негентропії (можливість чинити опір ентропії, яка знаходиться в техніці). Якщо протягом своєї історії техніка була негентропійною, то у зв'язку з виникненням техніки нового типу, намічається панування протилежної тенденції. Головна думка про «автоматичне суспільство» виражається наступним чином: *«Саме життя негентропійне, а це значить, що неможливо прорахувати майбутнє. Ви можете обчислювати то, що є детермінованим і ентропійним, але не негентропію – навіть через ймовірність – бо негентропія – це сингулярність, це біфуркація, яку неможливо передбачити через обчислення або ймовірність. Це те, що Бланшо називає неймовірним (improbable)»* (Stiegler, 2015, p. 17).

Робота Бернара Стиглера *«Негантропоцен»* являє собою другий том *«Автоматичного суспільства»*, в якому філософ звертається до проблематики сучасної антропології і стверджує, що в нинішніх умовах антропологія більше не розуміє людини. Іншими словами, він задається питаннями – *що відбувається з антропологією в епоху антропоцену? Чому вона більше не ефективна? Відповідаючи, Стиглер постулює свою основну тезу: антропологія сьогодні трансформується в негантропологію (neganthropology) і повинна сприяти появі негантропоцена (neganthropocene)* (Stiegler, 2018, p. 34).

Для початку зазначимо, що під ерою антропоцену філософ має на увазі поточну ситуацію, в якій людина надмірно впливає на геосферу, біосферу і т.д. Ера антропоцену – це також епоха дурості, яка ставить під загрозу весь світ. Дурістю людина знищує біосферу, але може і врятувати її, якщо трансформує свою дурість в мудрість, досвід і публічне обговорення. У цьому аспекті важливо прояснити, що Стиглер під дурістю розуміє процес ентропії, тобто руйнування і ослаблення світу, в той час як мудрість і інтелект сприяють виникненню негентропії. Набуття розуму сьогодні – це можливість чинити опір ентропії і антропоцену. Однак розум не є умовою повної автономії людини. В одному зі своїх інтерв'ю Бернар Стиглер вказував, що *«питання тут в розумінні того, що автономія завжди пов'язана з гетерономією, тобто підпорядкуванням суб'єкта чужим йому законам. Я починав свої дослідження з Жаком Дерріда, який стверджував, що немає Логосу без письма,*

а письмо – це гетерономна технологія. Слідом за Сократом він називав її гіпомнезія, тобто пристроєм, який створює фармакон. Сьогодні не існує ніякої чистої автономії, можна мати тільки відносну локальну специфічність негентронії» (Stiegler, 2018, р. 49).

Розглядаючи феномен негантропоцену Бернара Стиглера, слід звернутися також до його роботи *«Шокові стану. Дурість і знання в XXI столітті»*, в якій філософ здійснює надзвичайно великий аналіз сучасної ситуації «знання». Найважливішими питаннями також виявляються положення *університету і digital humanities*. Їх Стиглер тлумачить не просто як один з методів гуманітарних наук, а як чи не єдину точку, яка дозволить вирішити глобальні проблеми «дурниці». Стиглер виходить з деррідеанської теорії «фармакону», *тобто середовища будь-якого виробництва значень, яка, будучи умовою їх даності, одночасно є умовою неможливості повної присутності і завершеності* (Кралечикин, 2013, с. 5). На думку Стиглера саме знання задаються фармакологічними механізмами, розвиток яких є невідконтрольним для університету, тобто з одного боку фармакон забезпечує свободу університету, але в той же час обмежує її, ставить її під сумнів. Для того щоб впоратися з новим фармаконом, потрібно не тільки його зрозуміти, а й виробити продуктивні методи його приручення. Такими новими методами виступають *digital humanities* або *digital studies*, які за версією Стиглера стають основною дисципліною – ні чим іншим, як *«новим епістемологічним дослідженням актуальної драматизації»* (Кралечикин, 2013, с. 6). Вони, головним чином, вимагають не вивчення традиційних гуманітарних предметів за допомогою нових технологій (пов'язаних в першу чергу з можливістю аналізу великих даних цифровими методами), а вивчення самої «дигіталізації» як новітнього зсуву в самій конституції знання, аналогічного, наприклад, переходу до друку, здійсненого до часів Реформації.

Цифровий фармакон створює умови для «абсолютних шоків», що дозволяють повністю замикають індивідуальну свідомість на імпульси споживача, але він же – і це «основна гіпотеза» книги – *«нову асоційовану середу ретенцій і діалогу, яка пориває з процесом дисоціації, нав'язаним аналоговими технологіями і в цілому індустріальними процесами грамматизації в світі найманої*

праці, як і в символічній сфері» (Кралечикин, 2013, с. 7). Різні колаборативні проекти сам Стиглер здійснював в рамках асоціації в Інституті з досліджень та інновацій паризького Центру Жоржа Помпиду (IRI), а також в рамках асоціації *Ars Industrialis*, яка покликана об'єднати самих різних фахівців, які цікавляться *«індустріальною політикою технологій духу»*.

В рамках Інституту розглядаються не методи і інструменти роботи з цифровими технологіями, так як вони повністю їх «перевертають» (*bouleverser*), а скоріше ставиться питання про пізнання *«антропологічного розриву»* (*une «rupture anthropologique»*) викликаного оцифруванням всіх сфер життя. Вказуючи, що гомінізація, тобто становлення людського життя, є процес, що складається з постійної можливості розриву, вони прагнуть помислити вплив процесу оцифровки на сучасний світ. *«Ми можемо говорити про антропологічний розрив в тому сенсі, що оцифровка глибоко змінює те, що Сімондон назвав процесом психічної і колективної індивідуації, і яке Леруа-Гуран проаналізував як процес екстерналізації»* (IRI, 2018).

IRI прагне до визнання цифрових гуманітарних наук частиною цифрових досліджень: цифрові гуманітарні науки насправді ні практичні, ні теоретичні без попередньої концептуалізації органології знання, яка розкривається з оцифруванням – і яка стосується всіх форм знання: відновлення умінь, досвіду і теоретичних знань (*des savoir-faire, des savoir-vivre et des savoirs théoriques*) (IRI, 2018). Цифрова органологія глибоко зачіпає гуманітарні науки, а також сучасну фізику і, в більш загальному сенсі, експериментальні науки. Наприклад, нанофізика, як прикладна квантова механіка, може бути сформована тільки через цифровий органон. Те ж саме відноситься і до геноміки і біотехнологій, які припускають органи цифрової обробки інформації, які стають нуклеотидами, що формують живе (IRI, 2018). Подібного роду спостереження можуть бути розроблені в усіх областях. Те, що пропонує IRI вивчати сьогодні під назвою «цифрові дослідження», це в більшості своїй і є цифрові гуманітарні науки.

Висновки. Отже, сьогодні у зв'язку з швидкою технізацією світу можна констатувати зростаючий інтерес до філософії техніки: технічні системи настільки щільно входять в життя

сучасної людини, що ігнорувати необхідність осмислення впливу техніки стає неможливим. Техніка утворює самостійну систему зв'язків і відносин, тобто новий простір для існування людини, та саме причетність до цієї системи надає людині власність суб'єктності. Більш того технічні об'єкти визнаються неорганічно організованим суцільним, яке має свою власну динаміку, яка не зводиться до фізики та біології.

Техніка мислиться амбівалентно, представляючи своєрідний цифровий фармакон, який створює умови для нового асоційованого середовища діалогу, який пориває з процесом дисоціації, нав'язаним аналоговими технологіями і, в цілому, індустріальними процесами. Завдяки новому осмисленню техніки постає можливим автономія людини завдяки цифровим технологіям, і пропонується рух до негентропії, тобто до можливості опору руйнуванню світу за допомогою техніки. Негаентропія веде до формування нового способу розуміння людини – до негантропології, де людина мислиться як індивід, інтегрований в техносферу, завдяки чому він знаходить свободу і можливість протистояти ентропії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кралечкин Д. Разум и глупость в цифровую эпоху. Критик. Логос. 2013. № 7. С. 5–12.
2. Кучинов Е.В., Закаблукровский Е.В. Техника будущего: Симондон, Гваттари, Брайант, Стиглер. Тамбов: Грамота. 2016. № 8(70). С. 120–126.
3. Свирский Я.И. Концептуальные особенности философской стратегии Жильбера Симондона. Идеи и идеалы, 2017. № 3. С. 111–125.
4. Institut de recherche et d'innovation. <https://www.iri.centrepompidou.fr/> (дата звернення: 21.03.2022).
5. Simondon G. Du mode d'existence des objets techniques. Paris, 1989.
6. Stiegler B. La société automatique. Fayard, 2015. T. 1. L'avenir du travail. 300 p.
7. Stiegler B. Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus. Stanford, 1998.
8. Stiegler B. The Negathropocene. Stanford, 2018. 316 p.

REFERENCES

1. Kralechkin, D. (2013). Razum i glupost v tsifrovuyu epohu. [Reason and foolishness in the digital age]. Kritik. Logos. № 7. S. 5–12. [in Russian].
2. Kuchinov, E.V., Zakablukovskiy, E.V. (2016). Tehnika buduschego: Simondon, Gvattari, Brayant, Stiegler [Technique of the future: Simondon,

Guattari, Bryant, Stiegler]. Tambov : Gramota. № 8(70). S. 120–126. [in Russian].

3. Svirskiy, Ya.I. (2017). Kontseptualnyie osobennosti filosofskoy strategii Zhilbera Simondona [Conceptual features of the philosophical strategy of Gilbert Simondon]. *Idei i idealyi*. № 3. S. 111–125. [in Russian].

4. Institut de recherche et d'innovation. [Institute for Research and Innovation.] URL: <https://www.iri.centrepompidou.fr/> (дата звернення: 21.03.2022). [in French]

5. Simondon, G. (1989). *Du mode d'existence des objets techniques*. [On the mode of existence of technical objects.] Paris. [in French]

6. Stiegler, B. (2015). *La société automatique*. [The automatic company] Fayard. T. 1. *L'avenir du travail*. 300 p. [in French]

7. Stiegler, B. (1998). *Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus*. Stanford.

8. Stiegler, B. (2018). *The Negathropocene*. Stanford. 316 p.

УДК 327.(477)

ЧАБАНОВ Василь – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри політології та філософії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 61, вул. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32301 (chabanov25@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1579-4010>

НАЙЧУК Антон – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та філософії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 61, вул. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32301 (nay1963@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9906-6645>

МАРКІТАНТОВ Вадим – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та філософії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 61, вул. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32301 (vamark@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7700-972X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.21>

Бібліографічний опис статті: Чабанов, В., Найчук, А., Маркітантов, В., (2022). До питання концептуалізації понять: «культура», «самобутність», «ідентичність», «етнокультурна самобутність». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 44, 312–330, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.21>*

ДО ПИТАННЯ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТЬ: «КУЛЬТУРА», «САМОБУТНІСТЬ», «ІДЕНТИЧНІСТЬ», «ЕТНОКУЛЬТУРНА САМОБУТНІСТЬ»

Анотація. Стрімкі динамічні процеси глобалізаційного розвитку світу несуть зміни в усі сфери життєдіяльності людства. Безпосереднім чином, такі трансформації торкаються етнокультурного виміру буття людини. Нові тенденції міжнародного культурно-духовного поступу формують ризики збереження та розвитку етнокультурної самобутності українців, тим самим актуалізуючи дану проблематику і викликаючи науковий інтерес у дослідників до концептуалізації понять. **Метою** статті є дослідження сутнісної складової

поняття «культура» в контексті етнокультурного дискурсу. **Наукова новизна.** У результаті уточнення наукових визначень понять «самобутність» та «ідентичність», запропоновано наступну їх інтерпретацію: – ідентичність є співвідношенням ототожнення та розрізнення, відчуттям схожості з іншим та потребою підкреслення своєї неповторності; – самобутність є результатом своєрідного самостійного розвитку суб'єктів, у процесі якого були сформовані їх унікальні характеристики як атрибути ідентичності. Крім того, поняття етнокультурної самобутності подається у значенні унікальної самостійної у своєму розвитку системи. **Висновки.** Етнокультурна самобутність українського народу є важливою запорукою побудови громадянського суспільства, демократичної правової держави та політичної нації, тому й виступає важливим об'єктом філософських студій. Базовим поняттям заявленої проблематики є «етнокультурна самобутність», під яким автори пропонують розуміти складну систему відносно стабільних, своєрідних особливостей культури, ментальності й способу життя певної спільноти та її представників. Ця система є унікальною і самостійною у своєму розвитку. Самобутність як характеристика особистісного самовизначення, на нашу думку, супроводжується умовно сталими (константними) особливостями людини та її готовністю взяти на себе відповідальність за власну самореалізацію.

Ключові слова: культура, самобутність, ідентичність, етнокультурна самобутність, глобалізація.

CHABANOV *Vasyl* – Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor at the Politological and Philosophical Department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 61, Ohiienko Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32301 (chabanov25@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1579-4010>

NAICHUK *Anton* – Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor at the Politological and Philosophical Department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 61, Ohiienko Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32301 (nav1963@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9906-6645>

MARKITANTOV *Vadym* – Candidate of Political Sciences, Associate Professor at the Politological and Philosophical Department,

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 61, Ohienko Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32301 (vamar@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7700-972X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.21>

To cite this article: Chabanov, V., Naychuk, A., Markitantov, V., (2022). Do pytannya kontseptualizatsiyi ponyat': «kul'tura», «samobutnist'», «identychnist'», «etnokul'turna samobutnist'». [On the issue of conceptualization of concepts: «culture», «identity», «identity», «ethnocultural identity»]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 312–330, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.21>*

ON THE ISSUE OF CONCEPTUALIZATION OF CONCEPTS: «CULTURE», «IDENTITY», «IDENTITY», «ETHNOCULTURAL IDENTITY»

Summary. *The rapid dynamic processes of globalization of the world bring changes in all spheres of human life. Directly, such transformations affect the ethnocultural dimension of human life. New trends in the international cultural and spiritual process create risks of preserving and developing the ethnocultural identity of Ukrainians, thereby actualizing this issue and arousing scientific interest in researchers to understand the conceptualization. The aim of the article is to study the essential component of the concept of “culture” in the context of ethnocultural discourse. **Scientific novelty.** As a result of clarification of scientific definitions and “identity”, the following interpretation is proposed: - the identity of the concept is a distinction of identification, feeling with another and the need to carry out your uniqueness; - identity is the result of their ancestral independent development of subjects, in the process of which their unique characteristics were formed as attributes of identity. In addition, the concept of ethnocultural identity is represented in the definition of a unique independent system of development. **Conclusions.** The ethnocultural identity of the Ukrainian people is an important guarantee of building a civil society, a democratic state governed by the rule of law and a political nation, which is why it acts in the studio of the object of philosophy.*

The basic concept of the revealed issues is “ethnocultural identity”, under which the authors propose a complex system of life of intelligent, special features of culture, the way of a particular community and its representatives. This system is unique and independent in its development. In our opinion, identity as a characteristic of personal self-determination is accompanied by conditions (constant) by special persons and its readiness to take responsibility for one’s own self-realization.

Key words: *identity, identity, ethnocultural identity, globalization.*

Постановка проблеми. Для того, щоб всебічно і глибоко дослідити предмет пізнання, з’ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об’єктивної реальності, слугує понятійна система. Як справедливо зазначають В. Бех, Ю. Бех, що «розв’язання проблемної ситуації, покладеної в основу будь-якого дослідження» треба починати з понять (Бех і Бех, 2011, с. 5).

Визначальна роль понять в дослідженні змісту «культури» пояснюється не тільки змінами, які відбуваються в глобальному світі, але і тим, що в них закріплюються певні результати історичного пізнання, закладено вихідні основи подальшого проникнення знання в сутність розуміння культури, більш глибокого аналізу її сучасного стану і тенденції розвитку в подальшому. Тому пізнання від окремого – до особливого і всезагального не можливо без понять, які передають узагальнену сутність і зміст цих процесів. В нашому дослідженні поняттями, які характеризують сутність культури виступають: «самобутність», «ідентичність», «етнокультурна самобутність».

Метою статті є дослідження сутнісної складової поняття «культура» в контексті етнокультурного дискурсу. Необхідність всебічного дослідження формування й збереження етнокультурної самобутності в добу глобалізаційних впливів визначає актуальність даної проблематики.

Основний матеріал. В загальному, культура як дискурс етнографічної науки, трактується як сукупність усього створеного працею і творчістю людини.

Разом тим, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон нарахували 164 варіанти тлумачення поняття культури.

Труднощі у формулюванні універсального визначення поняття культури пояснюються, насамперед, всеохоплюючою її природою й особистими переживаннями, розумінням й специфікою власного етнокультурного досвіду. Відтак, у нашому дослідженні, ми будемо виходити з трактування багатоаспектного поняття «культури» як життєвої сили суспільства. Самобутній етнокультурний прояв кожної культури пояснюють суб'єктивним, особистісним тлумачення її сутності.

Серед зарубіжних і вітчизняних дослідників, наукові розвідки яких пов'язані із проблематикою ідентичності й етнокультурної самобутності, необхідно виділити: Е. Сміта, Ф. Кольбера, С. Хангтінгтона, Ч. Тейлора, Г. Теджефела, Дж. Міда, Ч. Кулі, Е. Гобсбаума, М. Мілтона, М. Кастельса, С. Дмитренка, Ф. Барановського, М. Козловця, І. Старовойтової, В. Туренка та інших.

Англійський психолог Г. Теджфел, автор теорії соціальної ідентичності, провів дослідження, у якому при порівнянні власної спільноти з іншою людиною намагається відстежити обставини або епізоди, які свідчили б на користь власної групи. Коли таких вона не знаходить, то можна простежити кілька варіантів її подальшої поведінки, саме з яких скеровуються її подальші дії: вона або докладає власні зусилля й покращує групу – здійснює соціальні зміни, або шукає інші виміри соціального порівняння, проявляючи соціальну креативність, задля позитивної ідентичності, або ж вдається до горизонтальної чи вертикальної соціальної мобільності, тим самим залишаючи групу (Tajfel, 1979, p. 17).

Американський дослідник С. Рокфелер зазначає, що з демократичної точки зору, етнічна ідентичність особи не є її первинною ідентичністю. Вона не є фундаментом визнання рівної цінності різних культур і пов'язаною з цим визнанням ідеї рівноправ'я всіх членів суспільства. Наша універсальна ідентичність як людських істот є нашою первинною ідентичністю й вона є фундаментальнішою за будь-яку окрему ідентичність, таку, скажімо, як громадянство, гендер, раса чи етнічне походження (Tajfel, 1979, p. 83).

Вимога «визнання» (від. англ. «recognition»), за визначенням канадського філософа Ч. Тейлора формується навколо того, що «ідентичність людини може бути забезпечена лише визнанням

іншими цієї ідентичності. Наша ідентичність частково формується визнанням її або відсутністю такого визнання, а часто й неправильним визнанням. Невизнання або неправильне визнання може завдати шкоди, може бути формою пригнічення. В той час, коли належне визнання – це не просто люб'язність, яку ми виявляємо стосовно людей, воно становить життєво необхідну людську потребу» (Тейлор, 2004, с. 98). Виявляється, що саме в контексті ситуації зіткнення традицій концепція потреби визнання набуває особливої актуальності.

Вітчизняний дослідник А. Шевченко, займаючись етнічною проблематикою, поняття «етнічна ідентифікація» (від лат. «*identificare*» – ототожнення) визначає як «психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою особою, групою. Цей процес допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, засвоювати і втілювати соціальні норми і моральні цінності. Існує три форми ідентифікації: звичайне емоційне ототожнення себе з реальною чи вигаданою особою; включення себе до окремої номінальної соціальної групи (вікової, національної і т. ін.); зарахування індивідом себе до реальної соціальної групи чи колективу із відчуттям приналежності до них» (Шевченко).

Процес етнокультурного самовизначення спільноти вітчизняна дослідниця Л. Аза пов'язує із процесом реалізації права спільноти на культурну самостійність, на задоволення культурних потреб та інтересів і на збереження етнокультурної самобутності. Разом з тим, український учений М. Шульга, досліджуючи етнічну самоідентифікацію, акцентує увагу на її особливості як «переживання особою укоріненості в етнокультурну спільність, як відчуття себе її частиною, переживання своєї відданості їй. Самоідентифікація етнічна має зовнішню і внутрішню спрямованість. Перший напрямок пов'язаний з відповіддю на запитання «Хто я є?», із з'ясуванням, фіксацією свого місця в системі суспільних, соціально-психологічних, моральних відносин, ставлення до минулого, сучасного і майбутнього. Другий змістовний аспект цього явища має внутрішню спрямованість. Він відбиває почуття послідовності, тяглості, належить до єдиної психологічної цілісності» (Шульга, 2007, с. 123).

Отже, основним орієнтиром обдуманого акумулювання етнокультурою українців зовнішніх етнокультурних впливань

є можливості і прагнення до збереження і розвитку власних самотутніх рис, перетворюючи і адаптуючи етнокультурні елементи інших спільнот.

У даному контексті показовою є теорія переходу К. Поппера від закритого до відкритого, а потім і до абстрактного суспільства зі зростанням свободи волі та процесами самоідентифікації. Тобто закрите суспільство характеризується мінімумом індивідуальної свободи, але при цьому максимумом ідентифікаційних характеристик зі спільнотою, тобто пануванням відомої пари «тотем і табу» (Туренко, 2011, с. 213–218).

У розумінні глобалізації культури виокремлюється два підходи. Перший підхід (В. Каволіс, П. Уорслей, М. Уотерс, Р. Робертсон, М. Фічерстоун, Х. Шредер) базується на розумінні глобалізації як безумовно позитивного процесу, який актуалізує ідеологію індивідуалізму. Другий підхід (Т. Аокі, Г. Кельнер, Я.М. Ковач, Т. Шрінівас), що вирізняється своєю зваженістю, глобалізацію культури виставляє у світлі цивілізаційного процесу, який передбачає широкі можливості до універсалізації матеріального розвитку і проблем гомогенізації духовно-культурної складової екзистенції людства. Конкретно це проявляється не тільки у стремлінні держав до культурної інтеграції, але й чіткої установки до відродження, збереження і розвитку своїх самотутніх етнокультурних основ.

Англійський дослідник Е. Гіденс вважає, що «глобалізація є розширенням світових соціальних зв'язків (worldwide), які пов'язують окремі локальності (localities), що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них, і навпаки, тобто процесом розширення світових зв'язків, які з'єднують віддалені регіони» (Огієнко, 2001, с. 102).

Американський соціолог Р. Робертсон та австралійський професор соціології М. Уотерс наголошують, що глобалізація – тривалий «історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючої схожості й однаковості в житті народів планети» (Robertson & Lechner, 1985, p. 15).

Американський соціолог М. Кастельс у контексті формування ідентичності особи в умовах глобалізації, виділяє два основні способи її ідентифікації: захисту, спрямованого на

ізоляцію від негативної дії глобалізаційних процесів, і проекту, що передбачає адаптацію до нових, швидко змінюваних реалій (Castells, 1997).

На даний час поширюється таке поняття як «альтернативна глобалізація». Важливість такого руху полягає у розумінні того, що до модернізації може бути не лише один шлях. Тобто це така собі можливість існування альтернативних моделей сучасності (modernities), за словами китайського політичного філософа Т. Веймена та американського соціолога Ш. Ейнзенштадта.

Видатний польський афорист, поет, сатирик С. Єжи Лець зазначав: «Велич нації має вміститися в кожному її представникові». На початку ХХ століття в екзистенціалізмі однією з ключових тез стає вислів німецького філософа М. Гайдеггера – «Існування визначає сутність людини» («Буття і час» 1927 р.). Людина усвідомлює власну екзистенцію через зв'язок зі світом, в якому вона живе. У такій взаємодії людини із середовищем формується її самість, і власне, особистість.

Проблематика ідентичності складала значний науковий інтерес у широкого кола філософів, етнопсихологів, культурологів. Першими дослідниками, що розглядали ідентичність крізь призму філософії були американський соціальний психолог Ч. Кулі та американський соціолог і філософ Дж. Мід, які замість терміну «ідентичність», вживали традиційне поняття «самість» (від. англ. Self). У науковій літературі це поняття використовують й сьогодні. Представник символічного інтеракціонізму Дж. Мід у своїй науковій праці «Дух, самість і суспільство» використовує поняття «самість», яке дослівно можна перекласти як «Я сам». На думку автора, самість формується на основі соціального досвіду і зберігається та розвивається за допомогою соціальних контактів, чільне місце серед яких займає мовна взаємодія.

Термін «самість» (від англ. Self, selfhood; від нім. Selbst, Selbstheit, рос. «самость»), дуже ємкісний та багатозначний, використовується у суспільних науках й по різному сприймається дослідниками, у сучасній мові може означати основу, центр особистості, самототожність особистості. В контексті аналітичної психології К. Юнга англійський термін «Self» може перекладатись як «самість» (Васильченко, 2011, С. 429–430). Він

вперше був застосований до пояснення «внутрішньої природи» (essential nature) людини в концепції Е. Фромма; до індивідуальної ідентичності і єдності особистісного характеру людини (Е. Еріксон); до сукупності відношень, які належать до «І», «Ме» чи «Міне» досвіду (В. Джеймс).

Дж. Мід, розмірковуючи про формування самості, основних чинників її розвитку, наголошує на тому, що власна самість формується на основі досвіду («поле досвіду» field of experience). Тобто не може бути досвід однієї самості, а особистість формується на основі досвіду іншого. Людина у суспільстві має сприймати цінності інших членів групи для того, щоб належати до соціальної спільноти та ідентифікувати себе з нею. У взаємодії і розрізненості досвіду людина визнає інших і має необхідність визнання іншими. Тому інакшість тут постає як відмінність, протилежність і є тим самим визначальником особистісної самості.

Людська самість постає в соціальному процесі, якому Дж. Мід визначає роль фундаменту. Суспільство складається з індивідів, кожен з яких має свій внутрішній світ, власну самість. Вона є певним духовним стрижнем, що виражається у протилежності людини до тієї чи іншої культури через вияв у цінностях, ментальності, нормах та типах людської поведінки. Дж. Мід вважав, що ідентичність – це явище соціальне, вона виникає і підтримується особистістю в інтеракціоністських процесах face-to-face.

Канадський філософ Ч. Тейлор зазначав: «Висловлюючи самотність, я також визначаю самого себе. Я реалізую потенціал, що належить виключно мені. Саме ця ідея лежить в основі сучасного ідеалу автентичності й мети здійснення себе або самореалізації, в якій він зазвичай втілюється. Саме ця ідея надає моральної сили культурі автентичності, виключно з її здеградованими абсурдними та тривілізованими формами. Вона надає сенсу уявленню про те, що можна «робити свою справу» і можна «відбутися» (Воробйова, 2004, с. 126).

Термін «ідентичність» (від англ. identity) – багатозначне поняття, яке в залежності від контексту, в котрому воно вживається, можна перекладати як «тотожність», «індивідуальність», «істинність». Як зазначає ізраїльський соціолог А. Шмуль: «Одним з найближчих відповідників цього терміну є поняття «національна самотність» або «культурна самотність»

(латинізована форма – «автентичність»), тобто усвідомлення представниками будь-якого національного чи етнічного утворення власної неповторності й несхожості на інших, а в певних випадках це слово перекладається як «самовизначення» (Шмуль, 2006, с. 138). Хоча тут слід зазначити, що ідентичність не завжди є усвідомленою.

Британські дослідники Е. Хобсбаум і Т. Рейнджер зауважують, що процес пошуку етнокультурними групами спільних рис своєї культурної чи етнічної самобутності веде до звернення до досвіду минулого та колективної пам'яті, що може навіть передбачати «створення традиції» (Шевченко, с. 107–108). У пояснення цього поняття автори вкладають як створення нових традицій, так і переформатування та відродження старих, які трактуються як давні. Тобто такі етнокультурні практики ставлять за мету посилити зв'язок спільноти із минулим, прищеплюючи тим самим певні цінності.

Визнаний авторитет соціологічної та етнополітичної думки, який вважається засновником міждисциплінарної галузі досліджень націоналізму, Е. Сміт зауважує: «Тільки підступивши до розмаїтих елементів спільної культури, що відрізняють одну сукупність людей від іншої, ми знайомимось із куди об'єктивнішими атрибутами. Досить часто вважають, що мова, релігія, звичаї та пігментація становлять об'єктивні «культурні прикмети» або диференційні ознаки, що існують незалежно від волі індивідів і, здається, навіть владарюють над ними. А проте, як показує дедалі більша політична вага мови та кольору шкіри протягом останніх двох або трьох сторіч, для етнічної ідентифікації більше важить те значення, якого надають кольору шкіри або релігії велика кількість індивідів (та організацій), ніж стабільне та незалежне існування самих цих прикмет. Тільки коли такі прикмети визнати за критерій розрізнення, культурні атрибути починають здаватись об'єктивними, принаймні там, де йдеться про етнічні кордони» (Сміт, 1994, с. 32).

Етнокультурний розвиток суспільства проходить згідно з певними стадіями, які є спільними для всіх етнічних спільнот, а подібність тих чи інших спільнот еволюціоністи пояснюють схожістю раціональних вмінь людини, незалежно від її етнічної приналежності (Дмитренко, 2009, с. 136).

К. Леві-Стросс, французький етнограф і соціолог, у системно-структурному розумінні визначає інтегруючу та адаптуючу суть етнокультури.

Як зазначає вітчизняний дослідник О. Ануфрієв, термін «національна культура» довгий час свідомо ігнорувався, замінюючись поняттям традиційно-побутової культури, яке в повній мірі не відображає сутність і глибину української культури.

І саме етнокультура стає вагомою й ефективною рушійною силою становлення та розвитку національної культури. І сьогодні, в період розбудови незалежної держави і культурного відродження, визначення українцями своєї етнокультурної приналежності особливо актуалізується. Це стає можливим через вияв архетипів української культури, у творчій діяльності суб'єктів через повернення до базових цінностей, утворення етноментальних характеристик. Тобто етнокультурна самобутність є певним індикатором – не просто у відчутті українцями своєї приналежності до рідної культури, а у розумінні побудови національної держави через розвиток національної культури.

Етнокультура виникає природним шляхом в межах якоїсь етнічної території. Коли вона виходить за ці межі, вона, змішуючись з іншими культурами, з однієї сторони, уніфікується та маргіналізується, з іншої – такі процеси розширюють межі впливу на інші культури та відкривають нові можливості етнокультурної взаємодії. Тим самим формуються нові глобальні стандарти та загальнолюдські цінності.

Вітчизняний дослідник М. Степико визначає етнокультуру як специфічний, неповторний спосіб буття певного етносу. За словами українського ученого Б. Савчука, «унікальність феномену етнічної культури становлять не якісь окремі (специфічні самі по собі) елементи, а неповторність переплетення самобутніх, інтеретнічних та іноетнічних компонентів. Феномен етнічного є особливим явищем культурно-історичної самобутності й неповторності, що входить в найглибинніші пласти буття суспільства, і яка відрізняє один народ від іншого, як основи формування нації» (Становлення, 2004, с. 59).

У контексті теорії модернізації й стійкості країн до глобалізаційних змін західні дослідники Б. Бергер, П. Бергер та Х. Кельнер зазначають, що сучасність утверджується як сукупність

«пакетів» (packages), в яких вміщуються моделі поведінки та свідомості. Етнокультурний набір особистості може формуватися із частин, вийнятих із таких «пакетів», функціонуючи як повноцінна система і тим самим зовсім не затримуючи процесу модернізації. Тобто, наприклад, людина по-одному веде себе на роботі, а приходячи додому, змінює свою поведінку (японський бізнесмен знімає свій темно-синій костюм, одягає юкату і вправляється у каліграфії) (Многолика, 2004, с. 17).

Люди, відшукуючи свої ідентичності, намагаються конституювати соціальну реальність таким чином, щоб зробити зі свого суспільства «витвір мистецтва» (Д. Белл), тобто побудувати таке суспільство, де не тільки приємно й комфортно жити, але, можливо, ще і без перепон культурно розвиватися, відтворювати чи змінювати свою культурну ідентичність.

Американський філософ та письменник, засновник новоанглійського трансценденталізму Р. Емерсон зазначав, що кожному окрему людину, і природу в цілому, пронизують космічні сили, що зв'язують індивідуальне «Я» із вселенською «над-душею» і надають кожному індивідууму космічного значення. Найбільшого розвитку та найкращого вираження ці космічні сили набувають у великих людей, творців найвищих досягнень світової культури. Також Р. Емерсон формулює висновок, що «кожна доба повинна писати свої власні книжки» (Milton, 1964, р. 87). Таку думку можна пояснити тим, що у демократичному суспільстві люди енергійні, динамічні, амбіційні повинні мислити самостійно. Саме такий принцип сповідують провідні ВНЗ світу, готуючи молодих людей до ефективного управління суспільним та своїм особистим життям. Р. Емерсон зазначає, що книжки це – найкраще, що може бути створено, якщо їх гарно використовувати, бо найгіршим є, коли їх неправильно використовують. Правильним є використання книжок лише для натхнення.

Англійський соціолог З. Бауман говорить про квазікласове розшарування світу: на групи, як мають відповідні засоби подолання просторових обмежень («глобальні багаті») і групи, які позбавлені таких засобів («локальні бідні»). У модерному суспільстві ідентичність постає як «завдання», тобто більше пов'язується з майбутнім, аніж з минулим.

В контексті збереження етнокультурної самобутності французький філософ П. Рікьор (який є автором поняття «людини, яка здатна» («l'homme capable»)) підкреслював, що проблема ідентичності (identité) містить у собі два суттєвих моменти. Один з них (l'ipseité) пов'язується з питанням особливості окремого індивіда відносно інших, його виняткових рис, що цю особливість конституують. Другий (la memete) – з утриманням усталеності особи, її безперервності всупереч плину часу і змінюваності обставин життя (Bauman 1993).

Індивідуальна ідентичність і колективна ідентичність не є одне й те саме, хоча індивідуальна неповторність і колективна співпричетність мають поміж собою багато спільного.

Сучасні наукові підходи дослідників щодо ідентичності (Ф. Барановського, М. Козловця, Р. Мейєра, Д. Якобса) характеризуються у кількох ключових тезах:

– «по-перше, ідентичність за своєю суттю є динамічною системою, тому не має сприйматись як статичне явище. Тому будь-яка форма ідентичності не має завершального остаточного варіанту.

– по-друге, ідентичність не повинна сприйматися як мішанина різних компонентів – це, передусім, більш-менш інтегрована символічна структура, яка має до того ж часовий вимір (минуле, сучасне, майбутнє), який забезпечує впевненість у тяглості і стійкості цієї структури» (Барановський, 2011).

– по-третє, не варто протиставляти індивідуальні та колективні ідентичності. Усі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів (Козловець, 2011, с. 8).

Ми схиляємось до розуміння й пояснення ідентичності як до результату процесу самоідентифікації, самобутності як результату процесу етнічної специфікації. Тому в цьому відношенні важливою є можливість зміни самобутності в динаміці, поряд з її стійкістю та безперервністю.

Ідентичність представляє собою скоріше нову комбінацію старих і нових ідентифікаційних фрагментів (Петров, 2009, с. 24).

Тобто в структурі етнокультурної самобутності можна розрізняти два рівні: один – більш-менш усталений, який дуже повільно піддається змінам (наприклад, своєрідні характеристики

обрядової культури, одяг, звичаї), другий – більш гнучкий, який швидше піддається змінам (наприклад, етнопсихологічні характеристики народу).

Відомий польський дослідник П. Боскі, вивчаючи проблематику змінюваності національної ідентичності польських іммігрантів в США, виокремлює «критеріальні» (criterial) та «корелюючі» (korrelated) атрибути етнічності (теорія самокатегоризації). За П. Боскі, критеріальний рівень є етноспецифічним, усвідомленим особистістю, що вирізняється своєю послідовністю, відносною незмінюваністю. До таких фундаментальних основ можна зарахувати світоглядні, культурні, релігійні та гендерні характеристики. Тобто, це так звані фенотипічні риси – характер і темперамент, певні інформаційні структури, які відображаються в особливостях світосприйняття (імпринти – Р. Уїлсон або «габітус» П. Бурдьє) (Уїлсон, 2021, с. 211). Поряд з цим корелятивні ознаки є універсальними для всього людства.

Ідентичність (поряд з тим і самотність) завжди є питанням відношення подібності й розрізнення. Індивідуальність людини підкреслює характеристики, що відрізняють одну спільноту від іншої, а колективність навпаки – показує подібність людей даної спільноти. Тут можна говорити про діалектичну взаємозалежність – підпорядкованість і структуру, коли, з одного боку, існує пріоритет цілого щодо частини, а з іншого – частини щодо цілого.

У сучасній науковій літературі точаться дискусії щодо реальності чи міфологічності етнічної ідентичності. На нашу думку, культурна ідентичність не може повноцінно розглядатись без усвідомлення етнічної ідентичності, адже неодмінно синтезується з нею і є більш ширшим поняттям. Тому етнокультурна ідентичність на основі симпатії та антипатії передбачає поділ представників різних культур на «своїх» і «чужих».

Тут поняття «свого» усвідомлюється як зрозуміле, звичне. А розуміння «чужого» допомагає усвідомленню власного «Я», своєї етнокультурної самотності. Тому у вирі сучасних трансформаційних і глобалізаційних процесів надзвичайно важливим є забезпечення розвитку й самозбереження етнокультурної самотності індивіда для успішної взаємодії його в загальноукраїнській культурі

національній культурі через діалог етнокультур різних спільнот на основі загальнолюдських цінностей.

Ідентифікація означає встановлення тотожності об'єктів ($A=B$), або їх внутрішньої само тотожності ($A=A$), того періоду розвитку, наприклад, особи, коли людина залишається «сама собою», «вірною самій собі», своїм принципам життя (Старовойтова, 1999, с. 75). Тобто ідентифікаційна й самобутня основа формується у людини в спільноті, але при цьому особистість вже має певні ознаки (глибинні ментальні якості), які й визначають її місце і роль в даній спільноті, що є результатом особистого вибору й прийняття рішень.

Зарубіжні дослідники у сучасному самоутвердженні особистості говорять про поняття «фантомної ідентичності». Враховуючи те що, в глобалізованому світі набирає обертів ідеологія споживання і сталих форм життєдіяльності стає все менше, то і про формування якоїсь реальної ідентичності не йде мова. На фоні названих подій відбувається формування «автентичної неавтентичності» (Л. Гросберг), яка базується на переконанні, що всі відмінності в більшій чи меншій мірі абсурдні і в людини постмодерну немає нічого автентичного.

Американський дослідник С. Гантінгтон вважає, що культурна ідентичність може трансформуватися, етнічна ідентичність не трансформується. Людина не може змінити своїх предків, тому етнічна спадщина розглядається як даність, однак вона може змінити культуру (Хантінгтон, 2004, с. 207). Проте, ми частково не погоджуємось із проголошеною тезою, адже етнічність може вибиратись, наприклад, діти народжені у шлюбі батьків різних національностей, з часом обирають етнічність одного з них або й взагалі якийсь третій варіант. Етнічність визначається скоріше нашим усвідомлення, аніж генним кодом, який не є домінуючою етновизначальною ознакою.

У контексті визначення ролі держави та суспільства у формуванні етнокультурної самобутності, позитив якої збільшується разом із ефективним маркетинговим управлінням, на наш погляд, цінною є праця зарубіжних дослідників С. Білд, Ф. Кольбера, Ж. Нантеля та Дж. Деніса Річа «Маркетинг у сфері культури та мистецтв», де автори, маючи практичний викладацький та управлінський досвід, працюючи у різних країнах світу

розробили власну модель маркетингу відповідно до аналітичних принципів, засвоївши яку, маркетолог буде здатен брати відповідальність на себе, любитиме ризик та матиме більше можливостей максимально ефективно управляти, виходячи із завжди дефіцитного бюджету етнокультурної сфери (Кольбер, Нантель, Білодо, Річ, 2004, с. 27).

Висновки. Етнокультурна самобутність українського народу є важливою запорукою побудови громадянського суспільства, демократичної правової держави та політичної нації, тому й виступає важливим об'єктом українознавчих студій.

Базовим поняттям заявленої проблематики є «етнокультурна самобутність», під яким автори пропонують розуміти складну систему відносно стабільних, своєрідних особливостей культури, ментальності й способу життя певної спільноти та її представників. Ця система є унікальною і самостійною у своєму розвитку.

Самобутність як характеристика особистісного самовизначення, на нашу думку, супроводжується умовно сталими (константними) особливостями людини та її готовність взяти на себе відповідальність за власну самореалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановський Ф. Подолання кризи ідентичності в Україні як чинник переходу до органічної моделі модернізації політичної системи. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. № 2. URL : http://www.socialscience.com.ua/тематика/3_ПОЛІТИЧНІ%20ІНСТИТУТИ%20ПРОЦЕСИ

2. Бех В.П., Бех Ю.В. Евристичний потенціал філософського аналізу у дискурсі досліджень соціальних систем. *Нова парадигма: [журнал наукових праць]* / гол. ред. В.П. Бех : Нац. пед. ун.-т імені М. П. Драгоманова; твори об'єднання «Нова парадигма». К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 3–15.

3. Васильченко А. Самість: авторська версія статті SAMOST'. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / за ред. Барбари Кассен і Костянтина Сігова. Т. 2. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 488 с.

4. Воробйова Л. Глобалізаційні аспекти соціокультурної ідентичності особистості. *Вопросы духовной культуры. Философские науки*. 2004. № 52. Т. 1. С. 125–128.

5. Дмитренко С. Політичний аналіз концептуальних підходів до проблеми дослідження етнокультурних та політико-культурних процесів.

Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2009. № 2. С. 135–138.

6. Козловець М. Ідентичність: поняття, структура, типи. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки.* 2011. Вип. 57. С. 1–9.

7. Кольбер Ф., Нантель Ж., Білодо С., Річ Дж. Деніс. Маркетинг у сфері культури та мистецтв / переклад з англ. С. Яринича. Львів : Кальварія, 2004. 240 с.

8. Многоликая глобализация / под. ред. П. Бергера, С. Хантингтона; пер. с англ. В. Сапова под ред. М. Лебедевой. М. : Аспект Пресс, 2004. 379 с.

9. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упорядник М. С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 480 с.

10. Петров И. Этническая идентичность и проблема идентичностей этноса. *Мир психологии.* 2009. № 3. С. 22–24.

11. Сміт Е. Національна ідентичність. К. : Основи, 1994. URL : <http://litopys.org.ua/smith/smi03.htm>.

12. Становлення українського «Ми». Українство в світі: традиційність культури та спільності взаємини: колективна монографія / за ред. В. Сергійчука. К. : ЗАТ «Нічлава», 2004. С. 7–46.

13. Старовойтова І. Ідентифікація як філософська і соціологічна категорія. *Вісник ОДУ.* 1999. Том 4. Випуск 2. С. 75–77.

14. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» : есей / пер. з англ. Р. Й. Димерець; ред. Е. Гутман. К. : Альтерпрес, 2004. 172 с.

15. Туренко В. Процес глобалізації та українська ідентифікація: постановка проблеми. *Українознавчий альманах.* 2011. № 5. С. 213–218.

16. Уилсон Р. Психология эволюции / пер. с англ. ; под ред. А. Костенка. К. : «София», 2021. 320 с.

17. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской нац. идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. М. : АСТ, 2004. 635 с.

18. Шевченко А. Етнічна ідентифікація. *Українська етнографія. Етнічний довідник: поняття і терміни.* URL : <http://etno.uaweb.org/glossary/e.html>

19. Шмуль А. Запозичена ідентичність: неязичницькі реакції на іудейські корені християнства / за ред. Р. С. Вістріча ; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. Е. І. Мартинюк. О. : А.О. Бахва, 2006. 412 с.

20. Шульга М. Етнічна самоідентифікація. *Етнокультурологія : словник-довідник / автор-укладач Л.М. Маєвська.* Житомир : ЖДУ, 2007. 392 с.

21. Castells M. (1997). The power of identity. N.Y. 584 p.

22. Hobsbawn E. and Ranger T., eds. (1984 Cambridge). The Invention of Tradition. p. 107–108.

23. Milton M. Gordon. (1964). Assimilation in American Life: the role of Race, Religion and National Origins. N. Y. 276 p.

24. Robertson R., Lechner F. (1985). Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory. *Theory, Culture & Society.* № 3. P. 103–118.

25. Tajfel H. (1979). Individuals and groups in social psychology II British Journal of Social and Clinical Psychology. P. 79–96.

REFERENCES

1. Baranovskij F. (2011) Podolannja kryzy identychnosti v Ukrajinі jak chynnyk perekhodu do orghanichnoji modeli modernizaciji politychnoji systemy [Overcoming the identity crisis in Ukraine as a factor in the transition to an organic model of modernization of the political system]. *Ukrayins'kyj naukovyy zhurnal «Osvita rehionu»*. № 2. Retrieved September 21, 2021, from http://www.socialscience.com.ua/тематика/3_ПОЛІТИЧНІ%20ІНСТИТУТИ%20І%20ПРОЦЕСИ [in Ukrainian].

2. Bekh V. P., Bekh Ju. V. (2011) Evrystychnyj potencial filosofskogho analizu u dyskursi doslidzhenj socialjnykh system [Heuristic potential of philosophical analysis in the discourse of research of social systems]. K. : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. S. 3–15 [in Ukrainian].

3. Vasylychenko A. (2011) Samistj: avtorsjka versija statti SAMOST' [Samist: author's version of the article SAMOST']. *Yevropejs'kyj slovnyk filosofiy: Leksykon neperekladnostey* / za red. Barbary Kassen i Kostyantyna Sihova. T. 2. K.: DUKH I LITERA. Vol. 2. K. : SPIRIT AND LETTER [in Ukrainian].

4. Vorobjova L. (2004) Ghlobalizacijni aspekty sociokul'turnoji identychnosti osobystosti [Globalization aspects of socio-cultural identity of the individual.] *Voprosy dukhovnoy kul'tury. Fylosofskye nauky*. № 52. T. 1. S. 125–128 [in Ukrainian].

5. Dmytrenko S. (2009) Politychnyj analiz konceptualjnykh pidkhodiv do problemy doslidzhennja etnokul'turnykh ta polityko-kul'turnykh procesiv [Political analysis of conceptual approaches to the problem of studying ethno-cultural and political-cultural processes]. *Visnyk Derzhavnoyi akademiyi kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv*. № 2. S. 135–138. [in Ukrainian].

6. Kozlovecj M. (2011) Identychnistj: ponjattja, struktura, typy [Identity: concepts, structure, types]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu. Fylosofs'ki nauky*. Vyp. 57. S. 1–9 [in Ukrainian].

7. Koljber F., Nantelj Zh., Bilodo S., Rich Dzh. Denis (2004) Marketyng u sferi kul'tury ta mystectv [Marketing in the field of culture and arts]. L'viv : Kal'variya. 240 s. [in Ukrainian].

8. Mnogholykaja ghlobalyzacyja [Multifaceted globalization] (2004) / pod. red. P. Berghera, S. Khantynghtona. M. : Aspekt Press, 379 s. [in Russian].

9. Oghijenko I. (2001) (mytropolyt Ilarion). Istorija ukrajinsjkoji literaturnoji movy [History of the Ukrainian literary language] / uporyadnyk M. S. Tymoshyk. K. : Nasha kul'tura i nauka, 480 s. [in Ukrainian].

10. Petrov Y. (2009) Etnycheskaja ydentychnostj y problema ydentychnostej etnosa [Ethnic identity and the problem of ethnic identities]. *Myr psykhohohyy*. № 3. S. 22–24 [in Russian].

11. Smit E. (1994) Nacionaljna identychnistj [National identity]. K. : Osnovy. Retrieved Septeber 24, 2021, from <http://litopys.org.ua/smith/smi03.htm>
12. Stanovlennja ukrajinsjkogho «My» [Formation of the Ukrainian «We»]. (2004). *Ukrajinstvo v sviti: tradycijnistj kuljтуры ta spiljnosti vzajemny: kolektyvna monohrafija* / za red. V. Serghijchuka. K. : ZAT «Nichlava». S. 7–46 [in Ukrainian].
13. Starovojtova I. (1999) Identyfikacija jak filosofsjka i sociologichna katehorijska [Identification as a philosophical and sociological category]. *Visnyk ODU*. Tom 4. Vypusk 2. S. 75–77 [in Ukrainian].
14. Tejlor Ch. (2004) Muljtykuljuralizm i «Polityka vyznannja» : esej [Multiculturalism and «Politics of Recognition»: essay]. K. : Al'terpres, 172 s. [in Ukrainian].
15. Turenko V. (2011) Proces ghlobalizaciji ta ukrajinsjka identyfikacija: postanovka problemy [The process of globalization and Ukrainian identification: problem statement]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. № 5. S. 213–218 [in Ukrainian].
16. Uylson R. (2021) Psykhologhyja evoljucyy [Psychology of evolution]. K. : «Sofyya». 320 s. [in Russian].
17. Khantynghton S. (2004) Kto my? Vyzovy amerykanskoy nats. ydentychnosty [Who are we? Challenges of the American nat. identity]. M. : AST, 635 s. [in Russian].
18. Shevchenko A. Etnichna identyfikacija [Ethnic identification]. *Ukrajinsjka etnoghrafija. Etnichnyj dovidnyk: ponjattja i terminy*. Retrieved Septeber 20, 2021, from: <http://etno.uaweb.org/glossary/e.html>
19. Shmulj A. (2006) Zapozychena identychnistj: nejazychnecjki reakciji na iudejsjki koreni khrystyjanstva [Borrowed identity: non-pagan reactions to the Jewish roots of Christianity] / za red. R. S. Vistricha. O. : A.O. Bakhva, 412 s. [in Ukrainian].
20. Shuljgha M. (2007) Etnichna samoidentyfikacija [Ethnic self-identification]. *Etnokul'turolohiya : slovnyk-dovidnyk*. Zhytomyr : ZHDU, 392 s. [in Ukrainian].
21. Castells M. (1997). *The power of identity*. N.Y. 584 p.
22. Hobsbawn E. and Ranger T., eds. (1984 Cembridge). *The Invetion of Tradition*. P. 107–108.
23. Milton M. Gordon. (1964). *Assimilation in American Life: the role of Race, Religion and National Origins*. N. Y. 276 p.
24. Robertson R., Lechner F. (1985). Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory. *Theory, Culture & Society*. № 3. p. 103–118.
25. Tajfel H. (1979). Individuals and groups in social psychology II *British Journal of Social and Clinical Psychology*. P. 79–96.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ЛЮДИНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка**

Серія «Філософія». Випуск 44

Головний редактор *Валентина Бодак*

Технічний редактор *Ольга Лужецька*

Коректор *Наталія Пирог*

Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 19,29.
Замов. № 0522/183. Наклад 50 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

HUMAN STUDIES

a collection of scientific articles
Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Series of «Philosophy». Issue 44

Production Editor *Valentyna Bodak*

Technical Editor *Olha Luzhetska*

Corrector *Natalia Pyroh*

Format 60×84/16. Times New Roman Font.
Digital printing. Conventional printed sheet 19,29.
Order № 0522/183. Edition of 50 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odessa, 6/1, Inglezi St.
Phone +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 6424 as of 04.10.2018